

कुन्दमाला

सटीक

(विशारदपरीक्षानियमि कृतः)

टीकाकार—

कवितार्किक-पं० नृसिंहदेव शास्त्री

(दर्शनाचार्य)

* कुन्दमाला *

श्रीमहाकवि-दिङ्नागप्रणीता

प्राच्यमहाविद्यालये साहित्यदर्शनशास्त्रान्यापकेन सारस्वत-
वंशावतंस-जैनन्यायविशारद-कवितार्किक-नृसिंहदेव
शास्त्रिणा दर्शनाचार्येण विरचितया "सौरभो-
ह्लासिनी" इत्यपराख्यया "सौभाग्यवती"-
नामन्याख्यया समुद्भासिता

SHRI
DIN

प्रकाशक—

“मेहरचन्द लक्ष्मणादास”

संस्कृत पुस्तकालय हैडक्वॉफिस—सैदमिठा बाजार
ब्रांच—लोहारी दरवाजा के बाहर लाहौर ।

भारद्वाजनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता

प्रथमसंस्करणम्—४००

समर्पणम् ।

धान्यन्तरमदाग्भोधि परपारशुपां बुधाम् ।

“मुलतानी”ति प्रसिद्धिं भजतां धैर्याश्रयिणाम् ॥ १ ॥

“सिद्धयोग” महाश्रीध-निर्धूतातद्हरणसाम् ।

पीयूषप्रतिमानेकरसभायनेकारिणाम् ॥ २ ॥

“ठाकुरदत्ते”तिनाम्नां श्रीमतां गुणशास्त्रिणाम् ।

टीकोपेतां बुन्दमाख्या मद्याऽहमर्पयामि यः ॥ ३ ॥

कण्ठे, भवद्गैरैलब्ध्या मेधापुष्टिं विजययाम् ।

इयं स्मृतिधिरं तिष्ठेदावयो शुभमण्डले ॥ ४ ॥

द्वित्राः शब्दाः ।

माननीयाः प्रियपाठकमहाभागाः ! सुखबोधार्थिनो विद्यार्थि-
 नश्च अनेकग्रन्थप्रकाशनबद्धपरिकराणां "मिहिरचन्द लक्ष्मण-
 दास" इत्येतेषां प्रेरणया अस्याः कुन्दमालायाः सरलसरलां
 मधुरमधुरां "सौभाग्यवती" नाम टीकां व्यरचयम् । एतद्वि-
 पये यद् न यद्भव्यं, यादृशीयमुपकारिणी युक्तार्था टीका वर्तते
 तत्सर्वमेतस्याः स्वयमवलोकनेन भवद्विज्ञास्यते, अत्रा
 परैष्टीकाकारैर्बहुं स्खलितं, ये "गोमती" भागीरथीं न जानन्ति
 नाटककर्तुश्च प्रमादं चदन्ति । भवतु नाम पराक्षेपे अस्माकं
 न किञ्चित्प्रयोजनं विवेकिनो हंसाः स्वयमेव तीरं नीरञ्च पृथक् २
 कर्तुं समर्थाः । एतस्या विस्तृतभूमिकालेख्याय पुरा सङ्कल्प
 आसीत्, किन्तु विराद्गचिताया अप्येतस्याः प्रकाशने प्रकाश-
 कानां यद् प्रयन्धशैथिल्यमभूदिति सम्प्रत्यहं कार्यान्तरे दक्षा-
 चकाशोऽत्र शिथिलतरसस्तत्समालोचनामुपैक्षिषि, कालान्तरे
 द्वितीयसंस्करणे तां प्रकाशयिष्ये इति भगवत्कृपामार्थी सन्
 धीमतः क्षमां याचे ।

अपिच—यथाकालं यथाबुद्धियस्योदयमेतस्याः संस्करणे
 यतमानेऽपि मयि मनुष्यबुद्धिनिसर्गदेतोरत्तरयोजकानाञ्चा-
 नघघानतया क्वचित् २ बुटयः सञ्जाताः । यथा—

पृ० पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८—१६	अनिलेन	अनिलेन ।
३२—१२	सीतावदरएटम्	सीतावदरएटम् ।
१८४—१६	वान्धवः	सम्बन्धिनः=वान्धवाः । इति ।

अनयेव रीत्या यदि क्वचिद्वर्णमात्रादिपुटय उपलभ्येरन् तदा कृपया शोधनेन मासनुकम्पयन्तु ।

क्रिय—टांकागमासिपुष्पिकापाठे प्रायः सर्वेष्वेडु—“शास्त्रिविरचितायाम्” इत्यस्य स्थाने “शास्त्रिणा विरचितायाम्” इति शुद्धं पठनीयम् ।

६० पृष्ठे अन्तिमायाः पङ्क्तिरे—

“अथवा—“दिरु” इति द्वितीयायद्वचनम्

दिरो ध्याप्रोतीत्यर्थ” इत्यभिरुं पठनीयम् ।

कोऽयं “दिह्नागो” इत्याः प्रणेता महाकविरित्यादिविषयवातमपि द्वितीयमंस्करणे सम्यग्निर्गमयिष्यामि । परं—दिह्नागोऽयं बोद्धो वाक्याय-मप्रणीतन्यायभाष्यपरागनकंशतर्कप्रकारमनिरित्येकेषां धारणाः ।

ता० इ० २८-१२-२६ } विदुषामनुचरः
नृसिंहदेवः ।

श्रीः

कुन्दमाला

दिङ्नागाचार्यप्रणीता

प्रथमोऽङ्कः

जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः ।
पिवेयुरन्तरायार्द्धि हेरम्यपदपांसवः ॥१॥

(सौरभोज्यासिनी=सौभाग्यवती)

(टीकाकृष्णहलम्)

शब्दतत्त्वं परब्रह्म नित्यं नित्यमुपास्महे ।
वर्णः पदं तथा चाक्षयं यद्विचर्त्ता विराजते ॥१॥
देर्षां वाचं नमस्कुर्वे चतुर्धा स्थितिशालिनीम् ।
यत्प्रसादत्रिहीनानां धूकता नैव नश्यति ॥२॥

इह खलु नाऽविदितं विदुषा यत् प्रेक्षावता प्रश्लिम्प्रतीष्टसाधनता-
ज्ञानमेव कारणम्, नहि कोऽपि विद्वान् स्वैष्टसाधनमविज्ञाय कस्मिंश्चिदपि
कर्मणि प्रवर्तमानो दृष्ट हति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । शास्त्रज्ञानानाप्रस्था-
नकं भिन्नं भिन्नं प्रयोजनमनुसन्धाय तत्तदधिकारपूर्वकमुपदिष्टं मुनिभिरित्यत्रापि
सता न सन्देहः । काव्यं नाम सहृदयहृदयावर्जकं रसप्रधानं शास्त्रमपि
शास्त्रेष्वन्यतमम्, यस्मैवं प्रयोजनमाहुराचार्याः—

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वेन् कीर्त्तिं प्रीतिश्च विदन्ति ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणे ।

धर्मार्थकामभोगेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधु काव्यनिषेवयम् ॥ इति रसप्रकाशे ।

काव्यं यशसेऽर्पयते स्वयम्हारविदे शिवेतरक्षते ।

सद्यः परनिर्भूतये काव्यतासोमगततपोपदेशयुजे ॥

इति च काव्यप्रकारो । तदिन्धुगुह्यवीर्यादिप्रयोगजनमन्यथा प्रशुभ-
शाभयं, सारप्रतिबन्धनया व्यासा एव पुराणैरेवा विशिष्टकाव्यकरणे आत्मनं
प्रवर्तयन्ते । तच्च काव्यं हरयधम्यभेदात् द्विविधम् । इदमस्य द्वैविध्यमायधि-
कारिभेदनिबन्धनम् । तद्यथा—ये आत्मन्तं शुभमारमनयो राजपुत्रप्रवृत्तयो
वेदादिराष्ट्राप्ययेन धर्मार्थकाममोषाभ्येषु चतुर्विधेषु पुराणेषु तत्तन्गापनेषु
च व्युत्पत्तिभाजो न भवितुमर्हन्ति तेषु केचिदुत्तमाः रगप्रधानैः धर्मैः
काव्यैर्गौष्टीमाचप्रन्तः, सतोन्मैऽपि मन्दमनस्यप्रोत्साहमप्रकृत्यन्तो गृन्थादि-
प्रसङ्गमारचयन्तः समयं यापयन्ति । ते सर्वेपि शुद्धमिन्द्रियान्यायमनुरूप्य
कटुकौषधपानादाविष हरयकाव्यमभिनीय रगास्वादोत्पादनद्वारा “ माया कथं
व्यवहर्तव्यम् ? पितुराज्ञा कथं पालनीया ? भ्रातृभिः मह कथं विभज्य
व्यवहारः कर्तव्यः ? राजादिषु कथमुपचरणीय ” इत्येवमादिशिचाऽरेण
सत्कर्मसु प्रवर्तनीयाः, रावणादिवच असत्यः कर्मभ्यो निवर्तनीया भवन्तीति
युज्यते काव्यानुशासनसमाचारः । यदुक्तम्—

स्वाद्युकाव्यरसेऽन्मिधं शास्त्रमप्युपयुजते ।

प्रथमं स्त्रीवमध्यः पिषान्तं कटुकौषधम् ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति—प्रथमाः श्रव्यात्मककाव्याधिकारिणः अन्तिमाश्च विशिष्य
हरयकाव्याधिकारिणः । यदाह भरतः—

न तज्ज्ञानं न सच्चिद्रूपं न सा विद्या न ताः कलाः ।

नासौ नयो न सत्कर्म नाटके यद्य हरयते ॥

इत्येवं बुद्धिदृष्टिसमवधानेन व्युत्पाद्यमानास्ते स्वपरहिताय प्रभवन्तो लोक
यात्रानिर्वहणक्षमा जायन्त इत्यालोच्य “ काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति
धीमताम् ” इति च सत्सरोणिमनुसृत्य दिङ्नागनामा महाकविः “ नाटकान्तं
कवित्वम् ” इत्युक्तिमपि सार्थकयन् प्रजारञ्जनपतिभक्तिपरायणत्वगुर्वाशापालना-
द्याचारादर्शमहत्त्वसमुद्बोधकं “ कुन्दमालास्यं ” प्रबन्धं रिरचयिषुर्नन्दस्य
निर्विघ्नसमाप्तिहेतवे श्रुतिबोधितकर्तव्यताकं शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं मङ्गलं पुंवाणः-

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥

इत्युक्तलक्षणा सकलप्रबन्धप्रत्यूहप्रशमनी पूर्ववृत्तस्य प्रधानाङ्गभूता विनायकस्मरणोपनिबन्धां * नान्दा प्रयुङ्क्त—जम्भारीति । “हेरम्ब-पदपांसवोऽन्तरायाब्धि पिवेयु”रिति योजना । हेरम्बो गणपतिरुपेणावतीर्णो भगवानेव, तस्य हेरम्बस्य विघ्नेश्वरस्य पदपांसवः = चरणरजांसि, अन्तरा-याब्धिम् = अन्तराया विघ्ना एव अब्धि' समुद्रः तं पिवेयुः = शोषयेयुरित्यर्थः । तान् विशिनष्टि—जम्भारीति । जम्भ तन्नामाऽमुरविशेषः तस्य अरिः शत्रुरिन्द्रः, तस्य मौलौ किराटे या मन्दारमालिका देवराजत्वाद् दैवैरेवापिताः

* नन्दन्ति अस्या कुशीलवाद्या इति नान्दी । स्तुत्यर्थक-नदिधातोः पृषोदरादित्वात्साधुः । उक्तं हि—

स्तुत्यर्थे नदिधातो वा समृद्धयर्थे च वा पुनः ।

पृषोदरादिपाठेन नान्दीसाधनमीरितम् ॥ इति ॥

अन्यच्च नाट्यप्रदीपे—

नन्दन्ति काम्यादि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिपदाश्च सन्तः ।

यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेति नान्दी ” इति ।

इयञ्च नान्दी चतुष्पदा बोध्या—

नान्दी पदद्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृताम् ।

तां षोडशपदामेके केचिदाहुश्चतुष्पदाम् ॥

इति भरतादिशासनात् । “पद” पदेन क्वचित् सुप्तिङन्तात्मकपदस्य ग्रहणं क्वचिच्च श्लोकपादात्मकपदस्य । तदुक्तं नाट्यलोचनकारेण—“सुप्तिङन्तं पदमात्रं श्लोकपादश्च वा पदम्” इति । किञ्च—

नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा ।

नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता ॥

इत्यादिदशरूपकोक्तदिशा “पिवेयुरन्तरायाब्धिम्” इत्युक्तेरियमाशी-रूपा नान्दी ज्ञेया । अधिकन्तु बालानुपयुक्तं मत्वा न लिप्यते ।

पारिजातपुष्पमालाः तासां यन्मधु मकरन्दः पुष्परस इति यावत्, तस्य मधुनश्चुम्बिनः संसर्गवन्तः । भक्तिप्रह्वेनेन्द्रेण यदा हेरम्बचरणयोः समौलि शिरो धृतं तदा तत्रस्थानां पारिजातकुसुममालानां मधु हेरम्बचरणपांसुभिः स्पृष्ट-मित्यदो तन्माहात्म्यमिति भावः ।

“चुम्बिन” इत्यत्र वक्त्रसंयोगात्मकश्चुम्बिधातोर्मुख्यार्थोऽचेतनेषु पांसुषु तेन रूपेणाऽन्वयाऽसम्भवाद्वाधितः सन् सामान्याविशेषभावसम्बन्धेन संयोगमात्रं लक्षयति, वाक्यार्थस्य चात्राल्यन्तं तिरस्कारः । महामाहिमशालि-भिरिन्द्रादिभिरपि दैत्यकृताविघ्नोपशमार्थमवश्याधमणीयत्वेन हेरम्बस्य भगवत् उत्कर्षातिशयो व्यङ्ग्यः, स च नात्यन्तं गूढः, तेनास्य गुणीभूतत्वम् ।

किञ्च—“पिबेयु” रितिपानार्थकात् पाधातोरशीलिङ्गि पिवादेशे रूपम् । यद्यप्यत्र द्रवद्रव्यायगलाधःसंयोगात्मकव्यापाररूपः पाधातोरर्थो न घटते अचेतनानां पदपांसूनां गलात्मकविन्यासाद्यभावात् तथापि पीतानामपां जाठरेण बद्धिना शोषः सञ्जायते पुनरपि पिपासादर्शनात्, पांसुभिरपि चान्तरा-यात्मको जलमयोऽब्धिधरन्तः कियते शोष्यते चेति मुख्यार्थपानासम्भवेऽपि लक्षणाया शोपरूप एवार्थो बोध्यः, तेन सकलान्तरायध्वंसो विवक्षितः । फलञ्च हेरम्बपदपांसुषु लोकोत्तरसामर्थ्यातिशयबोधनम् । संयोगश्च सम्बन्धः ।

एतेन विघ्नोपशमार्थिभिर्मलैरमर्त्यैः सर्वैरप्यवश्यमुपास्यो गणपतिर्भगवानित्यपि व्यक्तीभवति । अब्ध्यपेक्षया पांसूनां बहुत्वेन रूपतो मानतश्चाधिक्यं व्यज्यते । शोष्यमाणपानीयापेक्षया आधिक्ये सत्येव पांसुभिः शोषः क्रियेत । महतोऽपि महीयसोऽन्तरायाब्धेः कथं शोषः स्यादिति पांसुगतबहुवचनेन सा शङ्कापहता भवति । अन्तराकारे अपि सङ्घीभूता महान्तमप्यभिभवन्तीति घस्तुध्वनिः । “अन्तराया एव अग्धि” रिति रूपकम् । “रूपकं रुपितारोपो विषये निरपहवे” इति तल्लक्षणात् । विषयपदेन उपमेयार्थग्रहणम् । अत्र—अन्तराया उपमेयभूताः । अग्धिधोपमानम् । उपमेयभूतान्तरायेषु उपमानभूतस्याग्धेर-भेदारोपणाद्रूपकम् । रूपयति उपमानोपमेययोरभेदारोपणं करोतीति रूपकमिति ध्युत्पत्तेः । “पिबेयु” रित्यन्तारूपत्वादाशीरलङ्कारोऽपि । क्वचिन्निष्टहेरम्बविषय-

करतिभावस्याशीरूपवान्याभ्रम्प्रत्यङ्गतया प्रेयोऽलङ्कारश्च । “अङ्गभूतो भाव प्रेयान्” इत्युक्ते । इन्द्रादिसकलदेवैश्वर्यापेक्षया हेरम्बविभूतेरतिशयतापि व्यज्यते, तेनोदात्तालङ्कारध्वनि । एवमत्र श्लोके वस्त्वलङ्कार (रस) भावध्वनित्वेन त्रिधा ध्वनिरिति ध्वनिविदा परामर्शः ।

अत्र केव रतिभावस्य हेरम्ब आलम्बनम्, हेरम्बनिष्ठसकलपुमर्थ प्रदानशक्तिमत्त्वादिकञ्चोद्दीपनम् । तदीयस्मरणोत्तरजायमानरोमोद्गमादिकञ्चानुभावाः । तद्विषयकप्रवणतापूर्वकदीनोक्तिचिन्तास्मृतिहर्षाद्या ध्यभिचारिणः । एतै सर्वे प्रधानतयाऽभिव्यज्यमाना हेरम्बविषयिणी रति सामाजिकहृदयेषु भावरूपतामापद्यते । यद्यप्यत्र विभाववदनुभावादीना नोपनिबन्धन तथापि तयोरारोपेणैष्टसिद्धि । उक्तञ्च दर्पणे—

सद्भावध्वेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

ऋटिस्त्यन्यसमासेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ॥

“जम्भारिर्मौली” त्वादी स्वरवैसादश्येऽपि मकारादिव्यञ्जनसादृश्यात्

‘अनुप्रास शब्दसाम्य वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्’ इत्युक्तलक्षणोऽनुप्रास । असावपि श्रुत्यनुगतत्वेन धृत्यनुप्रास । भकारमकारादीनाञ्च केषाधिद्वर्णानां तुन्यस्थान उच्चार्यत्वात् श्रुत्यनुप्रासोऽपि । यदाह दर्पणम् —

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तासुरदादिके ।

सादृश्य व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ इति ॥

वैदर्भी चात्र रीति । “माधुर्यम्यञ्जवैर्बर्णै रचना ललिताभिक्ता । अट्टिति रन्प्रवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ” इति विश्वनाथोक्ते । माधुर्यं गुण । अत्र हि टट्टटान् विना मूर्तिर्षर्गान्यवर्णेन युक्ता. “जम्भा” “मन्दा” “सुम्भ” “रन्त” “रम्ब” इत्येवं वर्णां सन्ति । रचना च अन्य गमागा मपुराऽस्ति । एवञ्च—वाच्यप्रकाशकारमतेनात्र उपनगरिका वृत्ति । सादादकरयावम् । “शब्दशाकं ग कथितो मदिरन्त स्फुरद्ग” इति प्रतापरुद्रये ।

अत्र प्राचां मत्तानुरोपेनपि केचिद् गुणा व्याख्यायन्ते । जम्भ रीत्यादि वाच्यस्य गण्यत्वमेव । ऋटिदर्पणसूत्रेणैवन्पर्यायस्य प्रयत्नोऽपि ।

नच श्रोजोविपर्ययात्मा प्रसादो दोष एव कथं गुण इति वाच्यम्, संश्रवात् । संश्रवो मेलनम् । श्रोजसा गुणेन सह संश्रवात् प्रसादो गुण एव । नच विरुद्धयोः कथं मेलनारत्ना संश्रव इति शङ्कनीयम्, रत्नादिविशेषविज्ञानानुभव-सदृशसहृदयानुभवैकवैयत्वात् । उक्तञ्च—

करुणप्रेक्षणीयेषु संश्रवः सुखदुःखयोः ।

यथानुभवतः सिद्धस्तथैवोजःप्रसादयोः ॥ इति ॥

समता च । “ अदूरव्यवधानन्तु समता परिकीर्तिता ” इति । अर्थ-व्यक्तिरपि । वाक्यार्थस्य तावद्भेदव्यतिरेकपदैर्निराकाङ्क्षतया प्रतिपत्तेः । प्रतिपाद्या-र्थप्रतिपादकाधिकपदाभावात् सम्मितत्वमपि गुणः । “ यावदर्थपदत्वं संमि-तत्वमुदाहृतम् ” इत्युक्तेः । हेरम्बविषयकरतिभावस्य व्यङ्ग्यत्वाद् गाम्भीर्य-मपि । “ ध्वनिमत्ता तु गाम्भीर्यम् ” इत्युक्तेः । हेरम्बस्य विघ्ननिवारक-त्वाद्यनेकार्थसांधकत्वव्यञ्जनाश्रीडिरपि । “ प्रौढिरुक्तेः परीपाकः ” इति । उक्ते-र्विलक्षणार्थोभिव्यञ्जकत्वमेव परीपाकः । एवमेवान्यथापि अन्यान्यमतानुरो-धितया गुणालङ्कारादिविवेचनं कर्तव्यम् । अन्यभूयस्त्वभिधया बहु न प्रतन्यते । अपेक्षपि सधोचित व्याख्यास्पते, अनुकृषानया दिशोदनीयम् ।

किञ्चास्मिन्नाटकं धीरोदात्तो नायकः* । नायिका च स्वीया सुरधा । रसो विप्रलम्भभङ्गारोऽङ्गी । अन्ये करुणाद्या अङ्गभूताः । प्रसादो गुणः । वैदर्भी-रोतिरित्यादिकं यथायथं वेद्यम् ।

(व्या०) पिपेयुरिति—पा पाने । अस्माद्धातोः आशिपि लिङ् । “ आशिपि लिङ्लोटौ ” (३ । ३ । १०३) इति । “ पा प्राप्ता ”—

* अतिकरुणः समाधानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयास्त्रिगूढमानो “धीरोदात्तो” रटप्रतः कथितः ॥

प्रथमावतीर्थं यौवनमदनविकारा रसो घामा ।

कथिता शृङ्खलमाने समधिकलज्जावती “मुग्धा” ॥

परमिदं करुणमेतस्यामवस्थायां सीतायां पूर्णतया घटते नवेति
विज्ञाः स्वयं विवेचयन्तु ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

(७ । ३ । ७८) इति सूत्रेण पिवादेशः । हे रम्बते इति हेरम्ब । रवि शब्दे । अस्माद्धातो पचाद्यचि (३ । १ । १३४) “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (६ । ३ । १४) इति सप्तम्या अलुक् ।

(को०) “ हः शङ्करे हरौ हसे रणरोमाश्रवाजिषु ” इति नानार्थरत्न माला । स्वामी तु ‘ हे उपसि रम्बते’ इति व्युत्पादयाम्बभूव । “ हेरम्बलम्बो-दरगजानना” इत्यमरः । हेरम्बः शौर्यगर्विते महिषे विघ्नराजे इति च कोपान्तरम्

“ चूडा किरिट केशाश्च सयता मौल्यस्त्रय ” इत्यमरः । मौलि किराटे धम्मिल्ले चूडायामनपुसकम् । अशोकपादपे पुसि ” इति मेदिनी । “ विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह ” इत्यमरः । “ रेणुर्द्वयो स्त्रिया धूलिः पाशु (सु) नां न द्वयो रजः ” इत्यमरः । “ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्या-प्रिवस्तुषु ” इत्यमरः । “ पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिन्हयोः स्थानत्राणयोरद्ववस्तुनोः ” इति विश्वः ।

अनुष्टुभि—“ श्लोको ” नाम छन्दः । तदुक्तम्—

श्लोके षष्ठ गुरु श्लेष सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतु पादयोर्ह्रस्व सप्तम दीर्घमन्ययो ॥ इति

यद्यपि—“ तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणम् ”—इत्युक्ते तगणस्य दुष्ट फलत्वादादौ स न प्रयोक्तव्यः तथापि—

देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्किंपितो गणतोऽपि वा ॥

इति भामहोक्तेर्नैव दोष इत्यल बहु प्रसङ्गानुप्रक्ष्या ॥ १ ॥

“ नान्द्यन्त ” इति । “ आशीर्निर्मस्किरारूप श्लोकः वाग्यार्थसूचक नादीति कथ्यते ”—इत्युक्तलक्षणाया नान्द्या अन्ते नान्दीलक्षणमङ्गलकियाया अयवसाने सूत्रधारः प्रविशतीत्यन्वयः ।

ननु—सूत्रधारपठनीया नान्दी, “ सूत्रधारः पठेन्नान्दीम् ” इत्युक्ते । नान्दीपाठानन्तरम् सूत्रधारप्रवेशः प्रविश्यैव च पाठवसरोऽन परस्परश्रयो

ज्यालेयोर्ध्वविसर्पिणो परिणतस्यान्तस्तपस्तेजसो ।
गङ्गातोयतरङ्गसर्पद्यसतिर्वलमीकलदमीरिव ।

दोष इति चेद् ? उच्यते—“ नान्यन्ते ” इत्यस्य नान्दीनामकसूत्रधारस्य
अन्त = निष्कान्तौ सूत्रधार इवापरः सूत्रधारः “ स्थापक ” नामा नटः
प्रविशतीत्यर्थः । उक्तञ्च भरतेन—“ अथ पात्राणि तत्रादौ नान्दो नान्दीन्तु
यः पठेत् ” इति । “ नान्दी प्रयुज्य निष्कामेव सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः
प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्दपरः काव्यामास्थापयेन्नटः ” इति च । शातकर्णोप्याह—

सूत्रधारगुणाकारः स्थापकः प्रविशेत्ततः ।

उपचारेण सोऽप्यत्र सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ इति

साहित्यदर्पणे च—

* पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्रक्ताभ्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिश्यमाणं स तद्रूपो मिथमन्यतरस्तयोः ।

सूत्रपेदस्तुर्षीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

इत्युक्तम् । सूत्रं=प्रयोगानुष्ठानं धारयति प्रवर्त्तयतीति “ सूत्रधारः ” ।

कर्मण्यण् । तथाचोक्तम्—

नाल्लोपकरणादीनि सूत्रमार्यभिर्धीयते ।

सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारो निगद्यते ॥

पूर्वरङ्गस्य सञ्चण्डु साहित्यदर्पणे—

यन्नाटपवस्तुनः पूर्वं रहविशोपशान्तये ।

सुरीक्षयाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः न उच्यते ॥ इत्यादि ।

ज्यालेयोर्ध्वविसर्पिणोऽिति—“ शम्भोज्ञागन्तः यः पायादि ” इति

गम्भन्धः । शम्भोः = महोदयस्य जटानां गटानां जूटितानां शिरोबान्ना-

नादर्थः । गन्तः = गन्तव्यः समुदायः यः = दुष्माद् रहमान् नामाङ्गिकान्

* ६ अथ रत्नवेद = प्रकृत्येव शम्भोर्वादिपुराणं सूत्रपेदित्वर्थः ।

सन्ध्येवाद्रंमृणालकोमलतनोरिन्दोः सदास्थायिनीं
पायाद्वस्तुरुणारुणंशुकपिला शुम्भोर्जटासन्ततिः ॥२॥

पायात् = रक्षेयन् उपद्रवेभ्य इति शेषः । प्रथमान्तैर्ऋष्वविसर्पिणीत्यादिभिः
पदैर्जटासन्ततिं विशनष्टि । या जटासन्ततिः परिणतस्य = परिपाकं गतस्य
परां काष्ठा प्राप्तस्येति यावन्, अन्तस्तपस्तेजसः = अन्तस्तपः समाधिरेव
तद्रूपस्य तेजसः अर्थात् वन्देः (अग्नेः) “ तेजो वाऽग्निः ” (तै० ३ । ३ ।
४ । ३) इति श्रुतेः । ज्वाला इव = अचिरिव ऊर्ध्वविमर्षिणी = ऊर्ध्वमभितः
समारिणी ज्वालानामूर्ध्वविमर्षणं स्वभावः । अथवा—अन्तः = अभ्यन्तर एव
परिणतस्य = सन्धुचमाणस्य तपस्तेजसः तपोवन्देहीरिति ध्यास्मेयम् । सन्धुच-
माणस्यैव वन्देवन्तान् ज्वाला ऊर्ध्वमभितो विसर्पन्तीति वस्तुस्वभावः ।
गङ्गेति—तथा गङ्गा = मुरसरित् तस्याः तरङ्गा लहर्य्य एव सर्पा भुजङ्गाः
तेषां वमतिः निवामस्थानभूता बन्मीकलक्ष्मीरिव = बन्मीकं वामलूरः तस्य
लक्ष्मी. श्रीरिव, बन्मीकपुतिरिव भासमानेत्यर्थः । सर्पा हि बन्मीके निवसन्ति ।
तथा—सन्ध्येति—आर्द्रमृणालकोमलतनोः = आर्द्रं सशकं यद् मृणालं
विसं तद्रत् कोमला मृद्वी तनुः शरीरं यस्य एवम्भूतस्य इन्दोः = चन्द्रस्य
सदाम्थायिनी = निरन्तरस्थितिरालिनी सन्ध्येव = सायंवेलेवेत्यर्थः । अन्या
सन्ध्या नेन्दोः सशाम्थायिनी, इयन्तु तनो विलङ्घयतीति भावः । पुनः कीदृशी
जटासन्ततिरित्याह—तरुणेति । तरुणः प्रौढो योऽरुणः मूरसूतः तस्य वे
अरावो मयूगाः तद्रत् कपिला कपिरा सुवर्णयणैत्यर्थः ।

अत्रारप्रेक्षात्रयमाभाति—तथा हि—“भवेन्मन्मायनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
परात्मना । वाच्या प्रनीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता” इति दर्पणोक्तमुत्प्रेक्षा-
लक्षणम् । यस्यायमर्थः—प्रकृतस्य = प्रस्तुतस्योपमेयस्येति यावत् परात्मना =
अप्रकृतस्य रूपेण उपमानरूपेण यद् तत्तादात्म्येन सम्भावना उत्कटकोटिकः
संरायः सा “उत्प्रेक्षा” उन् = ऊर्ध्वं प्रेक्षा इष्टिः प्रज्ञा वा यस्यां सा तयाविधा
सम्भामातदार इत्यर्थः । “अन्यधर्मसम्बन्धनिमित्तेन अन्यस्यान्दतादात्म्य-
सम्भावनमुत्प्रेक्षा” इति पक्षिनम् । अत्र “जटासन्ततिः” उपमेयभूता प्रकृत-

आदिष्टोऽस्मि परिपदा—तत्रभवतोऽराराद्धपुरवास्तम्यस्य कवेर्दिह्ना-

त्वात् । प्रकृताया जटासन्ततेः अग्रकृततपस्वेजःसाम्यन्धिज्वालातादाभ्येने-
ध्वैविसर्पेण नाम क्रियोत्प्रेषा । तथा बल्मीकस्तदमीरेवेति स्वरूपोत्प्रेषा । “इन्द्रोः
मदास्थायिनी सन्ध्येव” इत्यत्र तु क्रियास्वरूपोत्प्रेषे । सर्वत्र उत्पेहावाचकेव-
शब्दप्रयोगाद् वाच्योत्प्रेषात्व शेषम् । “गङ्गातरङ्गा एव सर्पा” इत्यत्र रूपकम् ।
“तद्रूपकमेदो य उपमानोपमेययो” रित्युक्तेः । आर्द्रगृणालमिव कोमला
इत्यत्र, “तरुणारणांराव इव कोमला” इत्यत्र च वाचकलुप्तोपमा ।
“साम्यं वाच्यमवेषम्यं वाच्यैक्य उपमाद्वयो” रिति “लुप्ता सामान्यधर्मादेरिति
च ।” “पायाद्ः” इत्यत्र पूर्ववद् आशीरलङ्कारोऽपि । ऊर्ध्वविसर्पिणी परिष्णत
इत्यादी यथायमनुप्रासोऽपीत्येषं तिलतण्डुलन्यायेनालङ्काराणां संसृष्टिर्मेया ।

(को०) “बहेर्द्रयोर्ज्वालकीली” “वामलूरुष नाकुष बल्मीकं
पुङ्गुतक्षम्” “भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मवां श्रियां वीविः” “गृणालं विसम्” “सूर-
सूतोऽरणोऽनूरः” “म्रैतिनस्तु जटा सटा” इति सर्वत्रामरः ।

(ध्या०) “पायात्” इति रघुणार्धकान् पाधातोः आर्शंलिति
प्रथमपुरषैक्ययने रूपम् ।

विश्व—“श्लोकेः काव्यार्थसूचके” रित्युक्तेः कपविदत्र नाट्यप्रति-
पादावर्तव्यतापि नेतव्या । तथाहि—मन्त्रपादमगहमानेन श्लोकार्थवितमनगा
धीरुमपन्द्रेण गीतैस्तारितेति प्रथमपादेन सूचितम् । नानाविधहृदयदुःख-
तरङ्गानिभूयमानतया विरहगो भूयारितगनुराभायाः सूचनं द्वितीयादेन ।
इन्दुषणारंजनहादकम्प्य केमसतनुना धरुमेण गीता कदापि भावयो न
परित्यजेति तृतीयादेन सूचितम् । वदन्ति चापे—“गीते रज्यामि भवती
यतु भावदोषद” इति ।

गस्य कृतिः कुन्दमाला नाम, सा त्वया प्रयोक्तव्येति । तद्यावदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाचिव्यविधायिनीमार्यामाहूय रङ्गभूमिमवतरामि ।

रित्यर्थः । परितः सीदन्त्यस्या वेदधर्मज्ञा इति परिपद भवति । एवमिह परिपत्पदेन पक्षपातराहित्येन गुणप्राहित्वं व्यज्यते । परिपत्पदेनैव सभ्य-प्रशसापि सूचिता । उक्तञ्च भरतेन—

सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः ।

मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥

श्रमन्दरसनिष्यन्दहृदया भूपणोज्वलाः ।

सुवेषा भोगिनो धाय नानामापाविशारदाः ॥ इत्यादि ॥

परिपत्पदेन "प्ररोचना" नाम भारती वृत्तिरपि बोध्या ॥ उक्तञ्च—

प्ररोचना तु सा प्रोक्ता प्रकृतार्थप्रशंसया ।

सदस्यचित्तवृत्तीनामुन्मुप्तीकरणञ्च यत् ॥

भारतीशृचिलक्षणमपि भरतेनोक्तम्—

इयं नाट्यक्रियाहेतोर्भारती निर्मिता बुधैः ।

नाट्यादौ भारती वृत्तिं वृत्तिभेदेन योजयेत् ॥ इत्यादि ॥

एवमास्माभिः सावधानैः सद्विरेवाऽभिनैतव्यमित्यपि ध्वन्यते ।

तत्रभवतः=पूज्यस्य । श्ररारालपुरवास्तव्यस्य=श्ररारालपुरवामिनः ।

वमतीति वास्तव्यः । "वसेस्तद्व्यत्कर्त्तरि णिञ्च" (वा० ३ । १ ६६)

इति वात्तिकेन वस्धातोः कर्त्तरि तद्व्यन् । कवेः=काव्यकर्तुः । "कविर्वान्मीकि-

शुकयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योषिति" इति कोपान्तरान् ।

दिङ्नागस्य = दिङ्नागनाम्नः महाकवेः कृतिः = सन्दर्भरूपा "कुन्दमाला"

नाम = कुन्दमालेति नाम्ना प्रामिदं नाटकं (ख्यातवृत्तम्) त्वया प्रयोक्तव्या =

अभिनयेत्यर्थः । तद् = तस्मात् कारणात् यावदस्य सन्दर्भस्य = सकलम्यास्य

नाटकात्मनः हरयकाव्यस्य, प्रयोगसाचिव्यविधायिनीम् = प्रयोगोऽनुष्ठानं तस्य

साचिव्यं साहित्यं सहयोगित्वं तद्विधायिनीम् अनुष्ठाने साहाय्याचरणकारिणीम्,

आर्याम् = प्रियामाहूय, रङ्गभूमिम् = नाट्यशालाम्, अवतरामि = अभिनयार्थं

प्रप्तो भवर्मित्यर्थः । "यावत् तावत् साकन्येऽवधौ मनेऽवधारणे" इत्यमरः ।

(नेपथ्ये)

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सू०—कोनु खल्वयमार्यासमाह्वानेन सहायकमिव मे सम्पादयति ।

(विलोक्य) कष्टं भोः ! कष्टं भोः ! अतिकरणं वर्तते—

सङ्क्षेत्रस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिचादभयाकुलेन ।

“नेपथ्य” इति । नेपथ्यं नाम रङ्गस्थलव्यतिरिक्तं जवनिकान्तरितं परिष्कारपरिग्रहणयोग्यं नटवर्गस्थानम् । “नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः पसाधनम्” इत्यजयः ।

“इत इत” इति । रङ्गैत्यर्थः । अवतरत्वार्या । “पत्नी चार्येति सम्भाष्या” इति भरतवचनात् आर्या = पत्नी । “अवतरतु” इत्यामन्त्रणे लोट् । (मम) आर्या प्रवेशं लभतामित्यर्थः । प्रिये सर्वे सभ्या नाव्यदर्शनोत्सुकास्तव प्रवेशं प्रतिपालयन्तीति भावः । एतेन भवत्या विलम्बो न करणीय इत्यपि ध्वनितम् । (सू०) अये ! कोन्विति । अये ! इति सम्युद्धिः । “नु खलु” इत्याधार्यं पौतयतः । आर्यापदेन सूत्रधारः स्वमार्याह्वानं मन्यमानो वदति कोऽयमिति । आर्यासमाह्वानेन = आर्याया अभिमन्त्रणेन, सहायकमिव मे सम्पादयति = मम साहाय्यं करोतीत्यर्थः । अहमाशु कार्यमाधनादार्यामामन्त्रये अग्योपि तर्धय तस्या आमन्त्रणेन मम साहाय्यमेव तनुत इति भावः । (विलोक्य) कष्टमिति “कष्टं भोः ! कष्टं भोः” इत्युक्त्या करणमुपसृपति । अतिकरणम् = अति-देन्यं वर्तते । यथा धैवं तथा पात्रप्रवेशामुद्रां भाषयन् पठति—“सङ्क्षेत्रस्य भवने”ति ।

सङ्क्षेत्रः = सङ्घात्या ईश्वरो रायणः तस्य भवने = गृहे सङ्घायामिति यावत् सुचिरं = दीर्घकालं दशमाधपयन्तं यावदायणो न हतः । “कालाध्य-नो रम्यन्तसंयोगे” (२ । ३ । ५) इति द्वितीया । इति = हेतोः लोकानां प्रज्ञानां कर्तृत्वेन प्रज्ञामन्वधी यः परिषादोऽपवादः दोषारोग्यमिति यावत् । (परिषादोऽपवादे स्वः इति मेदिनी) तस्मात् यद् भयं भर्तृनिर्दिष्टाऽपवादोऽप्यु-

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥ ३ ॥

तेल्यर्थः तेनाकुलेन कातर्यं प्राप्तेन रामेण=दाशरथिना निर्वासिताम्=निष्कासितां, गर्भगुर्वीम् = गर्भेण गुर्वी भारवती कठोरगर्भामित्यर्थः । एतेनामन्नप्रसवात्वं विशेषतया दयापात्रत्वं, तादृश्या अपि लोकरजनार्थं परित्यागेन रामस्य धीरो-दात्तधारेयत्वञ्च व्यज्यते । एताशादृशी सीताम् = यज्ञार्थं भूमिकर्षणकाले लाङ्गलपद्धतित्वाविर्भूततयाऽऽज्ञानशुद्धामपि जनकपुत्रीम्, अयं लक्ष्मणः = सुमित्रातनयः, वनाय = वनं नेतुं वने प्रवेशयितुमित्यर्थः ।

परिकर्षति = रथादवतारयति । “उपसर्गाद्वात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते” इत्युक्तेः । “वनाय” इत्यत्र—“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२ । ३ । १४) अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी ।

एवञ्च—अत्र “वस्तुप्रक्षेपणं कुर्यान् प्रसङ्गेनोपयोगिना” इत्युक्तनयेन सीतालक्ष्मणयोः प्रवेश उपत्तिः । अयमिति शब्देन प्रयोगातिशयो दर्शितः । उक्तं दर्पणे—

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयोजितः ।

तेन पात्रप्रवेशरचेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ इति ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्घ्रानामिच्छता सूत्रधारेण “सीता वनाय-परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्कान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः । घसन्ततिलकावृत्तम् । “उह-घसन्ततिलका तमजा जगौ ग” इति तल्लक्षणात् । अत्र “मुखं” नाम सन्धिः । उक्तं हि दशरूपके—

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्धरसमग्भवा ।

घहानि द्वादशतस्य बीजारग्भसमन्वयात् ॥ इति ॥

मन्धेरुपरेपो नामाङ्गं च । “बीजन्यास उपक्षेपात्” इति लक्ष्मण-
“वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इत्यनेन सीताया वनप्रार्तिहेतुरसङ्गमः ॥३॥

(नेपथ्ये)

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सू०—कोनु खल्वयमार्यासमाह्वानेन सहायकमिव मे सम्पादयति ।

(विलोकय) कष्टं भोः ! कष्टं भोः ! अतिकरुणं वर्तते—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

“नेपथ्य” इति । नेपथ्यं नाम रङ्गस्थलव्यतिरिक्तं जवनिकान्तरितं षण्णिकापरिग्रहणयोग्यं नटवर्गस्थानम् । “नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः पसाधनम्” इत्यजयः ।

“इत इत” इति । रङ्गेत्यर्थः । अवतरत्वार्या । “पत्नी चार्येति सम्भाष्या” इति भरतवचनात् आर्या = पत्नी । “अवतरतु” इत्यामन्त्रणे लोट् । (मम) आर्या प्रवेशं लभतामित्यर्थः । प्रिये सर्वे सभ्या नाट्यदर्शनोत्सुकास्तव प्रवेशं धतिपालयन्तीति भावः । एतेन भवत्या विलम्बो न करणीय इत्यपि ध्वनितम् । (सू०) अये ! कोन्यति । अये ! इति मग्युद्धिः । “नु खलु” इत्याश्वासं योतयतः । आर्यापदेन सूत्रधारः स्वभार्याहानं मन्यमानो वदति कोऽयमिति । आर्यासमाह्वानेन = आर्याया अभिमन्त्रणेन, सहायकमिव मे सम्पादयति = मम साहाय्यं करोतीत्यर्थः । अहमायु कार्यसाधनायार्यामःमन्त्रये अन्योपि तर्धय तस्या आमन्त्रणेन मम साहाय्यमेव तनुत इति भावः । (विलोकय) कष्टमिति “कष्टं भोः ? कष्टं भोः” इत्युक्त्या करुणमुपक्षिपति । अतिकरुणम् = अति-दीन्यं वर्तते । यथा चैवं तथा पात्रप्रवेशमुद्रा भाषयन् पठति—“लङ्केश्वरस्ये”ति ।

लङ्केश्वरः = लङ्काया ईश्वरो उच्यते तस्य भवने = गृहे लङ्कामिति यावत् सुचिरं = दीर्घकालं दशमाद्यपर्यन्तं यावदावशो न हतः । “कालाध्य-नो रन्यन्तसंयोगे” (२ । ३ । ५) इति द्वितीया । इति = हेतोः लोकानां प्रजानां कर्तृत्वेन प्रजासम्बन्धी यः परिवादोऽपवादः दोषारोपणमिति यावत् । (परिवादोऽपवादे एवाद इति मैदिनी) तस्माद् यद् भयं भवतिर्निन्दाऽग्नादिपु-

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥ ३ ॥

तेत्यर्थं तेनाकुलेन कातर्यं प्राप्तेन रामेण=दाशरथिना निर्वासिताम्=निष्कासिता,
गर्भगुर्वीम् = गर्भेण गुर्वी भारवती कठोरगर्भामित्यर्थः । एतेनामन्नप्रसवात्
विशेषतया दयापान्त्र्य, तादृश्या अपि लोकरजनार्थं परित्यागेन रामस्य धीरे-
दात्तधारेयस्वन्न व्यज्यते । एताशादृशीं सीताम् = यशार्थं भूमिकर्षणकाले
लाङ्गलपद्धतित् आविर्भूततयाऽऽनानशुद्धामपि जनकपुत्रांम्, अथ लक्ष्मण =
मुमितातनय, वनाय = वन नेतु वन प्रवेशयितुमित्यर्थः ।

परिकर्षति = रषादवतारयति । “उपसर्गाद्वात्वर्थो बलादन्यत्र
नायते” इत्युक्ते । “वनाय” इत्यत्र-“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि
स्थानिन ” (२ । ३ । १४) अप्रयुज्यमानस्य नुमुन कर्मणि चतुर्थी ।

एवञ्च—अत्र “वस्तुप्रक्षेपणं कुर्यान् प्रसङ्गेनोपयोगिना” इत्युक्तनयेन
सीतालक्ष्मणयो प्रवेश उपत्तिः । अयमिति शब्देन प्रयोगातिशयो दशितः ।
उक्त दर्पणे—

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य. प्रयोजितः ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ इति ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण ‘सीता वनाय
परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्’ इति सीतालक्ष्मणयो प्रवेश सूचयित्वा निष्कान्तेन
स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोग प्रयोजितः । घसन्ततिलकावृत्तम् । “उह
वसततिलका तमजा जगौ ग” इति तल्लक्षणम् । अत्र “मुख” नाम सन्धिः ।
उक्त हि दशरूपके—

मुख बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

अह्वानि द्वादर्शतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ इति ॥

मन्धेरुपरुपो नामह च । ‘बंजन्दास उपक्षेपात्’ इति लक्षणम्
“वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इत्यनेन भीतया वनप्राप्तिर्हेतुरसम्भवा ॥३॥

(इति निष्कान्तः)

स्थापना

(ततः प्रविशति रथाधिरूढा सीता सारथिर्तन्मणथ)

“इति निष्कान्तः” इति । इति शब्दः समाप्तौ । प्रस्तावनां समाप्ये-
त्यर्थः । “इति हेतुकरणप्रकारादिसमाप्तिषु” इत्यमरः । “संसूच्यपात्रं
निर्गच्छेत्सूत्रधारः सहेतर” इत्युक्त्या पात्रं संसूच्य सूत्रधारो निष्कान्तः ।
अन्यत्राप्युक्तम्—

“एवामन्यतमेतार्थं पात्रं वाचिष्य सूत्रभृत् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपद्येत् ॥ इति ॥

“स्थापना” इति । प्रस्तावनेत्यर्थः । तल्लक्षणम्—

प्रस्तावना स्थापनेतद्विधा स्यादिदमामुखम् ।

विदूषकनटीपारिपाथकैः सह संज्ञपन् ॥

श्लोकवीथ्यहसहितान्यामुखाङ्गानि सूत्रकृत् ।

बीजपेषय नाट्यज्ञेरेषा प्रस्तावना मता ॥ इति ॥

प्रस्तावनां समाप्य सम्प्रति प्रकृते नाटकमुखसन्धिरङ्गरचारभ्यते—

“ततः प्रविशती”त्यादिना । मुखसन्धिलक्षणम्—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थं रससम्भवा ।

प्रारम्भेषु समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

अत्र सीताया वनप्रवेशप्रयोजनात्मकवाक्यान्तरस्य तदुपयुक्तगहन-
लनादिकथनरूपायान्तरार्थसम्बन्धत्वेन प्रारम्भबीजसमुत्पत्तिसम्बन्धतया चायं
मुखसन्धिर्निरिति लक्षणसमन्वयः । ननु-प्रस्तावनान्ते मुखसन्धिर्मथोचः सम्प्रत्य-
ङ्कारम्भे पुनर्वाचि ? वाचम्, उभयया सम्प्रदायं निरीक्ष्य *मतभेदप्रदर्शनं कृतं

* यत्तदुत्पत्तयेदम्—नाट्यशास्त्रीयानेकप्रवृत्तौनेन अनेकविधनाटकनाटक-
करणेन च सुवेचो भवति ।

ल—इत इतोऽवतरस्वार्या । एतानि गहनतरुलताप्रतानसरद्धतया रथप्रवेशायोग्यानि भागीरथीतीरकाननानि । तदवतरस्वार्या ।

सी—(१) वच्छ लखण, अदिप्पडत्तुरगमवेध्रकपिअदेहा एथ ण पारेमि सठादु, किं पुण ओदरिदु ।

(१) वत्स ! लक्ष्मण ! अतिप्रवृत्ततुरङ्गमवगकम्पितदेहा न पारयामि सस्यातु, किं पुनरवतरितुम् ।

यथा रोनेत तथा स्वाकर्तव्यम्, मम तु नैकप्राग्रह * । अङ्गुलस्य यथा दर्पणे—
मानाविधानसयुञ्जोनातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकाना कार्याणामविरोधाद्विनिर्मित ॥ इत्यादिज्ञेयम् ।

“ रथादिरूढे ” ति । रथमधिरूढा “ द्वितीयाधितातीत ”—

(२।१।२४) इति योगविभागात्समासः । “ एतानि ”—इति । गहना निविद्यश्च ते तरवो वृक्षा तथा लता व्रततय (वल्ली तु व्रततिलेत्यमर) तासा गहनतरुलताना = घनीभूतवृक्षवल्लीना प्रतानैः शाखापत्रसव्यै सरुद्ध तया व्याप्ततयाऽवकाशाभावात् रथप्रवेशस्य अयोग्यानि अनर्हाणि तदुपयुक्त सरणरभावान्, भागीरथ्या गङ्गाया तीरकाननानि = तीरे तटे काननानि वनानि तटममापवर्तानि वनानीत्यर्थः । तत् = तस्माद्धेतो, अवतरतु = अत्रैवा यरोहणं करोतु । आर्या = पूज्या ।

वत्सेति सरुद्धतम् । अतिप्रवृत्तेति—अतिप्रवृत्ता = अत्यन्त चलिता प्रबलवेगा इति यावत् ये तुरङ्गमा अश्वा तेषा वेगेन द्रुतगत्या कम्पित वेपथुमान् देह शरीर यस्या सा एवम्भूताऽह, सस्था तुम् = सम्यक् स्थितिं कर्तुं, न पारयामि = समर्था न भवामि किं पुन अव-
तरितुम् = अवरोद्धमित्यन्ययार्थः । कोमलप्रकृतीना रथाद्यारूढाना मस्तिष्क भ्रमणेन देह कम्पितो भवतीति स्वभावः । एतेन कठोरगर्भायास्त्वस्या सर्वथा परिभ्रमाच्चमन्व ष्वन्यते । “ सस्यातुम् ” इत्यमल्ललव्यपकृतयाऽश्लीलम् ।

* शशोऽदेव आधुनिकच्छात्राणां कृते विशेषतपोपयोगाभाव मत्वा नाट्यशास्त्र विषये न बहु प्रपञ्चदिभ्यते ।

ल—मुमन्त्र ! ननु तुरङ्गमनियमने क्रियतां यत्नः ।

सु—क्रियमाणमपि यत्नमतिवर्तन्ते गान्धर्वप्रिया वाजिनः । तथा हि—
अमी पतद्भिः श्रयणेष्वमन्त्रं बिरुष्यमाणाः कलहंसनादैः ।
अनाश्रवाः प्रग्रहसंयमस्य तुरङ्गमास्तूर्णतरं प्रयान्ति ॥४॥

“संस्थाञ्च पाण्डुपुत्राणाम्” इत्यादी संस्थां मृत्युमिति व्याख्यानदर्शनात् ।
“अवस्थातु” मिति युज्यते । अथवा स्वतन्त्राः कवयः । ऐदंयुग्मनिन
अम्बिकादत्तव्यासेनापि महाकविना “शिवराजविजय” गद्ये बहुधैतादृशं
स्वातन्त्र्यमाश्रितम् । “अवतरितुम्” इत्यत्र “वृतो वा” (५२३८) इत्यनेन
पक्षे दृष्टौ दीर्घाभावे रूपम् ।

तुरङ्गमेति—तुरङ्गमनियमने = तुरङ्गमाणां रथबोद्धृणामश्वानां नियमने
स्तम्भने । क्रियताम् = अनुष्ठीयताम् । यत्नः = उद्योगः । अश्वानां प्रग्रहः-
संयमनीया येन ते मन्दवेगाः सम्भवेयुरिति भावः । क्रियमाणम् = अनुष्ठीय-
मानम् । यत्नमतिवर्तन्ते = यत्नमतिक्रम्य वर्तन्ते । कुत इत्याह—“गान्धर्वप्रियाः”
इति । गान्धर्वं गीतं तस्य प्रियाः मनोहरशब्दश्रयणकुतूहलिन इत्यर्थः ।
वाजिनः = वेगवन्तोऽश्वाः । उक्तमेव वर्णयति तथाहीति—

अमीति—कलहंसनादैः = कलहंसानां कादम्बानां नादैः शब्दैः अथवा
कलाः मधुरा हृदयप्रिया ये हंसानां नादाः रवास्तैः । कीदृशैः श्रवणेषु = श्रोत्रेषु
पतद्भिः = पावराद्भिः अमन्त्रम् = अधिकाधिकं यथा तथा बिरुष्यमाणाः =
उल्लास्यमानाः, अतएव—प्रग्रहसंयमस्य = प्रग्रहाणां ररमीनां संयमस्य रोधनस्य
अनाश्रवाः = न आश्रवा अनाश्रवाः अनायत्ताः प्रग्रहसंयममुपेक्षमाणाः, अमी =
रथे नियुक्ताः तुरङ्गमाः = वाजिनः तूर्णतुरम् = अतिशीघ्रं प्रयान्ति = गीतं कुर्वते ।
स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “स्यभाषोक्तिरसौ चारु यथावदस्तुवर्णनम्” इति
तल्लक्षणम् । कलहंसनादकर्तृकार्कषणरूपपदार्थस्य प्रग्रहसंयमानधीनताम्प्रति-
हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमपि । “हेतोर्वाक्यपदार्थस्य काव्यलिङ्गमुदाहृतम्”
इति तल्लक्षणम् । अनुप्रासश्च । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । “उपेन्द्रवज्राजतजा स्ततो गौ”
इति तल्लक्षणम् । वैदर्भी रीतिः, गुणः प्रसादः । “प्रग्रहस्तु तुलास्त्ये वन्द्यां

ल—सुमन्त्र ! अतिरभसप्रवृत्तवेगत्वाद्नाल्लक्षितसमविपमस्तुरङ्गमा
गङ्गाप्रपाते स्यन्दन विनिपातयन्ति, तत् सर्वात्मना क्रियता यत्नः ।

सु—(रज्ज्वाकर्षणमभिनयति)

ल—एष स्थितो रथ , तदवतरतु देवी ।

सी—(अबतीर्य परिक्रामति)

ल—सुमन्त्र ! दीर्घमार्गपरिश्रान्ता एते तुरङ्गमा , तद्विश्रामयैतान् ।

सु—यदाज्ञापयति देवः । (इति रथमधिरुद्ध निष्क्रान्त .)

ल—(परिक्रम्य आत्मगतम्)

समादिष्टोऽहमार्येण, अथवा स्वामिना—वत्स ! लक्ष्मण ! देव्याः किल

नियमने भुजे । ह्यादिररमौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादप' इति मेदिनी ।

“ग्रहदृग्निश्चिगमश्च” (३ । ३ । ५८) इत्यनेन प्रोपस्यद् ग्रहेरप ॥४॥

अतिरभसेति—अति=अत्यन्त यो रभस रथकर्षणे हर्ष (अर्था-
दश्वानामेव) तेन (धावनहर्षेण) प्रवृत्त=प्रवृद्धो यो वेगो रह तस्य
भावस्तत्त्वात् । “रभसो वेगहर्षयो”रिति विश्व । अनाल्लक्षितेति—अना-
ल्लक्षितमनालोचितं समविपममर्थान् समं विपमञ्च स्थानं यैस्ते तादृशा तुरङ्गमा =
रथ्या , गङ्गाप्रपाते=गङ्गाया अतटप्रदेशे स्नातविशेष इत्यर्थ , स्यन्दनम्=रथ
विनिपातयन्ति=विनिपातयिष्यन्ति भ्रशयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् ।
तन्—तस्माद्धेतो यावत् विनिपातन न जात तावत्, सर्वात्मना=सर्वप्रकारेण सारथि
चानुर्येणेत्यर्थ , क्रियता यत्न =उद्योगो विधायतामित्यर्थ । रज्ज्वाकर्षणम्=
ररमाणा सयमनम् । अभिनयति=नाटयति । अनतीर्य=रथादिति शेष ।
परिक्रामति=परिभ्रमति । दीर्घेति—दीर्घमार्गेण=दीर्घेण अतिलम्बमानेन
मार्गेण अध्वना हेतुना परिश्रान्ता. म्लाना । विश्रामय=विरमय ।

समादिष्टोऽहमिति—आज्ञतोऽस्मोत्यर्थः । “आर्येण” इयुक्त्वा यत्
पुनराह—“स्वामिने” ति तेन सीताप्रवासन रामदृश्यं नोचित मन्यते लक्ष्मण
शयाभाति । किञ्च—स्वामित्वात्सत्याज्ञा सर्वथाऽनुलक्षणीये यपि सूचयति ।

वत्सेति—द्वया = कृताभिपेक्षया । “देवी कृताभिपेक्षयाम्”

सीताया रावणभवनसंस्थानाचारित्रं प्रति समुत्पन्नविमर्शानां पौराण्यम-
न्यादृशाः प्रलापाः प्रवर्तन्ते, तच्च शक्नोमि सीतामात्रस्य कृते शरच्चन्द्र-
निर्मलस्येद्वक्कुलस्य कलङ्कमुत्पादयितुम् । सीतया चाहं गर्भिणीभाव-
सुखभेन दौहदेन भागीरथीदर्शनं प्रार्थितः । तस्मात्त्वमनेन गङ्गागमनव्याजेन

इत्यमरः । “देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृहयोरपि” इति हैमः । सीतायाः =
जनकपुत्र्याः । रावणभवनसंस्थानात् = रावणो लङ्काधिपी राज्ञस्येश्वरः तस्य
भवने गृहे संस्थानात् चिरकालपर्यन्तं निवासात् । हेतौ पथमी । चारित्रम् =
चारित्र्यमेव चारित्रं प्रकृते स्त्रियः पातिव्रत्यलक्षणव्यवहारम्प्रति, समुत्पन्नविमर्श-
नाम् = समुत्पन्नः सञ्जातो विमर्शो विरुद्धोऽमर्शो विमर्शः संशयो येषां तेषां
परपुरुषगृहवासहेतोः सीता शुद्धा नवेति दोलायमानचेतसाम्, पौराण्यम् = पुर
भवानां प्रजाजनानामित्यर्थः । अन्यादृशाः = अयोग्या अस्मत्प्रतिकृन्ताः सीतायां
पापशङ्कारूपाः, प्रलापाः = अनर्थकानि वचांसि, प्रवर्तन्ते = जायन्ते अस्मच्छ्रुति-
पथमायान्तीत्यर्थः । तत् = तस्मात् कारणात् । सीतामात्रस्य = केवलं सीतायाः
कृते । शरच्चन्द्रेति—शरदि चन्द्रः शरच्चन्द्रः अनिनिर्मलः शशीत्यर्थः ।
शरच्चन्द्र इव निर्मलं शुद्धमिति शरच्चन्द्रनिर्मलं तस्य, इद्वक्कुलस्य =
इद्वक्कुलस्य, कलङ्कम् = मलं पक्षेऽपवादमुत्पादयितुम् = जनार्थितु, न = नैव
शक्नोमि = समर्थो भवामि । जीवन् स्वकुलं कथमपि कलङ्कयितुं नेच्छामीति ।

शरच्चन्द्रेत्यत्र लुप्तौपमा । अनया इद्वक्कुलस्य पाप्मसंसर्गाभावो
प्यनितः । इद्वक्कुलस्यैव राघवकुलप्रवर्तकः कथं राजर्षिः सूर्यवंशीयः ।
उक्तस्य श्रीमद्भागवतस्य नवमस्कन्धीयपट्टाऽध्यायप्रारम्भे = “ ह्युवत्स्तु
मनेर्जिते इद्वक्कुलप्रणितः सुतः । तस्य पुत्रराजग्येष्ठा विदुश्चिनिमिदएद्वक्कुलः” इति ।
इयं पौराणिकी गायत्र्यानुसन्धेया । सीताया चाहमिति । गर्भिणीभावसुखभेन-
गर्भिणीभावोऽन्तर्वर्तित्वं तत्सुखभेन तदपश्यन्मादिना दौहदेन=दौहद एव
दौहदम् तेन गर्भसङ्घेन, गर्भे मति जायमानेन श्रीःणामभिलाषिशेषेण ।
“दौहदो गर्भसङ्घे । अभिलाषे तथा गर्भे” इति हैमः । भागीरथीदर्शनम् =
भागीरथ्याः गङ्गाया दर्शनं गङ्गायां पर्यटनमित्यर्थः । गङ्गागमनव्याजेन =

सुमन्त्राधिष्ठित रथमारोप्य कस्मिंश्चिद्दनोद्देशे परित्यज्य निवर्तस्व—इति । तदहमपि स्वजनविस्रम्भानिर्विशङ्का देवीमादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमि वनमुपनयामि ।

सी०—(१) वच्छ लखण, अदिसद्दगम्भभरम्बहणपरिस्सता य प्पहवति मे चलणा । ता अग्गदो भविअ णिद्देहि कीसदूरे भअवहं भाईरई वट्टदित्ति ।

ल—गन्वासच्चैव भगवती भागीरथी, तदल विपादेन, सप्राप्ता एव

(१) वत्स 'लक्ष्मण' अतिरायितगर्भभरोद्दहनपरिष्ठा तौ न प्रभवतो मे चरथौ । तदप्रता भूत्वा निवेदय कियद्दूरे भगवती भागीरथो वतत इति ।

गङ्गायानाकपटन । सुमन्त्राधिष्ठितम्=सुमन्त्रेण सारथिना अधिष्ठितम्, रथम्=यानम् । आरोप्य=रोहयित्वा । कस्मिंश्चिद्दनोद्देशे=निर्जने श्ररण्यविशेष । परि त्यज्य=अर्थात् सीता वहाय । निवर्तस्व=प्रत्यायाहि । तदहमपि=तत्=तस्मात्स्वामिकृताज्ञाहेता अह नाम लक्ष्मणोऽपि । स्वजनेति—स्वजने=मादृशे स्वबन्धौ या विस्रम्भो विश्वास तेन निर्विशङ्काम्=सर्वथा शङ्काविहीना "वने त्यक्तु मामय नयती"ति शङ्काविरहिताम् । देवम्=राज्ञीम् सर्वथैव पूजनीयाम् । गृहहरिणीमिव=गृहे पालिता मृगीमिव । वध्यभूमिम्=सनास्थान, वनम्=श्ररण्यम्, उपनयामि=प्रापयामीत्यत्र पूर्णोपमालङ्कार ।

कियद्दूरे = कियति दूरे दूरवर्तिनी प्रदेशे । घस्मेति—'वत्स. पुत्रादि वर्षयो । तर्णके नोरमि झीबम्" इति मेदिनी । प्रियेत्यर्थ । अतिशयितेति—अतिरायितोऽतिशय प्राप्त कठारो यो गर्भ तस्य भरोद्दहनेन भारधारणन परिधान्तौ परित धान्तौ अयन्त इमद्गतौ, मे = मम चरणावङ्गी । तत् = तस्मान्, अमत = पुरत भूत्वा, निवेदय = दर्शय । भगवतीति—प्रत्यक्षरूपवात् छपद्भिर्धर्मगम्पणा । भागीरथी = गङ्गा ।

नान्वानि—निश्चितमिदमित्यर्थ । आसन्नैव-समीपवर्तिन्वव । तदल

ॐ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस धिय ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पर्यायं भग इतीरणा ॥ इति ॥

वयम् । पर्य—

आदाय पङ्कजवनान्मकरन्दगन्धान्
 कर्पणितान्तमधुरान् कलहंसनादान् ।
 शीतास्तरङ्गकणिका विकिरन्नुपैति
 गङ्गानिलस्तव सभाजनकाङ्क्षयेव ॥५॥

सी०—(स्पर्शं नाटयति) (१) संपदं जलणीकरपरिससुह-
 सीअलस्स भाईरईतरंगमादस्स परिसेण परिससमस्स विअ

(१) सांपदं जननीकरस्ससुसरीतलहव भागीरथीतरङ्गमादस्स स्पर्शेन परिधमस्सव

विपादेन, विपादेन साध्यं नास्ति, विपादो न कार्य इत्यर्थः । विपादधित्तलानिः ।
 “गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्ती प्रयोजिका” इति नियमेन तृतीया ।
 “आदाय”—इति । पङ्कजवनान् = पङ्कजानां कमलानां पत्रान् उद्यानान्,
 मकरन्दगन्धान् = मकरन्दः पुष्परसः तस्य गन्धान् सौरभाणि, आदाय =
 गृहीत्वा, नितान्तमधुरान् = अतिहृद्यान् मनोहारिणः कलहंसनादान् = कादम्बानां
 नादान् कलरवान् कर्पण् = आसन्नयन् । प्रवान् वातः स्वानुगतायां दिशि
 शब्दमाकर्षयतीति स्वभावः । एवम्भूतो गङ्गानिलः = गङ्गाया अनिलः
 भागीरथीतोयसंसर्गा पवनः, तव = देव्याः सीतायाः, सभाजनकाङ्क्षया इव =
 आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनकाटङ्गमा सत्कारकरणवाञ्छया इवेत्यर्थः ।
 शीताः = शिशिराः, तरङ्गकणिकाः = यीचीविन्दून्, विकिरन् = विक्षिपन् उपैति-
 प्राप्नो भवति । अन्योऽप्यागतं प्राहुषिकमेवं सभाजयतीति घस्तुध्वनिः—
 सच सभाजनकाङ्क्षयेव” इति स्वरूपोत्प्रेक्षागूलकः । घृण्यनुप्रागथ शब्दालङ्कारः ।
 घसन्ततिलकाट्टम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (५० १३) । “आदाय” आहपूर्वकान्
 “दा दाने” इत्यम्मादातोः—“समासेऽनन्पूर्वे रको ल्यप्” (७।१।३७)
 इति क्यवादेशे रूपम् । “अथ द्वे आनन्दनगभाजने” इत्यमरः ॥५॥

स्पर्शमिति—नाटयति=अभिनीय दर्शयति । नाट्ये पात्रवृत्त्यमिदमुक्तम् ।
 सभासत्तमिति—इदानीमियर्थः । जननीति—जनन्याः मानुष्यैः करस्पर्शः पाणि-
 तालनं तेन यन्मुग्धं तद्गन् शीतलस्य शिशिरस्य, भागीरथ्यास्तरङ्गाणां यीचीनां
 गारलस्य = पवनस्य गङ्गानिरङ्गमिधनपायोः, स्पर्शेन = घृण्य, परिधमस्सव =

पावस्य परिख्वयो जाश्रो, तद् वि दोहदकुहूलं गंगावगाहणे मं समुत्साह्येदि ।
ता इमादो तटप्रपादादो जह परिस्तंता श्रोदरामि तद् आदेसेहि मे मग्गम् ।

त—(निर्दिश्य) अत्यन्तविश्रान्तमनुप्यसञ्चारतया दुरवतारास्तट-
प्रदेशाः । तस्मात्प्रपदमास्थाय सम्यक्—

वामेन नीवारलतां करेण जानुं समालम्ब्य च दक्षिणेन ।
पदे पदे मे पदमादधाना शनैःशनैरेतु मुहूर्तमार्या ॥६॥

पापस्य परिखयो जातः, तथापि दोहदकुहूलं गङ्गावगाहने मा समुत्साहयति ।
तदसात्तटप्रपातादया परिश्रान्तावतरामि तथोदेशय मे मार्गम् ।

अध्वजनितगलानेरिव पापस्य = कर्मपस्य, परिखयः = नाशो जातः । यथा
गङ्गातरङ्गस्पर्शेन मार्गजनितभ्रमो नष्ट तथा पापमपि नष्टमित्यर्थः । उक्तञ्च—

दृष्टा जन्मशतं पापं पीता जन्मशतद्वयम् ।

आता जन्मसहस्राणां हन्ति गङ्गाकलौ युगे ॥ इति ।

तथापीति—“यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध” इति निवमेन साम्प्रतमित्यस्य पूर्वं
यद्यपि इत्यध्याहार्यम् । दोहदकुहूलम्=गर्भोत्कण्ठा । “दोहदो गर्भलक्षणो
अभिलाषे तथा गर्भे” इति हैमः । गङ्गावगाहने = गङ्गायां मुरसरिति अथवागहने
खानकरणे मा समुत्साहयति = उत्कण्ठयति । तत् = तस्मात्कारणात् अस्मान्
तटप्रपातात् = तीरावतरणस्थलान्, परिश्रान्ता = सिन्धु सती अवतरामि (यथा)
अतरं नुन्याम् तथा मे = मार्गं मार्गम् = अध्वानम्, आदेशय=निर्दिशेत्यर्थः ।

निर्दिश्य = निर्देशं कृत्वा दर्शयित्वेत्यर्थः । अत्यन्तति—अत्यन्तमतिमात्रं
विश्रान्ता. भ्रमिणो ये मनुष्यास्तेषां सञ्चारे भ्रमणं तस्य भावस्तथा तथा तेन
हेतुनेत्यर्थः । दुरवताराः=दु.खेनावतरातिं शक्याः, अर्थात् श्रान्तानां पुरुषाणां कृते
यत्रावतरणसौलभ्यं नास्ति एवम्भूता विकटाः तटप्रदेशाः=तीरप्रपाताः सन्तीति
शेषः । तस्मान् प्रपदम् = पादाग्रम्, आस्थाय = आश्रित्य । सम्यक्=समीचीनम् ।
सम्यगित्यस्याग्रिमपद्येनान्वयः “पादाग्रं प्रपदम्” इत्यमर । प्रकृतं प्रारब्धं प्रगते
या पदमिति प्रपदम् । “प्रादयो गताद्यर्थे—(वा० २।२।१८) इत्यनेन समासः ।

वामनेति—वामेन = दक्षिणेतरेण करेण = पाणिना नीवारलताम् =
वेतसवल्लीं समालम्ब्य = आश्रित्य, दक्षिणेन = वामेतरेण च जानुं = ऊरुपर्वं
गमालम्ब्य = आश्रित्य, मे = मम, पदे पदे = प्रत्यङ्घ्रि, पदम् = स्वररणम्

सी—(यथोत्रमवतीर्य) (१) वच्छ सु परिस्संतंमि, एतस्सि पाध्व-
च्छायाए सुहुत्तं उपविसिअ विस्समिस्सं ।

त—यदभिरुचितं देव्यै ।

सी—(उपविश्य विधान्ति नाटयति)

त—अहो असंहायपरिच्छदाः सुकृतिनः । तथा हि—

(१) वस सुष्ठु परिधान्तास्मि; एतस्यां पादपच्छायायां सुहूर्तमुपविश्य विश्रमिष्यामि ।

आधाना = ददती सती, आर्या = पूज्या भवती, सुहूर्तम् = क्षणं यथा स्यात्तया
क्रियाविशेषणम् । शनैः शनैः = मन्दमन्दम्, एतु = आगच्छतु । एवं
निम्नोन्नतविकटतटप्रदेशात् पादस्तलनभीतिर्न भविष्यतीति भावः । “नीवारा-
स्तृणाधान्यानि” इत्यमरः । “स्यान्नीवारो वशिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते”
इति विश्वः । “जानूरुपर्वाष्टीवदक्षिया” इत्यमरः । अत्र “पदे पदे” “शनैः
शनैः” इत्यनेकेषां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिदर्शनात् छेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।
“छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्ताम्यमनेकधा” इति लक्षणम् । इन्द्रवज्रा छन्दः—
“स्यान्द्रिवज्रा यदि तौ जगौ गः” इत्युक्तेः ॥६॥

वस ! सुष्ठु = अधिकमित्यर्थः । परिधान्तास्मि = धमत्तास्मि ।
एतस्याम् = पुरोवर्तिन्यां पादपच्छायायाम् = १९स्य अनातपे । “छाया
सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः । “छाया स्यादातपाभावे
प्रतिबिम्बाकंयोपिनोः” इति मेदिनी । छो छन्दने । अस्मादातोः—
“माहारागिन्यो यः” (३०४ । १०२) इत्यौणादिको यः । छपति धममिति
छाया । सुहूर्तम् = पटिकाद्वयं, किञ्चित्कालं वेत्यर्थः ।

उपविश्य = आसित्वा, विश्रमिष्यामि = विरामं करिष्ये । यदिति—
अभिरुचितम् = वाञ्छितम् । देव्यै = आर्यायै ।

“अहो” इत्याद्यर्थे । सुकृतिनः = पुण्यवन्तः । असंहायैति—
असंहायाः अशिरस्याज्याः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषां तादृशः ।
पुण्यभागे यत्र यन्ति तत्रैव तेषां कृते पुण्यबन्दात् भोगसाधनान्युपनयनानि
भवन्तीति भावः । यथायत्तत् तथा वर्णयति—तथादीति ।

तरङ्गा वीजन्ते सजलकणिकान् शीतमरुत-
स्तथैते सङ्गीतं दधति कलहंसाः कलगिरः ।

सखीव च्छायेयं रमयति परिष्वज्य हृदयं

वने शून्येऽप्यस्मिन् परिजनवतीवाऽत्रभवती ॥७॥

सी—(१) जह भण्डं कुमारेण, सञ्चयमङ्गुगदाए विञ्च पृथ
अहिरमदि मे हिञ्चञ्च ।

(१) यथा भणित कुमारेण, रायनमध्यगताया इवात्राभिरमते मे हृदयम् ।

“तरङ्गा” इति । तरङ्गाः = वीचयः । सजलकणिकान् = जलकणिकाभिः
पानीयविन्दुभिः सह वर्तन्त इति तान् शीतमरुत = शिशिरपवनान् वीजन्ते =
व्यजनयन्ति । तथा एते = पुरोवर्तिनः । कलगिरः = कला मधुरा गिरश्चुद्धार-
शब्दा येषामिवग्भूताः कलहंसाः = कादम्बा सङ्गीत = गानं दधति = धारयति
गानं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयञ्छाया = तस्यामनातपः, हृदयम् = हृत्कमलं परिष्वज्य =
आलङ्घय, सखीव = आलीव, रमयति = मुरयति । (एवम्प्रकारेण) अत्रभवती =
आर्या, शून्येभिः = परिचारकवर्गविरहिण्य अपि अस्मिन् वने = जाङ्गले प्रदेशे
परिजनवती = तत्तद्यजनादिसेवानियुक्तेष्वकवर्गसहितेव “अस्ति” इति शेषः ।

पूर्वास्मिन्पादद्वये लुप्तोत्प्रेक्षा । अपरत्र वाच्या । प्रसादो गुण्य । वैदर्भीरीतिः ।
द्राक्षापाकः । शिखरिणां वृत्तम् । “रसैरुद्वैच्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी”
इति लक्षणात् ॥७॥

“वीजन्त” इति । “वीज व्यजने” इति व्यजननार्थकाद् वीजधातो लुटि
प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् । अथवा—विशेषेण ईजते इति “वीजने” । “ईज”
गतिपुस्तनयो । व्युपसर्गः । “रमयति” रत्यत्र मित्तां ह्रस्व (६।४।६२) इति
ह्रस्व । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा क्रियां वीचि ” इत्यमरः । “कलहसस्तु कादम्ब्य”
“राजहमे नृपोत्तमे” इति मेदिनी । “ध्वनी तु मधुरास्फुटे कलः” इत्यमरः ।

मुग्धस्वभावां सीताम्प्रति लक्ष्मणस्याश्यामनोक्तिरियम् ॥७॥

यद्येति—भणितम् = उक्तम् । रायनमध्यगतायाः = आस्तरणोपरि
निविष्टायाः । अत्र = जाङ्गले भागीरथीतटोपात्यवर्तिनि प्रदेशे । अभिरमते =

ल—(आत्मगतम्) पृथा विश्रान्ता सुखोपविष्टा च देवी, तदयमे-
वावसरो यथास्थितं व्यवसितुम् । (प्रकाशम्) (सहसा पादयोर्निपत्य)
अयमनवरतप्रवासदुःखभागी निर्लक्ष्यो ज्वलन्मणो विज्ञापयति-स्थिरीक्रियतां
हृदयम् ।

सी—(संस्रमम्) (१) अवि कुसलं अद्यत्तस्स ? ।

ल—(वनं निर्दिश्य) एवं गते कीदृशं कुशलमार्यस्य ? ।

सी—(२) अज्जूए केकईए पुणो वि समादिष्टो वनवासो ?

ल—समादिष्टो वनवासः, न पुनरम्बया ।

(१) अपि कुशलमार्यपुत्रस्य ।

(२) अम्बया कैकेय्या पुनरपि समादिष्टो वनवासः ।

प्रीतिं धत्ते । यथा रायने स्थिताया मम गृहे चित्तं लगति तद्वदत्रापि भावः ।

(ल०) आत्मगतमिति—स्वगतमित्यर्थः । “यत्तु श्रमं न सर्वस्य
स्वगतं तदिहोच्यते” इति भरतांक्तेः । सर्वपदस्यात्र साम्राजिकेतरजनपरम् ।
विश्रान्ता=श्रुतविश्रमा । सुखोपविष्टा=गतश्रमत्वादेव सुखं स्थिता । तत्=तस्माद्देतोः
अयमेव अवसरः=वेला । यथास्थितम्=देवाशया यत्कर्तव्यम् । (तत्) व्यवसितुम्=
अनुष्ठानमित्यर्थः । प्रकाशमिति । सर्वश्रम्यमित्यर्थः । सहसा = क्षिप्रम् ।
पादयोर्निपत्य = देव्याश्चरणयोः शिरो भृत्वा । अयमिति । अनवरतो
निरन्तरं यः प्रवासः वनवासः तद्दुःखस्य भागोऽस्यास्तीति तादृशः । निर्लक्षण-
दुर्भग इत्यर्थः । सीतात्यागे गृहीतांशस्य तद्दुःखमसहमानस्येयमुक्तिः ।
विज्ञापयति = निवेदयति । “ ज्ञानियोगे ” इति चौरादिकस्य ज्ञाधातो रूपं
धातूनामनेकार्थान्निवेदनमर्थः । स्थिरीक्रियताम्=गवलं सम्पाद्यताम् । हृदयं=मनः ।

मसन्म्रमम् = सायेगम् । पतिप्रतापारयत्वात् आर्यपुत्रस्यानिष्टराष्ट्या
पृच्छति—अर्पति । कुशलम्=धेम ।

वनं निर्दिश्य = वननिर्देशं श्रुत्वा । एवमिति—यद्यपि लोकापवादभीरुकेण
स्पष्टाणि तयापि चेत्तमि आर्यपुत्रस्यापि तत्र त्यागे महत्कष्टमित्याशयो
सदमणस्य । उक्ता पृच्छति—अम्बया कैकेय्या इति । एतेन जीविते पितरि

सी—(१) केण उण समादिट्ठो ?

ल—आयेंण ।

सी—(२) क्हं समादिट्ठो ? ।

ल—(वाप्पस्तम्भमभिनीय)

आर्यस्यादेश इत्येव वक्तुमिच्छामि यत्नतः ।

तथापि हृदयं गत्वा प्रनिथ वध्नाति भारती ॥२॥

सी—(३) किं मम समादिट्ठो वणवासो ?

ल—न केवलं तव, आत्मनोऽपि ।

सी—(४) क्हं विअ ?

(१) केन पुनः समादिष्टः ।

(२) कथं समादिष्टः ।

(३) किं मम समादिष्टो वनवासः ।

(४) कथमिव ।

यथाज्ञापालकत्वं श्रीरामस्य उपरतेऽपि विमातुराज्ञातस्परत्वं तथैवत्येहो
धीरोदात्ताधुरीणत्वमिति व्यज्यते । स्पष्टमन्यत् ।

वाप्पस्तम्भमिति । वाप्पाणानधूणा स्तम्भं रोधम्, अभिनीय=
अधुरोधं नाटयित्वेत्यर्थः । आर्यस्येति । यत्नतः = महता समारम्भेण,
आर्यस्याऽऽदेशः = आर्यपुत्रस्य आज्ञा । (तव वनवासे) इत्येव=एतावन्मात्रमेव
वक्तुमिच्छामि । अथवा—यत्नतः वक्तुमनिच्छन्नपि “आर्यस्यादेश इत्येव यत्नतो
यत्नतः वक्तुमिच्छामि” इति योजनां । (यद्यपि) कथयितुं कामये, तथापि
भारती=वाणी हृदयं गत्वा=हृदयादुत्पन्ना सती पुनस्तत्रैव प्रवेशं सन्ध्या । “आत्मा
बुद्ध्या ममेतयार्यान्मनो युद्धे विवक्षया” इत्यापुक्तेः । प्रनिथम् = पर्व, वध्नाति =
जट्यन्तावेत्यर्थः । ज्येष्ठभ्रातुराज्ञायाः पालने तत्परस्यापि मम आर्याया दुःखं
सोऽनुमराक्तस्य मुत्ताद् दुःखप्रदा वाणी न निःसरतीति भावः । अत्र लुप्तोत्प्रेक्षा ।
ग्रन्थे नानर्हस्यापि हृदयस्य सत्तादात्म्यसम्भावनात्पादाचक्रभावाच्च ॥२॥

आत्मनोऽपीति । तव वनादेशे स्वस्यापि विरहजनितदुःखभागित्वे
आत्मनोऽपि वनवास एवेति सत्त्वमणस्वारण्यः । गीता वृक्षति कथमिवेति ।

ल—प्रकामभुक्ते स्वगृहाभिमानात्
 सुहृज्जनेनाहितयागवद्दौ ।
 आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास-
 स्तव प्रवासे वनवास एव ॥६॥

सी—(१) वत्स, परिस्फुटं कहेहि, अत्र कथं मम वनवासो वन-
 उत्तस्स वणवासोत्ति ?

ल—किमपरं कथयामि मन्दभाग्यः ।

त्यक्त्वा किल त्वमार्येण चारित्रगुणशालिना ।
 मयापि किल गन्तव्यं त्यक्त्वा त्वामिह कानने ॥ १० ॥

(१) वत्स ! परिस्फुटं कथय, अत्र कथं मम वनवास आर्यपुत्रस्य वनवास इति ।

लक्ष्मणाशयमजानानाया मुग्धायाः “मम वनवासे तस्य कथं वनवास” इति ।
 परिप्रश्नः । लक्ष्मण उत्तरयति—“प्रकामभुक्ते” इति ।

स्वगृहाभिमानात् = इदमस्माकमेव गृहमित्यात्माभिमानात् स्वतासम्ब-
 न्धात् प्रकामभुक्ते = प्रकामं यथेच्छं भुक्ताः कृतभोजना यत्र तादृशे, तथा
 सुहृज्जनेन = बन्धुवर्गेण पुरोहितादिना वा आहितो यागवद्भिः आहवनीया-
 दिरग्निर्यत्र एवम्भूते रम्ये = रमणीये चरुवर्तिसम्पत्तिशालिनि भवने =
 राजगृहेऽपि आर्यस्य वासः = अवस्थानं, तव प्रवारो = त्वयि प्रेषितायामित्यर्थः,
 वनवास एव = वनवाससदृश एव । त्वद्विरहिणस्तस्य राजोपकरणानि कदापि
 सुखप्रदानि न भवितुमर्हन्तीति भावः ।

अत्र-लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः । “लोकातिशयसम्पत्तिवर्ण-
 नोदात्तमुच्यते” इति विश्वनाथः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः । “अनन्तरो-
 दीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाद्युपजातयन्ता” इति तल्लक्षणात् ॥६॥

आशयमजानाना सीता पुनरपि पृच्छति—“वत्स ! परिस्फुटम्” इति ।

ल० आह—“मन्दभाग्य” इति । भवतोर्द्वयोर्दुःखदर्शनादिति भावः ।

त्यक्तेति । चारित्रगुणशालिनी = चारित्रगुणैः = प्रजारञ्जनादिसदाचारपरि-
 'पालनगुणैः शालते शोभते इति चारित्रगुणशाली तेन, आर्येण = राज्ञा धीरामेण

सी—(१) हा तात, अद्य कोसलाधिप, अज उवरदोसि ।

(मोहं गच्छति)

ल—(ससम्भ्रमम्) कष्टं भोः ! कष्टं भोः ! निर्घातपातदास्ये-
नानेन परित्यागवार्ताश्रवणेन नूनमुपरता देवी । (निर्वाण्य) दिष्टया
श्वसिति । तस्को नु खल्वस्याः प्रत्यानयनेऽभ्युपायः । (विपादं नाटयति)
आश्चर्यमाश्चर्यम्—

भागीरथीशीकरशीतलेन सम्भाव्यमाना मृदुनानिलेन ।

मद्भाग्यशेषेण च बोध्यमाना प्रत्यागता राजसुता कथञ्चित् ॥११॥

(१) हा ! तात ! आर्य कोसलाधिप ! अयोपरतोऽपि ।

किलेति निश्चये त्वं त्यक्त्वा = परिहृता यन्निमित्तोऽय ते वनवास इत्यर्थः ।
मयापि च=उद्येष्टभ्रानुर्गुरोराज्ञापालनपरेण, इह वानने=अस्मिन् निर्जने वनात्मके
प्रदेशे त्वा त्यक्त्वा = विहाय, किल गन्तव्यं=गन्तव्यमेवेत्यर्थः । अयोध्याम्प्रती-
त्यर्थलभ्यम् । एवञ्च सति तवान् कोऽपि रक्षको नास्तीति सत्यमहं मन्दभाग्य
एवेति भावः । इय दारुण वचन श्रुत्वा सीता स्वश्वशुरं दशरथ स्मरति—
“हा तात आर्यकोसलाधिप” इति । महति कष्टे मृदा अवश्य स्मृतिपथमायान्तीति
लोकस्वभावः । मोहं गच्छति = मून्द्धां प्राप्नोति ।

ससम्भ्रमम् = ससाध्वसम् । “कष्टं भो” इति । दारुणं दुःखमापतित
मित्यर्थः । निर्घातेति । निर्घातो वज्र तस्य पात इव दारुणेन कष्टप्रदेन
अनेन परित्यागवार्ताश्रवणेन । उपरता = मृता । निर्वाण्य = निरुप्य निरुपण
नाटयित्वेत्यर्थः । “दिष्टया” इति हर्षे वृद्धिवाचकमभ्ययपदमिदम् । श्वसिति =
प्रणिति । तस्कोऽन्विति-सम्भावनां प्रकटीकरोति । प्रत्यानयने = पुनः
संज्ञाप्राप्तौ । गधेयं मून्द्धां त्यक्त्वा चैतन्य प्राप्नुयान् तत्र वः अभ्युपायः =
प्रतीकारः । विपादम् = मनेग्लानिम् । प्राप्तमग्नां सीता दृष्ट्वा आह—
“आश्चर्य”मिति ।

भागीरथीति—भागीरथी गङ्गा, तस्याः शंकरैः अम्बुकरैः शीतलेन
शिशिरेण । “शंकरोऽम्बुकर” इत्यमरः । अतएव मृदुना = अकठरेण

सी—(१) वच्छ, लक्ष्मण, किं गदोसि ?

ल—आज्ञापय, तिष्ठाम्येष मन्दभाग्यः ।

सी—(२) किं उवालभिद्य अमि परिञ्चता ।

ल—कीदृशो देव्या उपालम्भः ?

सी—(३) अहो मे अधयत्तयं, किं उवालम्भमेत्तपुण्य विद्या
स्त्रिणाहिदंदि । किं अस्ति किं वि देय संदिष्टं ?

ल—अस्ति ।

सी—(४) कहेहि कहेहि ।

ल—तुल्यान्वयेत्यनुगुणेनि गुणोन्नतेति

दुःखे सुखे च सुधिरं सहवासिनीति ।

(१) वत्स ! लक्ष्मण ! किं गतोऽसि ।

(२) किमुपालभ्यास्मि परित्यक्ता ।

(३) अहो मेऽधन्यत्वम्, किमुपालम्भमात्रेण विना निगृहीतास्मि ।
किमस्ति किमपि तेन सन्दिष्टम् ।

(४) कथय कथय ।

कोमलस्पर्शेनेत्यर्थः । अनलेन = वायुना, सम्भाव्यमाना = सेव्यमाना
कृतस्पर्शेनेत्यर्थः । तथा च मद्भाग्यशेषेण = ममाऽवशिष्टेन शुभेन दिष्टेन अर्थात्
ममानुकूलेन दैवशेषेण बोध्यमाना = उत्थाप्यमाना चेतनतामापाद्यमाना
जागरं नीयमाना इति यावत्, कथयित् = कष्टेन राजमुक्ता = राजपुत्री
प्रत्यागता = पुनः सद्गतां प्राप्ता । राजमुक्तात्वेन वनवासङ्घेऽस्य दुःसहत्वं
व्यज्यते । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।
“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः” इति तल्लक्षणात् । घृश्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ११ ॥

किमुपालभ्येति—केनोपालम्भेनेत्यर्थः । निगृहीतास्मि = दुःखिता-
स्मीत्यर्थः । सन्दिष्टम् = सन्देशः

तुल्यान्वयेति—तुल्योऽन्वयो वंशो यस्याः सा उत्तमकुलभवत्वाद-
स्मत्सम्बन्धयोग्येत्यर्थः, अनुगुणा=अनुकूला अस्मदित्य गुणाः सौन्दर्याद्या

जानामि केवलमहं जनवादभीत्या
सीते त्यजामि भवतीं न तु भावदोपात् ॥ १२ ॥

अथमार्यस्य सन्देह ।

सी—(१) कह जणवादभयेणेति किंवि वदयति मे अतिथि ?

ल—कीदृशमार्याया वचनीयम् ।

ऋषीणा लोकपालानामार्यस्यमम चाग्रतः ।

अग्नौ शुद्धिं गता देवी—

किन्तु—

(१) कथं जनवादभयेनेति । किमपि वचनीयं मेऽस्तु ।

यस्या सा, आज्ञापालनपरा अस्मत्स्वभावानुसारिणीति वैत्यर्थ । गुणोन्नता=गुरौ
सौशील्यपतिसेवादिभि उन्नता उत्कृष्टा, दु खे=प्रतिकूलवेदनीयलक्षणे कष्टा
परनामनि, मुखे च=अनुकूलवेदनीयलक्षणे आनन्दापरनामनि च, मुचिरम्=
चिरकाल सहवासिनी=सह वस्तु शीलमस्या एतादृशी, इत्येवरूपा पतिपरि
चरणशीला भवतीत्यहं जानामि=अवबुध्ये (किन्तु) हे ! सीते ! केवलमहं
जनवादभीत्या=लोकपवादभयेन भवतीं=त्वाम् त्यजामि=परिहरामि, भावदोपात्=
(तव) हृदयदोपात् अथवा “मम हृदये त्वं दौषवती भासि” इत्येव रूपात्
भावदोपात् ननु=नव त्यजामीत्यर्थ ।

अथ जनापवादरूपहेतोर्हेतुमता=त्यागरूपेण कार्येण सार्धं वर्णनाद्
“हेत्वलङ्कार” । उक्तञ्च—जयदेवेन ‘हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते’
इति । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राग् ॥ १२ ॥

गीताऽऽचष्टे—“कह जणवादे”ति । वचनीयम्=निन्दनीयम् । अग्नौ शुद्धाया
अपि मम कथं वचनीयं किन्त्यत्यार्य इति दुःखातिशयो व्यज्यते ।

कीदृशमिति—आर्याया वचनीयं=निन्दनीयं कीदृशम्—सम्भावितुमपि
न शक्यमिति भाव । ऋषीणांमिति । ऋषीणां=त्रिकालदर्शिनां सत्यवचसा
मुनीनाम्, लोकपालानाम्=इन्द्रादीनाम्, आर्यस्य=उसो रामचन्द्रस्य मम च
अग्रतः=मनवे देवी=दिव्यगुणापेता रक्षी, वसुधरप्रसूतत्वाद्वा देवी, अग्नौ=
वर्हा, शुद्धिं गता=दिव्यपरीक्षां प्राप्य । नस्तर्णां, येन लोकपवादसम्भावनेन
न स्यादिति भाव । किन्तु=इत्यर्थे हे अमे कथने शङ्कां भूतिं वा धरयतीत्यन

सी—(लज्जां नाटयति) (१) कहेहि, किंतु ।

ल०—लोको निरङ्कुशः ॥१३॥

सी—(२) अग्निसुखिसंकिन्तयेण पडियोदिदग्धि रावणभवनवृत्ततो,

(१) कथय किन्तु ।

(२) अग्निसुखिसंकिन्तनेन प्रतिबोधितास्मि रावणभवनवृत्तान्तम्, पुनरप्यु-

एव सीता पृच्छति—“कहेहि किन्तु”—इति । लक्ष्मण उत्तरयति—
किन्तियति । किन्तु=तथापि लोकः=प्रजाजनः निरङ्कुशः=निर्गत अङ्कुशात्
परकीयस्तुतिभिन्दायां बद्धवाङ् न भवति । स्तुत्यमपि निन्दति, निन्दनीयमपि
स्तौतीत्यहो समुच्छृङ्खलभावो लोकानां न केनापि धारयितुं शक्य इति भावः ।
अतएव भवभूतिनापि उतरानधरिते नटोक्तावुपनिबद्धम्—“नटः”—
अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्या अपि हि वैदेद्याः सापवादो यतो जनः ।

रघोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ इति ।

(व्या० को०) ऋषीणामिति—“ऋषी गतौ ” धातुः । ऋपन्ति
जानन्ति त्रैकालिकं वृत्तमिति “ऋपयः” । इगुपधात्किन्” (उ० ४ । १२०)
इत्यौष्णादिक इन् प्रत्ययः । “ऋषीषेवेंदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्”
इति भेदिनी । “ऋपयः सत्यवचसः” इत्यमरः । लोकपालास्तु—
“इन्द्रो वग्धिः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वरुणोऽनिलः । धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः
पुराणना” इत्यष्टौ लोकपालाः” इति ज्ञेयम् ॥१३॥

अग्निसुखिसङ्कीर्तनेनेति—अग्निसुखिवृत्तान्तकथनेनेत्यर्थः । “रावण-
भवनवृत्तान्तप्रतिबोधितास्मी”त्यन्वयः । प्रतिबोधितास्मि=ज्ञापितास्मि । रावण-
भवनवृत्तान्तम्=रघुःपतिगृहनिवासोदन्तम् । यदि “रावणभवनवृत्तान्तः” इति
प्रथमान्तमेव पदं मन्तव्यं तदा “प्रतिबोधितास्मि” इत्यत्रावान्तरवाक्यसमाप्ति-
ज्ञेया । “रावणभवनवृत्तान्त” इत्यमे योजनीयम् । तथाहि—रावणभवन-

पुण्योवि उच्चादिश्रदि सीदाए वि शाम एव्व सभावीश्रदित्ति । सव्वहा
श्रल महिलत्तयेण । एव्व परिच्चत्ता शु परिच्चत्तामि किं ण खु जुत्त मम
श्रश्रउत्तपरिच्चत श्रत्ताए परिच्चइदु, किं ण खु तस्स एव्व शिरनुकोसस्स
ममाणो एसो पसथो पेरिवदव्वोत्ति वश्रणीश्रवटकोपहिद जीविद
परिरत्तामि ।

ल - अनुगृहीतोऽस्मि । (उत्थाय प्रणमति) इदमपरमार्येण
सन्दिष्टम् ।

सी—(१) किं शु खु भविस्सदि ।

द्वाधयति सीताया अपि नाम एव सभाव्यत इति । सर्वथा ल महिलात्वेन ।
एव परित्यक्ता । ननु परित्यक्तास्मि किं न खलु युक्त ममार्यपुत्रपरित्यक्तात्मान
परित्यक्तु किं न खलु तस्यैव निरनुकोशस्य समान एष प्रसव, प्रेक्षितव्य
इति वचनीयकण्टकोपहित जीवित परिरत्तामि ।

(१) किं नु खलु भविष्यति ।

वृत्तान्त पुनरपि=भूयोऽपि उद्वाधयति=पीडयति । 'सीताया अपि नाम
सम्भाव्यत' इति । अथ पि सीता जीवितार्थं । परपुरुषगृहवास सम्बन्धेन
जायमानमपवादमपेक्ष्य स्त्रीणा कृते मरणमेव धेय इति भाव ।

सर्वथेति—सर्वप्रकारेण । महिलात्वेन अलम्=महिलात्व स्त्रीभावो न
स्यादित्यर्थ । किं न खलुयुक्तमिति । आर्यपुत्रेण परित्यक्तात्मान
परित्यक्तुम्=हतु, जीवित परिहातु किं न खलु युक्तम्=अपि तु युक्तमेव ।
मम मरण युक्तमेवत्यर्थः । परथा परित्यक्ताया दित्रया जीवनापेक्षया मरणमेवो-
चितमिति भाव ।

तस्यैव=आर्यस्य, निरनुकोशस्य=नर्दयस्य । एष प्रसव.=गर्भ । प्रेक्षितव्य =
अपेक्षणीय । इति=हेतो । वचनीयेति—वचनीय निन्दैव कण्टक
तेनोपहित विदमपि जीवित परिरत्तामि=प्राणान् धारयमीत्यर्थः । येष गर्भ
प्रनिबन्धो न स्यात्तदाऽऽश्चर्यं भ्रिये इति भाव ।

अनुगृहीतोऽस्मि = गर्भपरिचर्यायै स्वजीविताऽपरित्यागकथनेने-यासाय ।
अपरमिति—गन्देशान्तर कथयितुमह । माता चिन्तयति—“किं शु”

ल—त्वं देवि ! चित्तनिहिता गृहदेवता मे
स्वप्रागता शयनमध्यसखी त्वमेव ।
दारान्तराद्वरणनिःस्पृहमानसस्य
यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ॥ १३ ॥

सी—(१) एवं संदिशतेण अथउत्तेण परिचाअदुहं मयि निरवसेसं

‡ एवं सन्दिशतार्यपुत्रेण परित्वागदुःख माथे निरवेशपमपनीतम् ।

इति । लक्ष्मणस्तदेव कथयति—“त्वं देवि” इति । हे ! देवि ! आर्ये ! त्वं मे=मम चित्तनिहिता=चित्त मानसे निहिता हृदयस्थिता, गृहदेवता=गृहलक्ष्मीः असीति शेषः । स्वप्रागता = “करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रलयः सविषयः स्वप्नः” इत्युक्तलक्षणे स्वप्ने आगता प्राप्ता, शयनमध्यगता = मया सह ममास्तरणनिविष्टा सखी = वयस्या त्वमेव नान्या कापि । यदि विरहित्वात्स्वप्ने पदयामि तर्हि त्वामेव नान्यामित्यर्थः । एतेन सीतिवाच्येण रामस्याप्येकस्त्रीप्रतत्वं व्यज्यते । दारान्तरेति—अन्ये दाराः दारान्तरं त्वद्दिक्षां स्त्रीत्वर्थः । दारशब्दे नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य आहरणं प्रदणं पाणिपीठनम् “अनाधर्मी न तिष्ठेत् स्रणमेकमपि द्विजः” इति स्मरणात् । स्त्रीं विना गृहस्थस्य यागादिकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः, तथापि दारान्तराद्वरणे=स्वप्नान्तरस्वीकारे निस्पृहमानसस्य = निस्पृहं मानसमन्तकरणं यस्य सः, तस्यैवम्भूतस्य मम यागे = अनुष्ठीयमाने-ऽधमेषालये यज्ञे, तव प्रतिकृतिः = प्रतिमा धर्मपत्नी = अर्धाङ्गिनी मत्कर्मक-यज्ञस्य फलभोगिनी भविष्यतीति शेषः । दम्पत्योः सहाधिकारादिदि भावः ।

“पयुर्नो यज्ञसंयोगे” (४ । १ । ३३) इति सूत्रेण पतिराब्दस्य नकारदेशो लीर् च । अत्र “पत्नी”स्येतावदुक्तेरिष्टार्थलभाद् धर्मेण पत्नी “धर्मपत्नी” इति गमस्तपदेन तस्याः काविकृतिभेदेन त्रिपिपमपि पाणिप्रल-नराएडभेरेति सूचितम् । “यसन्ततिलका” शब्दः । स्रणमुक्तं प्रः ॥ १३ ॥

पृथमिति । उहरीचेत्यर्थः । सन्दिशता = गन्देशं ददता । अर्त्यपुत्रेण मयि निरवेशारं=गममन्तर परिग्यागदुःखं=रनरासददानमनेनं कृत्म्, धरनीतम्=

अवर्णादं, यदि तद् अस्यासत्ता पश्यो, इतिञ्चाजणस्स दुक्क उप्पादेदि जद् अस्यासत्तो ।

क—कः प्रतिसन्देशः ?

सी—(१) कस्स ?

क—आर्यस्य ।

सी—(२) एवं गदेवि पढिसंदेशो । अज्जुणं उण मम वधणादो पादबंधयं कदुअ विण्णवेहि—एवं अहं खीरत्वा सावदसमाइयणे वणे

नहि तथान्यासक्ता पत्युः, स्त्रीजनस्य दुःखमुत्पादयति यथान्यासक्तः ।

(१) कस्य ।

(२) एवं गतेऽपि प्रतिसन्देशः । । श्रुणां पुनर्मम वचनात्पादबन्धनं कृत्वा विज्ञापय—एवमहं नीरत्ना श्वापदसमाकीर्णं बने प्रतिवसन्ती च

दूरीकृतम् । तत्कृत इत्याह—नहीति । “अन्यासक्ता (स्त्री) पत्युस्तथा दुःखं नष्टुत्पादयति (यथा) अन्यासक्तः (पुमान्) स्त्रीजनस्य = अवलाजनस्य दुःखमुत्पादयति” इति योजना विज्ञेया । अर्थस्तु स्पष्टः । एतेन पुरुषापेक्षया स्त्रीजनस्य निरहदुःखमप्यधिकमित्यगूढं, तथा सम्भोगजनितं मुख्याधिकमिति गूढं व्यज्यते ।

लक्ष्मणः स्वधर्मं पालयन् पृच्छति—“कः प्रतिसन्देशः” इति । सीता तदभिप्रायमजानानेव कथयति “कस्स” इति । लक्ष्मण आह—“आर्यस्य” इति । आर्यं प्रति भवत्याः कः सन्देश इत्याशयः । सीता रामस्य कठोरहृदयता-मनुभवन्ती प्रतिसन्देशानर्हतां मत्वाऽऽह—“एवं गदेवि” । एवमतेऽपि = एतस्यामवस्थायामपीत्यर्थः । प्रतिसन्देशः = प्रतिवचनम् । प्रतिवाचिकमिति यावत् । अतिकठोरहृदयं प्रति मम न किञ्चिन्सन्देशमिति भावः । श्रुणाम् = स्वमिमांशुणाम् । पादबन्धनम् = पादयोर्नैतिम् । विज्ञापय = निवेदय । नीरत्ना = रत्नरत्न्या । श्वापदसमाकीर्णं = श्वापदोर्हिंसैः सिंहादिभिः समाकीर्णं व्याप्तं । “व्याघ्रदयो धनचराः पशवः श्वापदा मताः” इति । “शुनोदन्तदंष्ट्राकर्ता-कुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः” (वा० ३ । ६ । १२६) इति दीर्घः ।

पडिवसंतो अ सम्बद्धा हिअपुण अरयाहिं अणुगहीद्वेत्ति ।

ल—प्रतिगृहीतेयमाज्ञा । आर्यस्य न किञ्चित्सन्दिष्टम् ?

सी—(३) तद् निष्ठुरो णाम संदीर्घाद्यदिति अप्पडिहदवअणुण
पसा लखवणस्त, य सीदाप् धरणत्तणं । तद् मम वचनादो तं अणं
विएणवेहि—मन्दभाइयो अणुओअंतो वरणस्समपरिवालयं अहिमंतो
अत्ताणं ए वाधेहि, सद्धमे ससरिरे सावधानो होदिति । यच्च खल्वण,

सर्वथा हृदयेनार्याभिरनुगृहीतव्येति ।

(३) तथा निष्ठुरो नाम सन्दिश्यत इत्यप्रतिहतवचनतेषा लक्ष्मणस्य,
न सीताया धन्यत्वम् । तथा मम वचनात्तं जनं विज्ञापय—मन्दभागिनीमनु-
शोचन् यर्गाधमपरिपालनमभिप्रस्तातानां न माधय, सद्धमे स्वराहरे

सर्वथा=सर्वप्रकारेण । हृदयेनेति । मनरोत्यर्थः । अनुगृहीतव्या=अनुकम्पनीया ।
तथाऽऽशीर्ष्या यथा च भवतां वंशतन्तुर्न नश्येदिति गूढोऽभिप्रायः
सीतादेव्याः । “तथा निष्ठुर” इति । तथा = ताप्रकारतया निष्ठुरः =
कठोरमनाः सहस्रैवालीकिकप्रतिपारेत्यागान्, नामेति प्रसिद्धम् । सन्दिश्यते=
अर्थात् एवम्भूतः कठोरहृदयोऽपि यदा मः सन्दिश्यते = प्रतिवचनीक्रियते इति,
तत् एषा लक्ष्मणस्य अप्रतिहतवचनता = न प्रतिहतं वचनमप्रतिहतवचनं
तस्य भावस्तथा, लक्ष्मणस्य वचनं नैरर्पणं न भजेदिति पुरैव रामप्रति-
मन्देष्टव्यं, परमार्थतस्तु—“न सीताया” इति । सीतायाः तादृशं धन्यत्वम् =
भाग्यं न = नास्ति येन स्वरामणप्रति क्रियते मन्देष्टव्यं स्यात् । अत्रार्थे उपपत्ति-
स्तुष्टेय । एतादृशमूर्खदयाय न क्रियेदपि मन्देष्टमिति भावः । “मम वचनार्तं
जनं विज्ञापय” इति दुःखेनाऽनादरसूचिकेऽन्यमुक्तिः । मन्दभागिनीम्=दुर्भागिनीम् ।
अनुशोचन्=अनुत्पन्नम् । यर्गाधमेति । यर्गाधमपरिपालनम्=यर्गाः प्राद्यागः
आधमाः प्रद्वयर्गायाः, तेषां परिपालनम्=परितः पालनं गर्वया रक्षन्
अधीतिबोधावरणप्रचारणपूर्वकं रक्षणम् अभिप्रन्=नाशयन् आन्मनं न
माधय=आत्मानं मा पीडय । धर्मशिक्षणादाना पीडितो भवति । “धर्मं एव
हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित” इति श्लोकः । सद्धमे स्वराहरे वेति ।

कि उवाच भामि महारात्र ?

ल—किमेतावत्यपि न प्रभवति देवी ?

सी—(१) एव वि त जण विण्णवेहि—ए जुत्त तव थिरपराइ इम जण सपदि हिअग्घादो थिन्वसिदु, किं उण विसग्घादोत्ति ।

ल—सन्देष्टव्यभाषया सन्दिष्टम्—

आर्या निर्वासिता नाम हृदयात्प्रभविष्णुना ।

कथं गृहाद् गृहं नाम कथं जनपदादपि ॥१४॥

सावधानो भवति । वत्स ! लक्ष्मण ! किमुपालभ महाराजम् ?

(१) एवमपि त जन विज्ञापय—न युक्त तव निरपराधमिम जन सपदि हृदयतो निर्वासयितु किं पुनर्विषयत इति ।

सावधान = दत्तमना, पूर्वं धर्मरक्षण तदनुरारीररक्षण इवित्यर्थ । धमे पीडिते स्वशरीरमपि नापेक्षस्वेति भाव । एतेन सीताया अत्यन्तधर्मप्रियत्व भर्तुरपकीर्त्यसहत्वादिकथ व्यज्यते । उद्धृतहार्दा सत्याह—“वत्से”त्यादि । किमुपालभे=वर्मप्रियोऽसौ नैवोपालम्भयोग्य इत्यर्थ ।

यद्यप्यार्येण निर्वासितासि स्वविषये गृहे वा निवासार्थं न ते स्वातन्त्र्य तथापि सन्देशे तु भवत्या स्वातन्त्र्यमस्त्येवेत्याह—किमेतावत्यपीति ।

किमेत्यावत्यपीति—एवविधोपालम्भप्रदानेऽपि देवी=आर्या न प्रभवति=समर्था न भवति । अपितु योग्यैवोपालम्भन इति भाव ।

एवमपीति—निरपराधम्=निर्दोषम् । निर्दोषयामे पापध्वशान् । विषयत = देशान् ।

लक्ष्मण आह—“सन्दिष्टव्यम्” इति । उचितमेव सन्दिष्टमित्यर्थ । ‘आर्या’ इति । प्रभविष्णुना=शक्तिमता स्वतन्त्रेण राज्ञा रामेण आर्या=पूजनीया भवती हृदयात्=अन्तःकरणात् निर्वासिता=निष्कालिता नाम=इति कथयिदन्नुपगम्येतापि । किन्तु—कथ=केन हेतुना गृहान्=भवान् निर्वासिता, दम्पायो केनपि कारणेन परस्पर मन कालुष्ये मयप्येवस्मिन्भवनेऽपि निर्वाहस्य कर्तुं शक्यत्वमिति भाव । गृह नाम = गृह नामेति किं वक्तव्यम्,

सी—(१) एवम् वि मम वचनान्नादो विद्ययाविदुषो—सा तपोवन्वा-
सिणी सव्वहा सीमन्तश्रिहिदेण अञ्जलिणा विद्ययावेदिति जइ अई
शिंगुणा चिरपरिचिदेति वा, अय्याहेति वा, सीदेति वा सुमरयमेत्तएण
अणुगाहिदुवेत्ति ।

(१) एवमपि मम वचनाद्विज्ञापयितव्यः—सा तपोवन्वासिनी सर्वथा
सीमन्तनिहितेनाञ्जलिना विज्ञापयति, यद्यह निर्गुणा चिरपरिचिन्तेति वा,
अनाथेति वा, सीतेति वा स्मरणमात्रकेनानुगृहीतव्येति ।

एकस्माद् गृहाधिक्यासिताया अपि अन्यस्मिन्गृहे परित्यागस्य सम्भावित्वात्
किन्तु जनपदादपि = देशादपि राजधानांतोपीत्यर्थः कथं निर्वागिना नामेति
महान् विस्मयः । अत्र—“नाम” पदमनुपपन्नमिम् । एवमपि लक्ष्मण-
स्येतस्मिन्विषये महाश्लोको, विस्मयश्च । परमगुह्यायाः कठोरगर्भायाचार्यायाः
परित्यागे आर्यचरितं क्लुपितमिषाभातीनि भावः ।

“नाम प्राकारस्यसम्भाव्यकोषोपगमकुलने” इत्यमरः । “नाम कामे
(कोषे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुलाप्राकारदिकलोप्यपि
हरयते” इति मेदिनी ॥ १४ ॥

सीता प्रत्युत्तरमाह—एवमपीति । विज्ञापयेत्यर्थः=निवेदनीयः । गा=पूर्वं
भुक्ता तव वनदुःखे महद्व दुःखिता, यामिदानीमेवस्तमेव त्यजति । तपोवन-
वासिनी=तपस्विनी । नक्रवर्तिनि स्वरामिनि जीवत्यपि महिष्यास्तपोवनकाम इति
महान् वेदः प्रकटीकृतः, देवस्य कृते तज्ज्वास्पानव प्रदर्शितम् । सीमन्तनिहितेन=
सीमन्ते केशवशे अर्थात्—ललाटे निहितेन परितेन अञ्जलिना=हरमुगुटेन ।
निर्गुणा=गुणैः शून्या । तथापि—चिरपरिचिता इति हनेः वा=अपवा-
चनाया=अस्मरणे विद्या सीता=विद्यमन्त्रोन्वयता इति हेतोः स्मरणमात्रेण=
केवलं समुद्वेग, अनुगृहीतव्या=रक्षनीया । यथाह गृहाधिक्या तथा मनसो न
निर्वागनीया । “ममन्तः केशवशे” इति, “तौ दुःखजनिः पुमन्” इति
अमरः ।

ल०—इमं सन्देशमाकर्ण्य क्षते चारमिवाहितम् ।

दशामसक्षां शोकस्य व्यक्तमार्यो गमिष्यति ॥१५॥

सी—१ अदिमहिदे वि सअमंडले कइं मुमं सोंति एत्तिंआ दुएव-
सहाया, संपदं मए विणा तए एकेण एसो चित्तिदप्पो । मुमं वाडुत्तररे
सावहाणो होहिति ।

ल —अनुरूपमेतन्महानुभावतायाः ।

१—अतिमहितेऽपि स्वमण्डले कथं ते सन्ति, जियो दुःखसहायाः,
सांप्रनं मया विना त्वयैकेनैव चिन्तयितव्यः । स्वं आतुः शरीरे सावधानो भवेति ।

“इमम्” इति । क्षते = व्रणे आहितं = दत्तं चारं = लवणमिव
इमं भवत्याः सन्देशं = वाचिकम्, आकर्ण्य = श्रुत्वा आर्यः व्यक्तं = स्फुटं
यथास्यात्तथा शोकस्य = मन्योः (मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्” इत्यमरः ।)
अमक्षा = सोढुमशक्त्या दशाम् = अवस्थां गमिष्यति = प्राप्स्यति । “क्षते
चारमिवे”त्युपमासङ्घारः । कुबलयानन्दकारमतेन लोकोक्लिरलङ्कारेऽपि ।
“लोकप्रवादानुवृत्तिलोकोक्तिरिति भण्यते” इति लक्षणात् । “गमिष्यति”
इत्यत्र “गमेरिट् परस्मैपदेषु” (७।१।१८) इतीद् ॥१५॥

अतिमहितेपीति । अतिप्रशस्तेऽपि अत्यन्तं समृद्धेऽपि
स्वमण्डले = स्वदेशे । “स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विन्धे च
कदम्बके च । वृष्टप्रभेदेऽप्युपसर्गकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्” इति
विश्वः । कथम् = केन प्रकारेण । ते सन्ति = स्त्रीविग्रहिणः कथं वर्तन्ते । ननु-
सन्तीक्षरे षान्धवाः सेवकाश्च “अतिमहिते मण्डले” इत्युक्तं यतः, माभूवन्
श्रियः का क्षतिरित्याह—“स्त्रिय” इति । स्त्रिय एव हि दुःखसहायाः=दुःखे
यथा सेवाकारण्या न तथेतेरे, ते हि केवलं मुखार्या एव, दुःखे नैव सहाया
भवन्तीति भावः । मयेति । चिन्तयितव्यः = परिचरणीय इत्यत्र तात्पर्यम् ।
“आतुः शरीरे इति । तस्य शरीरे यथा किमप्याहितं न स्यात् तथा यतस्य
इत्यशयेनाह—“सावधानो भव” इति ।

सी—१ वच्छ लखण, पणमिदव्वा तुए मम वधयादो राइव-
उत्तराश्रधाथी भअवदी अयोज्जा, सुस्सुसिदव्वो . पडिमागदो महाराश्रो,
साहिदव्वा अज्जुं अणत्ति, समस्सासिदव्वा पिअंबदा मम पिअसहीओ,
सुमरिदव्वा सब्बकालं मंदभाइणो । (इति रोदिति)

ल—(सोद्रेगम्) आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं
थोतुं च तस्याः परिदेवितानि ।
सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-
मजीययन्मारुतिरासवैरः ॥१६॥

१ वत्स ! लक्ष्मण ! प्रणमितव्या स्वया मम वचनात् राघवकुलराजधानी
भगवत्ययोध्या, शुश्रूपितव्यः प्रतिमागतो महाराजः, साधयितव्या श्वश्रूणामाश्रितिः,
समाश्रासयितव्याः प्रियंबदा मम प्रियसख्यः, स्मर्तव्या सर्वकालं मन्दभागिनी ।

“अनुरूपम्” इति । योग्यमित्यर्थः । महानुभावतायाः =
महाशयतायाः सत्कुलीनताया (पतिभक्तातायाः) इत्यर्थः । सीता
हार्दं शोकं प्रकटयन्ती आह—वत्स ! लक्ष्मणेत्यादि । भगवती = पूज्या
अयोध्या तीर्थस्थानत्वात् पूजाहेत्यर्थः । राघवकुलराजधानी = रघुकुल-
राज्यसिंहासनस्थानम् । शुश्रूपितव्यः = सेवनीयः । प्रतिमागतः=प्रतिकृतिरूप-
प्राप्तोऽपि किमु पुनः साक्षादिति भावः । श्वश्रूणामाश्रितिरिति । श्वश्रूणां
यां सेवामहमकार्षं सापि त्वयैव साधनीयेति भावः । आश्रितिः = आजा ।
समाश्रासयितव्याः=सान्त्वनीयाः । प्रियंबदाः=प्रियभाषिण्यः । “प्रियं”—इत्यत्र ।

“प्रियवशेवदः खच्” (३ । २ । ३८) इति । सर्वकालम् = अशन-
पानादिव्यवहारकालोचित्यर्थः ।

सोद्रेगम् = सोद्वमम् । “उद्रेग उद्वेगे” इत्यमरः । अतिशोकेन
विह्वलतायामित्यर्थः । “आर्याम्” इति । आर्याम् = देवी सीतां स्वहस्तेन =
स्वयमेवेत्यर्थः, वने = अरण्ये विमोक्तुम् = परित्यक्तुम्, तस्याः परिदेवितानि =
विलापितानि थोतुम् = आकर्णितुम्, आसवैरः = गृहीतवैरः मारुतिः = हनुमान्
लङ्कासमरे = लङ्कायां राघवराजधान्याः समरे सङ्ग्रामे, सुखेन अनायासेनैव
मेघनादराकृष्या हतम् = नृत्नं मत्सर्ववपन् = सप्तैवनीपपोषचारेण प्राप्तसङ्ग्राम-

(विलोक्य)

एते रुदन्ति हरिणा हरित विमुच्य
हंसाश्च शोकविधुरा करुणं रुदन्ति ।
नृत्तं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं
तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥१७॥

सी—१ वच्छ लक्ष्मण, आसन्नास्तमयो सूर्ये । दूरे अ इदो माणुस
सम्पादो । उड्डीणा परिवणो । सचरति सापदा । गच्छ, य जुक्त परिलम्बितुम् ।

१—वत्स ! लक्ष्मण ! आसन्नास्तमय सूर्ये । दूरे चेतो मानुष
सम्पात । उड्डीना पक्षिण । सचरन्ति श्वापदा । गच्छ न युक्त परिलम्बितुम् ।

करोन् । यद्यसौ मा नाजीवयिष्यत् तदा एतादृश सातादु खमह नान्वभविष्यमिति
मारुतेर्हितकरणमपि मत्कृतेऽहितमेव जातमतोऽमावात्तवैर इति दु खोक्तिर्नाऽयुक्ता ।
सीतादु खाऽनुभवोपेक्षया मम मरणमेव श्रेय इति भाव । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो
रुपज्ञानि ॥१६॥ विलोक्येता । समन्ततो वन दृष्ट्वेत्यर्थ । ‘एते’ इति ।
एते = समीपतरवर्तिनो हरिणा = मृगा । हारतिम् = हरिद्वयं बालघास,
विमुच्य = परि यज्य रुदन्ति = विलपन्ति । शोकविधुरा = शोकेन शुचा विधुरा
परिभूता वैकृष्य गता इत्यर्थ , हंसाश्च = कादम्बा अपि, करुणम् = सदैव्य यथा
स्मात्तथा रुदन्ति । शिखिन = मयूरा अपि देवीम् = सीता विलोक्य वृत्तम् =
नर्त्तनं त्यजन्ति = परिहरन्ति । अग्नी तिर्यग्गता = तिर्यगो जीवा वरमुत्कृष्टा
परकीयदु खाऽसहिष्णुताप्रकम्पनात् परदु खे दु खितत्वाच्च पर = तदपेक्षया
मनुष्या अस्मादृशा उड्डीयोनयो नरा न वरम् = नेव श्रेष्ठा । विलपन्तीं
परिलज्य गमनाभिमुखत्वादिति भाव । उत्प्रेक्षा । वसन्तातिलकावृत्तम् ॥१६॥

लक्ष्मणद्वितैपिणी सीता तमाह—“वत्से”ति । आसन्नास्तमय = आसन्न
समापत्ता अस्तमयोऽस्तगमन यस्य स तादृश सूर्ये । मानुषसम्पात =
मनुष्यसञ्चार । उड्डीना = स्वनीडम्प्रति गन्तु इयमाना पक्षिण, = पतत्रिण ।
श्वापदा, = हिंसा भरलूकादय । परिलम्बितुम् = विलम्ब कर्तुम् । सायङ्काल
भवनावस्थेयम् ।

सी—(१) अदि सिताहृषिज्जाहं अखराहं सुषीअदि ।

ल—रामाहृष्यस्य गृहिणी मधुसूदनस्य ।

सी—(२) कुतो मे तादृशो वाहधेयो ?

ल—निर्वासिता पतिगृहात्—

सी—(कर्षा पिदधाति)

ल—विजने धनेऽस्मिन्—

एकाकिनी वसति रक्षत रक्षतैनाम् ॥२०॥

सीता—(गर्भं दर्शयति)

ल—एनामपि भगवती आर्यायाः कृते विसृपयामि—

जातधर्मा कमलगन्धकृताधिवासेः

काले स्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवानैः ।

(१) अतिस्तापनीयान्यदराणि श्रूयन्ते ।

(२) कुतो मे तादृशो भागधेयः ।

वाऽसाविति "वधुः" । रामाहृष्यस्य=रमित्याहृष्यस्य मधुसूदनस्य=मन्त्रेः साक्षाद्दिष्णोरखतारखादिष्णोरेवेत्यर्थः, गृहिणी=गृहस्वामिनी शक्तिरित्यर्थः । अस्मिन् विजने=जनशून्ये धने=अरण्ये पतिगृहात्=भर्तृभयनात् निर्वासिता=निष्कामिता अथ वा एकाकिनी=निःसहाया "वर्त्तते" इतिशेषः । (अतः) एनाम्=हृदयवस्थां निःसहायां रएत रक्षत । आदराय द्विरक्तिः । आर्षाद्ये वा द्विवचनम् । पगन्तातिलकाष्टम् ॥२०॥

एतदाकाशं सीता गर्भं दर्शयति । गर्भं एव रक्षणीवोऽस्ति नाहम्, गर्भरक्षार्थमेव जीवनमिष्टं मम नान्येषति भावः ।

एनामपि भगवती विसृपयामीति गन्धः । गङ्गाभित्थयः । जातधर्मा इति । हे ! भार्गवपि ! भर्गवरक्षस्येयं तमगन्धुद्धीभागिपि ! "तस्येदम्" (१॥१२०) इत्यम् । गङ्गां जातधर्मान्=स्वयमेव स्वराष्ट्ररक्षणार्थं कुर्वन्त्या जात उत्पन्नः धर्मः ज्ञानो यस्याः गातान्, कामलेनि=कमलानां पद्मानां गन्धेन गौरभेण कृतः प्रसोऽधिवासेः सुरभीभावो धरेवम्भूतः तरङ्गवानैः=कीचिपतैः तरङ्गान् स्पृष्ट्वा २ मयद्विः पवनेरेवधः । काले = समये, समये, एतन्नि अनुगृहाण = अनु-

देवीं यदा च सयनाय विगाहते त्वां
 भार्गारथि ! प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥२१॥
 ये केचिदत्र मुनयो निवसन्त्यरष्ये
 विज्ञापयामि शिरसा प्रणिपत्य तेभ्यः ।
 स्त्रीत्युज्जिम्भतेत्यशरणेति कुलागतेति
 देवीं सदा भगवतीत्यनुकम्पनीया ॥२२॥

कम्पय । यदा च=यस्मिन् काले देवी=आर्या सवनाय=अभिषेकाय स्थानं कर्तुं त्वामवगाहते=विलोडयते प्रविशतीत्यर्थः, तदा अम्बुवेगम्=स्वीयं जलवेग क्षणम्= यथा तथा प्रशमय=लघूकुरु । अन्यथा भवत्याः प्रबलेन वेगेन कदाचिदस्याः क्षात्रेनानिष्टमेव न स्यादिति भावः ॥२१॥

भार्गारथीमभ्यर्ष्य अरण्यवासिनोऽभ्यर्षयते—ये केचिदत्रेति । ये केचिन् = अनिर्दिष्टनामानोऽपरिचिता वा अत्र = अस्मिन् अरण्ये = वने मुनयः = मननशाला ऋषयः निवसन्ति तेभ्यः = तान्प्रतीत्यर्थः, शिरसा = उत्तमाङ्गेन प्रणिपत्य = प्रह्नीभूय विज्ञापयामि = प्रार्थये । स्त्री इति = अबलेति, उज्जिम्भता इति = परित्यक्तेति, अशरणा इति = अनाथेति, कुलागता इति = सत्कुलानेति चतुर्भिर्हेतुभिर्भगवती=पूजनाया देवी=राज्ञो रामस्य माहिषी सदा= “सर्वं वास्यं सावधारणम्” इति न्यायेन सर्वदैवेत्यर्थः । अनुकम्पनीया—दयनीया अस्यै आश्रयो दातव्य इति भावः । स्त्रीत्येन् तत्स्वामी रक्षत्विति शब्दां वारयितुमुज्जिम्भतेति विशेषणम् । तथापि त्व सहायोसीति शब्दाया अशरणेति परित्यज्य मम गतत्वान् । दौषवती स्याद्भर्तुस्तयागादिति शब्दाया कुलागतेति । कुलोनाया व्यभिचारशब्दाऽभावादित्युत्तरोत्तर गमकतया विशेषणोपादानं बोध्यम् ।

अत्र-अनुकम्पनीयत्वे स्त्रीत्याद्यनैकपदार्याना हेतुत्वात् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते ” इति लक्षणलक्षितः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । किञ्च— विशेषणाना साभिप्रायत्वान्—“उक्तिविशेषणै साभिप्रायैः परिकरो मतः” इति परिकरालङ्कारोपीत्यनयो सद्यष्टि ॥२२॥ मुनीनभ्यर्ष्य वनेदेवता प्रार्थयते-

ल—(अञ्जलि बन्धा) सर्वपश्चिमोऽयं लक्ष्मणस्य प्रणानाञ्जलिः ।
तत्सावधानं परिगृह्यताम् ।

सी—(१) शिखावहिदा खु अहं ।

ल—विज्ञापयामि देवीम्—

आर्यं मित्रं वाग्धवान् वा स्मरन्त्या
शोकादात्मा मृत्यवे नोपनेयः ।

इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था
सेयं देव्या यदातो रक्षणीया ॥१८॥

१ नित्यावहिता खल्वहम्

सर्वपश्चिमः=अन्तिम इत्यर्थः । सावधानम्=एकाग्रमनसेत्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदम् । नित्यावहिता=सदैव दत्तावधानाः अतिप्रियत्वात्तत्र वचसि कदापि मयोपेक्षा न कृतेति भावः । "आर्यम्" इति मित्रम्=सुहृद्भूतमार्यम्=धीरामचन्द्रमित्यर्थः । लोकापवादमसहमानतया सीता इत्यजस्रप्यार्यः मित्रमेव यतो हृदयात्तां न पर्यस्याद्दीदिति भावः । वा=अथवा वाग्धवान्=इतरान् बन्धुवर्गान्तर्गतान् अस्मदादीन् स्वपित्रादीन् वा स्मरन्त्या=तेषां सर्वेषां लज्जां पालयन्त्या भवत्या शोकात् = अतिदुःसहदुःखदेतीर्जनिताश्चित्तश्रुतिविरोधात् आत्मा = स्वरासीत् नृत्यवे=मरणाय मृत्युदेवाय यमाय वा नोपनेयः=नैर्वापणीयः । कथमपि प्राणा भवत्या न परिहातव्या इत्यर्थः । ननु दुःसहसोक्तताया मम मरणमेवोचितमिति किमर्थं प्रतिषेधंतीत्याह—इक्ष्वाकूणामिति । "दतः" इत्यप्यादत्तव्यम् । यत इक्ष्वाकूणां सन्ततिः=सन्तानः यंसन्तनुः गर्भसंस्था=गर्भे संस्था रक्षितव्यस्याः सा गर्भे वर्तमाना अस्तीति शेषः, अतः आत्मा मृत्यवे नोपनेयः । तत्र मरणे इक्ष्वाकूणशोच्येद एव स्यादिति भावः । सेयम्=गन्तविः देव्या=म.कुलीनिना आर्यया यज्ञतः=यत्रेन रक्षणीया=पालनीया । कुलीनाः यंशरक्षायै स्वात्मानमवरये पालयन्तीति भावः । शासिनी रतम् । "शक्तिगुक्ता म्ती सगी भोःभस्तेः" इति तल्लक्षणम् ॥१८॥

सी—(१) अप्प्रदिहदवग्रणे सु सोमिती ।

ल—इयमपरा विज्ञापना ,

सी—(२) का अण्णा ?

ल—ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशादानीय विजने घने ।

परित्यक्तासि देवि ! त्वं दोषमेकं क्षमस्व मे ॥१६॥

सी—(ससंभ्रमम्) (३) जेष्ठवग्रणाणुवत्ति तुमेत्ति परितोपकाळे को दोसो आसकीअदि ?

ल—(सप्रदक्षिणं प्रणम्य परिक्रामति)

सी—(रोदिति)

सी—(दिशोऽवलोक्य) भो ! भो ! लोकापाला ! शृण्वन्तु भवन्त —

एषा वधूर्दशरथस्य महारथस्य ।

(१) अप्रतिहतवचन खलु सौमित्रि ।

(२) काऽन्या

(३) ज्येष्ठवचनानुवर्ती त्वमिति परितोपकाले को दोष आशङ्क्यते

अप्रतिहतवचन = अप्रतिहतमत्याज्य वचन यस्य सः, खलु = निश्चयेन सौमित्रि = लक्ष्मणः । अवश्य तवोक्तिर्मया पालयिष्यत इति भावः ।

ज्येष्ठस्येति । हे देवि । ज्येष्ठस्य = वृद्धस्य भ्रातु = सहोदरस्य आदेशात् = आशादेतो । विजने = जनशून्ये घने = जङ्गले आनीय = आदाय परित्यक्ताऽसि “आज्ञा गुरुणा ह्यविचारणाया” इति वचनात्, वस्तुतो नात्र मम कोप्यपराध, तथापि एक मे = मम दोषम् = अपराध त्व क्षमस्व = मर्पय परित्यागरूपमित्याशय ॥१६॥

ससंभ्रमम् = सोद्वेगम् । ज्येष्ठवचनानुवर्ती = ज्येष्ठाज्ञापालनपरः । “परितोप काल” इति । एवङ्गुणस्थाने माहस्या दोषशङ्कैव नोदेतीति भावः ।

एषा वधूरिति । महारथस्य = “एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धान्विनाम् । राक्षशास्त्रप्रवीणश्च विश्लेषोऽसौ महारथ ” इत्युक्तलक्षणस्य दशरथस्य सम्राज “वधू = स्तुषा । “समाः स्तुषाजनीवध्व.” इत्यमर । “वधू पत्न्या स्तुषानार्योः । सक्तासारिवयोरपि । नवपरिणातायाश्च” इति हैम । वधूरिति “वहोधध्व” (३० । १ । ३) इत्याद्यादिके ऊप्रत्यये साधु । वहति उच्यते

सी—(१) अदि सिलाहणिज्जाइं अखराइं सुणीअंदि ।

ल—रामाहयस्य गृहिणी मधुसूदनस्य ।

सी—(२) कुतो मे तादिसो वाहधेयो ?

ल—निर्वासिता पतिगृहात्—

सी—(कस्यो पिदधाति)

ल—विजने घनेऽस्मिन्—

एकाकिनी वसति रक्षते रक्षतेनाम् ॥२०॥

सीता—(गर्भं दर्शयति)

ल—एनामपि भगवतो आर्यायाः कृते विज्ञापयामि—

जातधर्मां कमलगन्धर्वताधिवासैः

काले त्वमप्यनुगृहाण नरङ्गधानैः ।

(१) अतिरलापनीयान्यक्षराणि श्रूयन्ते ।

(२) कुतो मे तादृशो भागधेयः ।

याऽभाविति "वधूः" । रामाहयस्य=रामेत्याख्यस्य मधुसूदनस्य=मध्वरेः साक्षा-
द्विष्णोरवतारत्वाद्विष्णोरेवैत्यर्थः, गृहिणी=गृहस्वामिनी शक्तिरित्यर्थः । अस्मिन्
विजने=जनशून्ये घने=अरण्ये पतिगृहात्=भर्तृभवनान् निर्वासिता=निष्कामिता
अथ च एकाकिनी=निःसहाया "वसते" इतिशेषः । (अतः, एनाम्=इदमवस्थां
निःसहाया रक्षते रक्षते । आदृश्यं द्विशक्तिः । आर्याद्ये वा द्विवचनम् ।
यमन्तर्तिलकवृत्तम् ॥२०॥

एतदाद्यर्थं सीता गर्भं दर्शयति । गर्भं एव रक्षणीयोऽस्ति नाहम्,
गर्भरक्षणमेव जीवननिष्ठं मन मान्ययेति भावः ।

देवी यदा च सघनाय विगाहते त्वां
भागीरथि ! प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥२१॥

ये केचिदत्र मुनयो निवसन्त्यरण्ये
विज्ञापयामि शिरसा प्रणिपत्य तेभ्यः ।
स्त्रीत्युज्ज्मतेत्यशरणेति कुलागतेति
देवी सदा भगवतीत्यनुकम्पनीया ॥२२॥

कम्पय । यदा च=यस्मिन् काले देवी=आर्या सवनाय=अभिषेकाय स्नानं कर्तुं त्वामवगाहते=विलोडयते प्रविशतीत्यर्थः, तदा अम्बुवेगम्=स्वीयं जलवेगं क्षणम्=यथा तथा प्रशमय=लघूकुरु । अन्यथा भवत्याः प्रबलेन वेगेन कदाचिदस्याः ज्ञावेनानिष्टमेव नः स्यादिति भावः ॥२१॥

भागीरथीमभ्यर्च्य अरण्यवासिनोऽभ्यर्चयेत्—ये केचिदत्रेति । ये केचिन् = अनिर्दिष्टनामानोऽपरिचिता वा अत्र = अस्मिन् अरण्ये = वने मुनयः = मननशाला ऋषयः निवसन्ति तेभ्यः = तान्प्रतीत्यर्थः, शिरसा = उक्तमाङ्गेन प्रणिपत्य = प्रह्वीभूय विज्ञापयामि = प्रार्थये । स्त्री इति = अबलेति, उज्ज्मता इति = परित्यज्जेति, अशरणा इति = अनाथेति, कुलागता इति = सत्कुलीनेति चतुर्भिर्हेतुभिर्भगवती=पूजनीया देवी=राज्ञो रामस्य महिषी सदा=“सर्वं वास्यं सावधारणम्” इति न्यायेन सर्वदेवैत्यर्थः । अनुकम्पनीया=दयनीया अस्यै आश्रयो दातव्य इति भावः । स्त्री चेत् तत्त्वामी रक्षत्विति शङ्का वारयितुमुज्ज्मतेति विशेषणम् । तथापि त्वं सहायोसीति शङ्काया अशरणेति परित्यज्य मम गतत्वान् । दौषवती स्याद्भर्तुस्त्यागादिति शङ्काया कुलागतेति । कुलीनाया व्यभिचारशङ्काऽभावादित्युत्तरोत्तरं गमकतया विशेषणोपादानं बोध्यम् ।

अत्र-अनुकम्पनीयत्वे स्त्रीत्याद्यनेकपदार्थानां हेतुत्वात् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते” इति लक्षणलक्षितः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । किञ्च—विशेषणानां साभिप्रायत्वात्—“उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः” इति परिकरलङ्कारोपीत्यनयोः सद्यष्टिः ॥२२॥ मुनीनभ्यर्च्य वनेदेवतां प्रार्थयते—

एषोऽञ्जलिर्विरचितो वनदेवतानां
 विज्ञापनां क्षणमिमामवधारयन्तु ।
 सुप्ता प्रमादवशगा विषमास्थिता वा
 यत्नादियं भगवतीभिरवेक्षणीया ॥२३॥
 भो ! भो ! हिंसा ! भूमिरेषा भवद्भि-
 र्वर्ज्यो देशो न प्रवेश्यः परेषाम् ।
 मृग्यो ! मृग्यो ! विप्रवासे सखीनां
 यूयं सख्यो मा क्षणं मुञ्चतैनाम् ॥२४॥
 सख्यो नयः स्वामिनो लोकपाला !
 मातर्गङ्गे ! भ्रातरश्चैलराजाः ! ।

“ एषोऽञ्जलि ” इति । वनदेवतानाम् = वनस्वामिनीनां देवताना
 “पुरतः” इति शेषः । एषोऽञ्जलिर्विरचितः = विहितः । इमाम् = मदीयां
 विज्ञापनाम् = निवेदनां क्षणं यावत् अवधारयन्तु = अवधानेन शृण्वन्त्वित्यर्थः ।
 भगवतीभिः = ऐश्वर्यशालिनीभिर्भवतीभिः सुप्ता = निद्रागता, प्रमादवशगा =
 प्रमादोऽनवधानता तस्य वशङ्गता अनवधानं प्राप्ता, वा = अथवा विषमास्थिता =
 विषमे प्रकृतिविरुद्धे देशे कोले वा स्थिता वर्तमाना, इयम् = आर्या यत्नात् =
 प्रयत्नान् यत्नं प्राप्य सावधानमित्यर्थः, अवेक्षणीया = दृष्टया पालनीया ।
 रक्षणीया चेत्यर्थः । अत्र सर्वत्र वसन्ततिलकावृतम् ॥२३॥

“भो भो ” इति । भो भो हिंसाः - घातुकाः सिंहायाः । भवद्भिः एषा
 भूमिः यत्र सीता निवसति सा वर्ज्या = त्याज्या । परेषाम् = अन्येषां देशः =
 स्थानं न प्रवेश्यः = नैव प्रवेशनीयः समरक्षणार्थं न स्वायत्तीकर्तव्यः । हे ! मृग्यः !
 मृग्यः ! आदरार्थं द्विरुक्तिः । सखीनाम् = आलीनां विप्रवासे = वियुज्य वासे वियोग
 एवेत्यर्थः, यूयं सख्यः = अस्या सीताया वयस्या भवतेति शेषः । प्रकरणान्
 सीताया इति । एनाम् = सीतां क्षणम् = क्षणमपि मा मुञ्चत = कदापि न
 त्यजतेत्यर्थः ॥२४॥

“सख्यो नयः” इति । “हे” इत्यभ्याहर्तव्यं प्रकरणस्वारस्यात् । हे !
 सख्यः ! वयस्या नयः = सारितः, हे ! स्वामिनः - रक्षक लोकपालाः ! हे मातर्गङ्गे !

भूयो भूयो याचते लक्ष्मणोऽयं
यन्नाद्रक्ष्या राजपुत्री गतोऽहम् ॥२५॥

(प्रणम्य निष्क्रान्तः)

सी—(१) कहं सद्यं एव मं पृथाहृषीं परिच्यहृभ गदो लखणो,
(विलोक्य) हृदी हृदी ! अथमिदो सूर्यो, सरेण वि लखणो ए दासहं
हरिया वि सध्रं आवासं आश्रन्ति, उड्डीणा पखिणो, संचरन्ति सापदा,
आच्छादीश्रदि धंधधारेण दिष्टी, धिमाणुसं महारण्यं, किं करोमि
मन्दभाया, कीस अरण्याहिं पव्वजमि पृथाहृषी अदेस असलका ति गां
मि मि (?) किणुसु मए पापं किदं, जस्स दाण्यि एव विरहं सच्चहा
अणुभाविदोग्धि, कहं देहवितोमलि (?) कहं दाव लखणयिउत्तावय-

(१) कथं सत्यमेव मामेकाकिनीं परित्यज्य गतो लक्ष्मणः । (विलोक्य)
हा धिक्, हा धिक् ! अस्मितः सूर्यः, स्वरेणापि लक्ष्मणो न दृश्यते, हरिया
अपि स्वयमावासमायान्ति, उड्डीनाः पक्षिणः, सचरन्ति श्वापदाः, आच्छाद्यतेऽ-
न्नकारेण दृष्टिः, निर्माणुपं महारण्यम्, किं करोमि मन्दभाग्या, कीदृशमरण्यैः
प्रव्रजाम्येकाकिनी,
किंनु खलु मया कृतं पापं, यस्येदानामेव विरहे, सर्वथानुभावितास्मि, कथं.....

हे भातरः ! = सहोदराः शैलराजाः उत्तमा. पर्वताः अयं लक्ष्मणो भूयो
भूयः = पुनः पुनः याचते = प्रार्थयते । किं तदित्याह—यन्नादिति । इयं राजपुत्री
यन्नात् रक्ष्या = पालनीया यतोऽहं गतः = यात एवेत्यर्थः । शालिनीवृत्तम् ।
लक्ष्णमुक्तं प्राक् ॥२५॥ “प्रणम्य निष्क्रान्तः” इति ।

निर्गते लक्ष्मणे सीता विलपति = “कहं सद्यम्” इति । कथं सत्यमे-
वेत्यादि संसृजतम् । सत्यमेव = वस्तुत एव । मामेकाकिनीम् = अशरणम् ।
अरण्यैः = अरण्यनिवासिभिः । प्रव्रजामि = सङ्गता भवामि । यस्येति = यस्य
पापस्य फलभूतं विरहम् = वियोगं सर्वथाऽनुभावितास्मि । कथामिति—लक्ष्मण-
नियुक्तः = मद्रक्षणार्थमभ्यर्था वनदेवता मया सह कथं व्यवहरिष्यन्तीत्यर्थः ।

देवता , कथं दे राघवकुलकमागता वसिष्ठवंशीश्चमुहा
महाप्पहावा महेसिण्यो ते दाण्यि मं परिच्छा अ अभिदेहिति (?)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः)

वा (ससम्भ्रमम्)

आकर्ण्य जह्नुतनयां समुपागतेभ्यः

सन्ध्याभिषेकविधये मुनिदारकेभ्यः ।

एकाकिनीमशरणां रुदतीमरण्ये

गर्भानुरां स्त्रियमतिस्वरयागतोऽस्मि ॥२६॥

.....कथं तावल्लक्ष्मणनियुक्ता वनदेवता.....कथं ते राघवकुलकमा-
गता वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखा महाप्रभावा महर्षयस्त इदानीं मां परित्यक्त्वा.....
(इति मोहं गच्छति)

एवमेव वसिष्ठप्रभृतीन् ऋषीन्पि चिन्तयति—कथं ते राघवकुलकमागता”
इत्यादिना । रघुवंशपरम्पराप्राप्ताः । एतेन तेषामतिविश्वस्तत्वं दुःखे चात्यन्त-
साहाय्यकारित्वादिकं व्यज्यते । महाप्रभावाः = अलौकिकतपोबलसम्पन्नाः ।
महर्षयः = त्रिकालदर्शिन इत्यर्थः ।

पात्रान्तरप्रवेशं सूचयति—“ततः प्रविशति” इति । ससम्भ्रमम् =
सोद्वेगम् । सत्वरमिति यावत् । “आकर्ण्य” इति । सन्ध्याया अभिषेकः
स्नानं तस्य विधयेऽनुष्ठानाय सन्ध्याङ्गभूतस्नानमनुष्ठानुं जह्नुतनयाम् = जान्हवीं
गङ्गा समुपागतेभ्यः=प्राप्तेभ्यः मुनिदारकेभ्यः = ऋषिकुमारकेभ्यः स्त्रियम्=श्व-
लाम्, आकर्ण्य=श्रुत्वा अतिस्वरया=अतिशीघ्रतया आगतोऽस्मि=प्राप्तोहोमित्यर्थः ।
कौटुंबी स्त्रियम्-एकाकिनीम्=असहायाम् । तथा अशरणाम्=अनाधाम् । अरण्ये
निर्जने प्रदेशे रुदतीम् = विलपन्तीम्, गर्भानुराम् = गर्भेण आतुरां कठोरगर्भा
निकटवर्तिप्रसवामित्यर्थः । “रुदतीम्” इत्यत्र “उगितश्च” (४।१।६) इति
सूत्रेण ङीप् । शपथनोरभावान्नुमभावः ॥२६॥

सी—(प्रत्यागम्य) (१) को एस मे विज्जई । (विचिन्त्य) ए कोवि, आशक्तिकरलक्ष्मणविज्ञप्तिद्या आशक्तिरिति भञ्जवई भाईरई तरंगाए मामणुगद्धादि ।

वा—अयमन्धकारसमृद्धतया दृष्टिसञ्चारस्य न दृश्यते, अतः शब्दाप्यिष्ये । अयमहं भोः ! ।

सी—(सहर्षम्) (२) वच्छ लक्ष्मण पादेष्वित्तोसि ?

वा—नाहं लक्ष्मण ।

सी—(अवकुण्ठं नाटयति) (३) अञ्चाद्विदं, अणो एसो को वा परपुरुसो कहं दारिण वारइस्सं महाहिदं (विचिन्त्य) एवम्—इत्थिआहं एआइणी अ ।

(१) क एष मा वीक्षते, (विचिन्त्य) न कोऽपि, आशक्तिकरलक्ष्मणविज्ञप्त्या अनुचरन्ती भगवती भागीरथी तरङ्गैर्मामनुगृह्णाति ।

(२) वरस ! लक्ष्मण ! प्रतिनिवृत्तोऽसि ? !

(३) अत्याहितम्, अन्य एष को वा परपुरुषः, कथमिदानीं वारयिष्यामि महाहितम् ? (विचिन्त्य) एवम्—स्त्री अहमेकाकिनी च ।

प्रत्यागम्य=प्रत्यागम्य । विचिन्त्य=विचार्य । आशङ्कतीति । आशक्तिकरः याचनाकरो यो लक्ष्मणः तस्य विज्ञप्त्या = प्रार्थनया अनुचरन्ती = अनुयान्ती भगवती=महामहिमशालिनी भागीरथी=गङ्गा तरङ्गैः = ०वीचिभिः मामनुगृह्णाति= अनुकम्पयते, मम साहाय्यमातनोति, यथा एकाकिन्या ममात्र भयं न स्यादिति भावः ।

वाल्मीकिराह—अयमिति । अन्धकारस्य तमसः समृद्धिः अतिशयस्तस्या- भावस्तप्ता तथा प्रबलान्धकारहेतुनेत्यर्थः । दृष्टिसञ्चारस्य=चक्षुःप्रचारस्य, न दृश्यते=नालोक्ष्यते । अतो हेतोः शब्दाप्यिष्ये—आकारयिष्ये । सीता लक्ष्मणं भावयित्वा सहर्षमाह—“वच्छ” इति । प्रतिनिवृत्तोऽसि—प्रत्यागतोऽसि । वा० आह—**नाहमिति** । अवकुण्ठम्=मुखावकुण्ठनं नाटयति = अभिनयति । अत्याहितम्= महाभीतिः । आगतमिति शेषः । “अत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षि च” इत्यमरः । “परपुरुष” इति कथनेन अत्याहितं समर्थितं भवति । कथम्= केनोपायेन । वारयिष्यामि = प्रतिकरिष्यामि । महाहितम् = महाभीतिम् ।

वा—एष स्थितोऽस्मि । वत्से ! तवाप्यखं परपुरुषशङ्कया, दिवसावसान-
सवनाय भारीरथी समुपास्य प्रतिनिवृत्तेभ्यो मुनिदारकंभ्यस्त्वद्वृत्तान्तमुप-
लभ्य तपोधनोऽहं त्वामेवाभ्युपपत्तुमुपागतः । पृच्छामि चाग्रभवतीम्—

धर्मेण जितंसङ्ग्रामे रामे शासति मेदिनीम् ।

कथ्यतां कथ्यतां वत्से ! विपदेषा कुतस्तव ? ॥२७॥

सी—(१) तदो एव पुण्यधेदादो मे असखिपादो ।

वा—कामं रामादेवं हि विपत्तिमुपागता ?

सी—(०) अहं इं ।

(१) तत एव पूर्णचन्द्रान्मेऽशनिपातः

(२) अथ किम्

वाल्मीकिसिद्धयः श्रुत्वा आत्मनो विश्वस्ततां बोधयन् तस्या अत्याहितशङ्कां
वारयति—“एष स्थितोऽस्मि” इति । वत्से ! पुत्रि ! । यथा त्वं पितुः
पुत्री तथैव मम पुत्रीति परपुरुषत्वशङ्का न कर्तव्येति स्पष्टं कथ्यते । दिवसा-
वसानसवनाय=दिवसावसाने सायंकाले सवनाय सन्ध्याध्यानं कर्तुम् । समुपास्य=
सौवित्र्या, प्रतिनिवृत्तेभ्यः=प्रत्यायातेभ्यः । त्वद्वृत्तान्तम् = त्वदुदन्तम् । उपलभ्य=
आकर्ण्य । तपोधनः = तपस्वी । एतेन स्वया मत्तः कथमपि अत्याहितशङ्का न
कर्तव्येति ध्वन्यते । त्वामेव अभ्युपपत्तुम्=निभालयितुम्, उपागतः=प्राप्तः । तपो-
धनकथनेन जितेन्द्रियत्वादिना विश्वासपात्रताऽपि व्यज्यते । अग्रभवतीम् =
पूज्याम् । “अग्रभवती”ति कथनेन वचसापि स्त्रीणामादर एव कर्तव्य इति सूचितम् ।
धर्मेण जिति-हे वत्से ! पुत्रि ! जितः सङ्ग्रामः समरो येन नः एवम्भूतस्त्वस्मिन्
रामे धर्मेण = वेदोक्तपद्धत्या मेदिनीम् = पृथ्वी शासति=पालयति सति
कथ्यतां कथ्यताम्=शीघ्रमेवोच्यताम् । तव एषा विपत् = निर्देनारण्ययासात्मकं
दुःखं कुतः = कस्मादेतोदत्त्वमेति शेषः ॥२७॥

सीता आह—“तदो एव” इति । पूर्णचन्द्रान्=शुक्तिमारारिणः पूर्णेन्दुवदा-
हानकरादपि अशनिपातः=वज्रपातः । एतेन स्वदुःखस्य वज्रपातसामर्थ्यं बोधितम् ।

मुनिराख्यं मत्वाह—काममिति । सीता आह—“अथ किम्” इति ।

वा—यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन महाराजेन निर्वासितासि तव स्वास्ति भवत्यै, गच्छाम्यहम् । (परिक्रामति)

सी—(१) अहं विष्णवेमि- ।

वा—कथय ।

सी—(२) जट्ट रघुवरेण विन्वासितेति भद्रदा एण्णुक्कंपणीया, एसा उण गम्भगदा रहुसगरादिलापदसरहपहुदीयं ताइसीयं संतदित्ति दाणिं पडिपालणीया ।

वा—(प्रतिनिवृत्त्य) कथमिच्छाकुवंशमुदाहरति, तदनुयोच्ये । घत्से । किञ्च दशरथस्य वधुः ?

सी—(३) जं भद्रवं आणवेदि ।

(१) अथ विज्ञापयामि ।

(२) यदि रघुवरेण निर्वासितेति भवता नानुक्मपनीया, एषा पुनर्गर्भगता रघुसगरदिर्लापदशरथप्रभृतौना तादृशानां सन्ततिरिति इदानीं प्रतिपालनीया ।

(३) यद्गभवानाज्ञापयति ।

तस्मादेवेत्यर्थः । मर्यादापुरषोत्तमो रामः कदापि कथमप्यन्याप्यं कर्तुं नार्हतीति विश्वत्सो मुनिस्त्वदत्तं प्रवासं समर्थयन्नाह—“यदि त्वम्” इति । वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन=वर्णाश्रममर्यादापालकेनेत्यर्थः । वर्णाः=ब्राह्मणाद्याः, आश्रमाः=ब्रह्मचर्याद्याः । महाराजेन = चक्रवर्तिना । गच्छाम्यहमिति । तत्कृते घर्म्ये न्याप्ये च पथि नाहमप्यन्यथा कर्तुं समर्थ इति भावः । सीता स्वरहामनपेक्षमाणा संदर्भेणोक्तिं स्मरन्ती गर्भरक्षायै वक्तुमाह—“अहं विष्णवेमि” इति प्राकृतम् । अन्यत् प्रार्थये इत्यर्थः । मुनिराह—कथयेति । सर्वदाऽपि प्रार्थकस्य वचः श्रोतव्यमिति भावः । यदि रघुवरेणेति—राज्ञेत्यर्थः । नानुक्मपनीया=नैव दयनीया । एषा गर्भगता=गर्भे वर्तमाना । रघुसगरेत्यनेकेषा वंश्याना नाम-ग्रहणं वंशपरम्पराया महत्त्वं सन्ततेषावशरत्तणीयत्वं व्यनक्ति ।

प्रतिनिवृत्त्य=प्रत्यागत्य । कथमित्याक्षर्यं द्योतयति । तत् = तस्माद्धेतोः । अनुयोच्ये = प्रक्षयामि । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छावै”त्यमरः । वधू = स्तुषा । यद्गभवानिति—यथा पूज्यः कथयतीत्यर्थः । मुनिः—पुनरपि द्रढयितुमाह—

वा—किञ्च विदेहाधिपतेर्जनकस्य दुहिता ?

सी—(१) अहं इह ।

वा—किञ्च सीता ?

सी—(२) नहि सीता, भगवं मन्दभाङ्गी ।

वा—हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । किंकृतोऽयमश्रभवत्याः प्रासादतस्त्राद-
धोऽवतारः ?

सी—(लज्जां नाटयति)

वा—कथं लज्जते ! भवतु, योगवद्गुणाहमवलोकयामि (ध्यानमभिनीय)
वत्से ! जनापवादभीरुणा रामेण केवलं परित्यक्ता, न तु हृदयेन । निरपराधा
त्वमस्माभिरपरित्याज्यैव । पृष्ट्वाश्रमपदं गच्छावः ।

सी—(३) को नु त्वम् ?

(१) अथ किम् ।

(२) नहि सीता, भगवन् ! मन्दभागिनी ।

(३) को नु त्वम् ।

किञ्चेति । नहि सीतेति । यदि सीता स्यां कथमिदं दुःखं प्राप्नुयाम् ।
मन्दभागिनी = दुर्भागिनी । अतिदुःखित्वं प्रकटयितुमियमुक्तिः ।

करणावदणालयो मुनिः शोकं प्रकटयति—इहा हृतोऽस्मीति । प्रासाद-
तस्त्रात् = इर्म्यतस्त्रात् । “प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः । अधोऽवतारः =
अधःपतनम्, प्रवाग इत्यर्थः । सीता स्त्रीसभावन्वाभिर्दुष्टत्वाच्च लज्जां नाटयति ।
मुनिः सलज्जां दृष्ट्वा आह—“कथं लज्जते” इति । लज्जा हि कुलवतीनां
भूषणम् । योगवद्गुणा = योगदृष्ट्या योगजधर्मैरेत्यर्थः । योगधित्तवृत्तिनिरोधः,
तेन हि अनीन्द्रियार्पदरौ भवन्ति महर्षयः । जनापवादभीरुणा = लोकतृण-
निन्दामगहमानेन । न तु हृदयेन = मनसो नैव परित्यक्ताऽसीत्यर्थः । निरपराधा =
निर्दुष्टा । अपरित्याज्यैव रक्षणीयैवेत्यर्थः । अपराधा राजदण्डिता अस्माभि न
रक्षणीया, अन्यथा हि राष्ट्रविश्वः स्यादिति भावः । सीता विधायतां कर्तुं
पृथ्यति—“को नु त्वम्” इति ।

वा—श्रूयताम्—

सोऽहं चिरन्तनसखा जनकस्य राज्ञ-
स्तातस्य ते दशरथस्य च बालमित्रम् ।
बालमीकिरस्मि विसृजान्यजनाभिः शङ्कां
नान्यस्तवायमवले ! श्वशुरः पिता च ॥२८॥

सी—(१) भगवं वंदामि ।

वा—वीरप्रसवा भव, भर्तुश्च पुनर्दर्शनमाप्नुहि ।

सी—(२) तुमं क्रोधस्स वस्मीई, मम उय तादो एष्व, ता गच्छ सयं
अस्समपशं । (गङ्गावल्लोवयाक्षलिं वष्वा) भगवद् भार्हरद्, जह् अहं
सोथिया गम्भं अभिण्णित्तोमि तदा तव दिण्ये दिण्ये सुष्ठु उच्छ्राए कुन्द-
मालाए उवहारं करइस्सम् ।

(१) भगवन् वन्दे ।

(२) त्वं लोकस्य बालमीकिः, मम पुनस्तात एव तद्रच्छ स्वमाश्रमपदम् ।

(—) भगवति ! भागीरथि ! यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा तव दिने
दिने सुष्ठु प्रथितया कुन्दमालयोपहारं करोमि ।

मुनिराह—“श्रूयताम्” इति । सोऽहमिति । सोऽहं प्रसिद्धतर इत्यर्थः ।
चिरन्तनसखा=पुराणमित्रम्, जनकस्य राज्ञस्ताव पितुः । ते=तव तातस्य=श्वशु-
रस्य दशरथस्य च बालमित्रम्=कौपीनसखः, एवम्भूतो बालमीकिरस्मि=बाल्मी-
किरिति नाम्ना प्रसिद्धो मुनिरस्मि । अतः अन्यजनाभिः शङ्काम्=अपरिचितविश्वासाऽ
नर्हप्राकृतपुरुषशङ्का, विसृज=जहि । हे ! अवले ! अवश्यरक्षणीये, अयम्=अह-
मेवेत्यर्थः । तव अन्योन=भिक्षो न । किन्तु अयमेवाहं श्वशुरः पिता च ज्ञातव्य इति
शेषः ॥ २८॥ सीता शिष्टाचारं पालयति—“भवञ्च वंदामि” इति । वन्दे=
नमस्करोमि । वीरप्रसवा=वीरः शूरः प्रसवः सन्तानो यस्याः सा तादृशीत्याशीर्मुनेः ।

लोकस्य=सर्वसाधारणस्य । तातः=पितृव । सुखेन=अनायासेन । गर्भम्=
प्रजातन्तुम् । अभिनिर्वर्तयामि=प्रसोष्यामि । दिने दिने=प्रतिदिनम् । सुष्ठुप्रथि-
तया=शोभनं शुम्भितया । कुन्दमालया=माध्यप्रसूनमालया । “माष्यं कुन्दम्”
इत्यमरः । “माष्यः कुन्दः कुरएटकः” इति पुंस्काण्डे रत्नकोशान् पुंस्त्वमपि ।
उपहारम्=उपायनमर्चामित्यर्थः । करोमि=करिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये लट् ।

समुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुत" इत्यादि दर्पणोक्तं विस्तृतम् ।
सञ्चित्तन्तु दशरूपके यथा—

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुभ्यासिपुरस्कृतः ।

अहो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाध्यः ॥ इति

इति श्रीपरिद्धतेदेवीदासतनुजनुया सारस्वतवंशावतंसेन सती-विष्णुदेवीगर्भजेन
स्यालकोटवास्तव्य-जनन्यायविशारद-कविताकिंक [तन्त्रचक्रवर्ति]
दर्शनाचार्य-नृसिंहेदेयशास्त्रिविरचितायां "सौरभोल्लासिनी"
इत्यपराख्यायां "सौभाग्यवती" नाम-कुन्दमालाव्याख्यायां
प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो द्वे मुनिवन्द्यके)

प्रथमा—(१) हला वेदवति, दिष्ट्या वद्दसे, सीतापु तव पित्र-
सहापु रामचामा दुवे पुत्र्या जाया ।

वेदवती—(२) पित्रं मे पित्रं मे । किंयामहेमा ?

प्र—(३) ज्येष्ठो शाखिं भगवता कुशोति सदाविदो बुद्धिभो ज्ञवोति ।

(१)—हला ! वेदवति ! दिष्ट्या वद्दसे, सीतायास्त्वव प्रियसख्या रामरयामौ
द्वौ पुत्रकौ जातौ ।

(२)—प्रियं मे प्रियं मे । किञ्चामधेयौ ।

(३)—ज्येष्ठ इदानीं भगवता कुश इति शब्दापितो द्वितीयो लव इति ।

“हला” इति । हलैत्यव्ययं सम्बुद्धिरूपं सखीम्प्रति । “हएडे हजे हला-
क्षाने नीवा चेटी सखीम्प्रति” इत्यमरोक्तेः । नात्र “हला” शब्दशबन्तः सखी-
पर्यायः । तथासति “हले ! वेदवति” इति पठ्येत । “सम्बुद्धौ च” ७ । ३ ।
१०८) इति सूत्रेणापः सम्बुद्धावेकारपत्तेः । तस्माद् “वाला वासुः सखी
हला” इत्यमरकोषटीकापठं बोपालितवचनमन्यार्थं प्रकृतेऽसङ्गतं ज्ञातव्यम् ।
“दिष्ट्या” इति । हर्षेऽव्ययमिदम् । “दिष्ट्या समुपजोषधेत्यानन्दे” इत्यमरः ।
रामरयामौ=राम इव रयामौ । किञ्चामधेयौ = किमाख्यावित्यर्थः ।

“ज्येष्ठ” इति । अतिशयेन प्रशस्त इति ज्येष्ठः । “अतिशयने तम-
विष्टनौ” (१।६।५५) इतीष्टनि “ज्ये च” (१।३।६१) इति प्रशस्तस्य ज्यादेराः ।
“ज्येष्ठः श्रेष्ठं च वृद्धे च त्रिषु मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्य-
जन्तुनक्षत्रमेदयोः” इति मेदिनी । प्रकृते कुशो लवापेक्षया वृद्धः लवस्तु कनिष्ठः ।
भगवता=वाल्मीकिना । “कुश” इति शब्दापित = आकारितः । ज्येष्ठस्य “कुश”
इति नाम कृत्म् । अत्रेदं ध्यातव्यम्—“शब्दापितः” इति कथं प्रयोगः ।
“शब्दवैरकलाहाप्रकरवमेधेभ्यः करणे” (३ । १ । १७) इति सूत्रेण एभ्यः
कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ्विधानादात्मनेपदे “शब्दायते” इति भवति । शानवि तु

वा—अत्यन्तदुःखसञ्चारोऽयं मार्गः, विशेषतस्त्वां प्रति, तद्यथा यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा समागन्तव्यम् ।

पतस्मिन्कुशकण्टके लघुतरं पादौ निधत्स्वाग्रतः

शाश्वयं विनता नमस्व शनकैर्गतौ महान् वामतः ।

हस्तेनामृश तेन दक्षिणगतं स्थाणुं समं साम्प्रतं-

पुरयेऽस्मिन् कमलाकरे चरणयोर्निर्वर्त्यतां जालनम् ॥२६॥

अत्यन्तेति=अत्यन्तं दुःखेन सञ्चारो गमनागमनं यत्र सः । मार्गः=पन्थाः । विशेषतस्त्वाम्प्रति=अपरिचितत्वात् स्त्रीत्वान् तत्रापि राजदारत्वादित्याशयः । मार्गम्=पन्थानम्, आदेशयामि=बोधयामि । तथा तथा=तेन तेन प्रकारेण समागन्तव्यम्=सममागन्तव्यम् सधैर्यं मन्दं मन्दं मम गतिमनुन्तव्यमित्यर्थः । एतस्मिन्निति—एतस्मिन् = पुरोर्वीर्तिनि (समापतरर्वीर्तिनि) कुशकण्टके=कुशानां दर्भाणां कण्टका यत्र तादृशं मार्गं इत्यर्थः । लघुतरम्=अगुरुतरम्, (“ लघुरगुरौ च मनाञ्जे च निःसारे वाच्यवत्कीवम् । शीघ्रे च कृष्णाऽगुरुणि स्पृक्षानामौषधौ तु स्त्री ” इति कोपान्तरम् ।) अग्रतः=पुरतः, पादौ=चरणौ, निधत्स्व=निःक्षिप । इयं शाखा=तरोः शाला । (“ शाला तरुस्केन्दशाखा शाला भवनमिष्यते ” इति शाश्वतः । विनता=विशेषेण नता नम्रा, येन ऋजुगन्तुं न शक्यते अतः शनकैः=शनैः मनागित्यर्थः, नमस्व=नम्रीभव । वामतः=दक्षिणेतरतः वामपार्श्वे महान्=विकटो विशालो वा गर्भः=प्रातः “ अस्ति ” इति शेषः । तेन=हेतुना दक्षिणगतम्=दक्षिणपार्श्वे वर्त्तमानं समम्=अविषमं स्थाणुम्=निष्पन्नं शुष्कं तरुम्, हस्तेन=करेण आमृश=आश्रयस्व, अन्यथा पतनभयं स्यात् । साम्प्रतम्=इदानीं विषमस्थलातिक्रमणोत्तरम्, अस्मिन् पुरये=पवित्रे, कमलाकरे=कमलाकरनाम्नि सरसि अथवा—बहुकमले सरसि चरणयोः=पादयोः, जालनम्=धावनं शोधनं निर्वर्त्यताम्=साध्यताम् । “ नम् ” धातोः परस्मैपदित्वेऽपि—“ नमस्व ” इत्यत्र चान्द्रमतेनारमपनेपदम्बोधयम्, “ चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयम्पदम् ” इति न्यायसुधोक्तेः । शार्दूलविकीडितं व्रतम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥२६॥

मी—(यथोत्रं परिक्रामति)

वा—(निर्दिश्य)

इत्वाकृणाञ्च सर्वेषां क्रियाः पुंसवनादयः ।

अस्माभिरेव पच्यन्ते मा शुचो गर्भमात्मनः ॥३०॥

कौसल्यापादशुश्रूपासौत्यं वृद्धासु लप्स्यसे ।

परय सख्यो भगिन्यश्च तथैता मुनिकन्यकाः ॥३१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः

यथोत्रमिति । मुन्युपदेशानुसारम् । बाल्मीकिस्तद्गर्भत्वाविषये सान्त्वना प्रकटीकरोति—इत्वाकृणांमिति । इत्वाकृणां = इत्वापुत्रंयाना सर्वेषां राज्ञा पुंसवनाद्याः क्रियाः = पुंसवनाद्याः संस्काराः अस्माभिरेव = वसिष्ठेन मुनिना सद्गभिर्नैवास्माभिः पच्यन्ते = क्रियन्ते अतृणीयन्ते इत्यर्थः । अत - आत्मनो गर्भं माशुच = कथमस्य पुंसवनाद्या जातकर्माद्या वा संस्कारा भविष्यन्तीति शोकं मा दुर्षित्यर्थः ॥३०॥

विश्वस्तेऽपि मुनौ कथं नाम एवमवस्थायाः ममापि खिय स्त्रीष्वेव रहो-
निवेदनाहं वृत सेत्स्यतीति शङ्कामपनुदति-कौसल्येति । कौसल्या तच्चास्मी तव
रवशूः तस्याः पादयोर्था शुश्रूपा=सिषेविषा रोवितुमिच्छा, तथा यत्सौख्यमानन्दः
तत् वृद्धासु = जरठासु मुनिपत्नीषु लप्स्यसे=प्राप्स्यसे । एताश्च मुनिकन्यकाः=
अपिपरिक्राः तव भगिन्यः = सहोदरा (इष) सख्यः = वयस्या (इव च)
सन्ति समानपयस्कत्वादिति त्वं परय = जानीहि । वाक्यार्थस्यात्र कर्मता
“परय भृगो धावती” त्यादिवन् । एवमवस्थायास्तपान् गृहनिर्विशेषतैवेति
सर्वेषां त्वया शङ्का च कर्तव्येति भावः ।

“इति निष्क्रान्ताः सर्वे” = “पानैत्रिवतुरै रङ्गस्तेषामन्ते च निर्गमः”
इत्युक्तेः प्रविष्टपानाणामङ्कशेषे निष्क्रमणस्यावश्यकत्वात् “निष्क्रान्ताः सर्वे”
इत्युक्तम् । “प्रथमोऽङ्क” इति । अद्भुतखण्डम्—“प्रत्यक्षेनैतन्निर्गतोरसभाव-

वे—(४) किं समत्ता पति परिभ्रमिदुं ?

प्र—(१) किं समात्यति भयि अदि ।

धावन्ति हरिणपतिं जडपडिमल्ला किसोरसिंहाणं ।

तद् अ तपस्विनाणैद्विअश्रं हरन्ति पिअदंशणा जुअला ॥१॥

(४)—किं समर्था पति परिभ्रमितुम् ।

(१)—किं समर्थाविति भण्यते

धावतो हरिणकैयथा प्रतिमल्ला किशोरसिंहानाम् ।

तथा च तपस्विनीहृदय हरतः प्रियदर्शनौ युगलौ ॥

“शब्दायमानः” क्ते “शब्दायितः” इति च स्यात् । न्यासमतानुसारं पठे तत्करो-
तीति शिष्यपि “शब्दयति” इति प्रयोगे सति “शब्दयित” इति वा भवेत्
पुगागमस्तु कथमपि नार्हति भवितुम्, अर्थादिष्वभावात् । तस्मिन्नेदं साधुरिति
च्युतसंस्कृतिदोषः । परन्तु—अभिधानशाकुन्तले षष्ठेऽङ्के राजानमप्रति विदूषकोक्तौ
“यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्षयते तदा मां, मेपप्रतिच्छन्दे प्रासादे
शब्दापय” इति महाकविः कालिदासोऽप्येवं प्रयुङ्क्ते, व्याख्यातारश्च तथैव
व्याख्यान्ति नचैते प्रमत्तगीताः सन्ति । तस्माद्यत्र कामधेन्वादिग्रन्थेषु अष्टानां
वेद्याकरणानां मतान्यालोदितानि तत्र “अद्वापयति मुद्रापयति” इत्यादिबन्
अकारस्य स्थितिपक्षे दोषे पुकि च “शब्दापयति” इत्यपि प्रयोगः मिदो
भवतीति कथमपि महाकवीनां प्रमादो न मन्तव्य इत्यस्माकमाभाति । विस्तरस्तु
मुग्धजोधादिटीकादिषु द्रष्टव्यः ।

आश्चर्यं प्रकटयन्त्याह—“किं समत्पति” इति । “धावन्ति हरिणपतिं”
इति गाथा । संस्कृत “धावतो हरिणकै”रिति । हरिणकैः = हरिणशावकैः सह
धावन्तः=पलायमानाः, किशोरसिंहानाम् = किशोरश्च ते सिंहाः तेषां किशोर-
सिंहानां प्रतिमल्लाः = प्रतिभटाः, यथा = किशोरसिंहानां प्रतिमल्ला इवेत्यर्थः
इत्युपमा । तथा च—युगलौ तां द्वौ यमजौ प्रियदर्शनौ = प्रियं मनोहरं दर्शनं
यं दोस्तौ, तपस्विनीनां=मुनिपत्नीनाम्, हृदयं हरतः = आकर्षयतः । तपस्विनी-
हृदयहरणादिकथनेन तपोत्तमोत्तरसौन्दर्यगौष्टयपलकान्वयोजःप्रकृति व्यज्यते
इति चस्तुभ्यनिः ॥१॥

(१)—मुण्डिज्जणस्य शंकादो अकादो यदि संचरन्ति । संपदं वंमीह-
विरहदं रामाश्रयं पठन्ति ।

वे—(२) इम उचंतं सुखिअ एवावस्थं सीता किदपुण्येति तर्कमि ।
अह इहवहंति सीदसोबोअखित्तय आर्घा मिथिदं अणोण्यं (?) ।

प्र—(३) संभरणीअं सु पदं । को येमिसउत्तेतो ?

वे—(४) संभरिदो एव्व जणसंभारो महाराअस्स, यिमंतिदो

(१)—मुनिजनस्याङ्कादङ्कादतिसवरतः । साम्प्रतं वाल्मीकिविरचितं
रामायणं पठतः

(२)—इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा एतदर्थं सीता कृतपुण्येति तर्कयामि

(३)—सम्भरणीयं खल्वेतत् । को नैमिशवृत्तान्तः ।

(४) सम्भृत एव यज्ञसम्भारो महाराजस्य, निमन्त्रितः सान्त्वर्यासिनी-

मुनिजनस्येति—वाल्मीक्याश्रमे निवसत ऋषिजनस्येत्यर्थः । अङ्काद-
ङ्कात्=प्रत्यङ्गमित्यर्थः । एतेन वीतरागाणामपि मुनीना तयोर्विषये प्रेमातिशयो
ष्वन्यते । रामायणम्=वाल्मीकिमुनिविरचितमादिमं महाकाव्यं यत्र छन्दसा
प्रथमोऽवतारः । इममिति—जन्मत एव सीतापुत्रौ क्षात्रक्रान्तिभाजाविति
वृत्तान्तम्=उदन्तम्, श्रुत्वा=श्रावणम् । एतदर्थम्=एतादृशा लौकिकसिंहसंह
नाह्वाणुपेतपुत्रद्वयलाभार्थं सीता कृतपुण्या=कृत पुण्यं (कर्म) यया सा इति
तर्कयामि = सम्भावयामि । नह्येतादृशापुत्रप्राप्तिः प्रभूतप्रवृष्टपुण्यमन्तरा
स्यात् । एतेन सीताया वनवासदुःखमीषकरमेव संवृत्तमिति भावः । प्रथमा
आह—“सम्भरणीयम्” इति । खलु=निश्चयेन, एतन्=इदमेतादृशं सीतायाः
पुत्रसम्बन्धि वृत्तज्ञातम्, सम्भरणीयम्=सम्यक् भरणीयम्, दुःखनिवृत्तौ
समर्थमिति । अर्थात् सम्प्रति सीताया दुःखावसानं भविष्यति, पुण्यफलरूपत्वा-
त्तादृशापुत्रप्राप्तेः । नैमिशवृत्तान्तं=नैमिशारण्यवृत्तान्तो यत्र श्रीरामेण यज्ञ
उपक्रमणीयः तस्यैव इत्यर्थः ।

सम्भृतः=सञ्जीकृतः । यज्ञसम्भारः=यज्ञस्य सम्भारः यज्ञोपकरणं
आज्यसमिधादिकम् । सम्भ्रयते इति सम्भारः । “अकर्त्तरि च कारके
सञ्ज्ञायाम्” (३।३।१६) इति धनुः । निमन्त्रितः=“यज्ञ” इति शेषः ।

सांतरवासिणीश्रो तपोधणायं संपादो ।

प्र—(१) किं णिमंतिदो भग्वं वंमीई ?

वे—(२) सुदं वंमीइतपोवणं वि आअदो रामदूदोत्ति, कहिं दाणि सीदा पेखिदब्बा ?

प्र—(३) एत्थ एव्व सालपाअवच्छाआए उपविसदि कहं अदि-
वाहमिस्सि ।

(इति निष्कान्तः)

कस्तपोधनानां सम्पातः ।

(१) किं निमन्त्रितो भगवान् वाल्मीकिः ।

(२) श्रुतं वाल्मीकितपोवनमपि आगतो रामदत्त इति, कुत्रेदानीं सीता प्रेक्षितव्या ।

(३) अत्रैव सालपादपच्छायायामुपविशति—कथमतिवाहयामीति ।

अन्तर्वासिनीभिर्गृहीणीभिः सहित इति सान्तरवासिनीकः । तपोधनानाम् = तपस्विजनानां सम्पातः=सहः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८) इत्यनेन बहुव्रीहौ—“बोपसर्जनस्य” (६ । ३ । ८२) इति सहस्य वैकल्पिकः सः । “शेषादिभाषा” (२ । ४ । १२५) इत्यनेन वैकल्पिकः कप् । “भगवानि”ति तस्य त्रिकालदर्शित्वं द्योतितम् ।

“आगतो रामदत्त” इति वाल्मीकिं निमन्त्रयितुमित्याशयः । कुत्र = कस्मिन् प्रदेशे ।

अत्रैव = अस्मिन्नेवाश्रमे । सालो वरणः सचासौ पादपश्च, सालपादपस्य छाया इति सालपादपच्छाया तस्याम् । वरणवृक्षस्यानातपे प्रदेशे इत्यर्थः । उपविशति = निपीदति स्थिता वर्तत इति यावत् । “शुंसि भूषहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः” इति रभसः । यथा वरणतरोर्धनीभूता छाया भवति न तथा सर्जवृक्षस्येति सालपदेन वरणतदरेव बोध्यः । कथमतिवाहयामि = कथं केन प्रकारेण, अतिवाहयामि=गमयामि । (अतिवाहयामि=प्रापयामि भवतीं सीतासमीपे इति तु न युक्तम्—“कथ”मित्यस्यासाहचर्यापत्तेः।) दिवस्तानिति शेषः ।

प्रवेशकः

सी — (नि श्वस्य) (१) अहो ! अविस्ससर्णाअदा पइदिण्णिठ्ठुरभावाणं पुरुसहिअआणं जं, तभप्पलिहिद्वव्येअणं दपदीयं पसंगे उमा-

(१) अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावाना पुरुषहृदयाणा यन् स्तम्भप्रलिखितव्यञ्जना दम्पतीना प्रसङ्गे उमामहेश्वराविति स्वर्गं,

“प्रवेशक” । इति प्रवेशकलक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणे यथा—

प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अद्भ्ययान्तर्विज्ञेय शेषं विष्कम्भके यथा ॥

“शेषं विष्कम्भके” इत्यनेन वृत्तवर्तिष्यमाणकथाशोक्तिर्दर्शिता । बुधाकरे तु—प्रवेशकलक्षणमेवमुक्तम्—

यद्भीचैः केवल पात्रं भांविभूताभं सूचनम् ।

अद्भ्योरुभयोर्मध्ये स विज्ञेय प्रवेशक ॥ इति ।

“अहो” इति । विस्मय इत्यर्थः । “अहो ही च विस्मय” इत्यमरः । अविश्वसनीयता = विश्वसनीयस्य भावो विश्वसनीयता न विश्वसनीयता अविश्वसनीयता विश्वासानर्हतेत्यर्थः । प्रकृतीति—प्रकृत्या स्वभावेन निष्ठुरः कठोरः क्रूरः भावाऽभिप्रायो येषामेवम्भूतानां पुरुषहृदयानाम् = मनुष्यान्त-करणानाम् । मनुष्याणां हृदयानि निस्सर्गत एव क्रूराभिप्रायाणि भवन्ति, पूर्वं खिया निरतिशय प्रेम दर्शयन्ति पश्चाद्भुक्तभावतया विरमन्तीति सीताया आशयः ।

“भाव सतास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुध-जन्तुविभूतिषु । स्यादौ च ” इति मेदिनी । “कक्खट कठिन क्रूर कठोरं निष्ठुरं दडम् । जरठ मूर्त्तिमन्मूर्त्तम् ” इत्यमरः ।

उहमेव स्पष्टीकरोति—“यत्” इत्यादिना । यत् = यस्माद्धेतोः स्तम्भे—स्थूणाया प्रलिखितव्यं प्रकर्षेण लिखितुं योग्यं न्यसनाहः ज्ञेहः प्रीतिर्येषां तेषां दम्पतीनाम् = जम्पतीनाम् । जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती । “जायाया जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते ।

प्रसङ्गे = प्रस्तावे “कौ दम्पती सुनिबद्धज्ञेहो” इत्येवं प्रस्तावे चलिते सतीत्यर्थः (तदुत्तरे) “उमामहेश्वरी” = उमा पार्वती, महेश्वरो महादेवः उमा

महेस्सारोत्ति सगो पुडवीष् सीदारामोत्ति आदिप्पसिद्धि आरोविश्र
णिरवराधा एदं गहँ अत्तंतमणुभाधिदोग्धि । अथ करिस अहँ अंअउत्तं
यिंदामि, एवं पुरा अंअउत्तेण एअस्स वअणीअगाधाधखं सुअमेत्तपण
अदरीदमयणुत्ति संपदं अणेअजोअयांतरिदे.....सणं आकरणं मारिसि
पुण्यदुक्कारिणी जाता । तेण सह दिट्ठो चंदोदयो, तेण सह सुदो कोकिल

पृथिव्यां सीतारामाविति अतिप्रसिद्धिमारोप्य निरपराधा एतां गतिमत्यन्तमनु-
भाविताऽस्मि । अथ कीदृग्गहमार्यपुत्रं निन्दामि । एवं पुरार्यपुत्रेण
... साम्प्रतमनेकयोजनान्तरिते अकारणं पूर्णदुःखकारिणी
जाता । तेन सह दृष्टचन्द्रोदयः, तेन सह श्रुतः कोकिलकलप्रलापः, तेन

च महेश्वरश्च उमामहेश्वरौ । चार्थे द्वन्द्वः । इति स्वर्गे = इत्येतत् नाकलोके ।
पृथिव्याम् = भूमौ मर्त्यलोके सीतारामाविति पूर्ववद्वन्द्वः । इति = एवम्प-
कारेण अतिप्रसिद्धिम् = परां ख्यातिम्, आरोप्य = नीत्व, निरपराधा =
अपराधशून्या निर्दोषा, एताम् = असह्यां वनवासरूपां गतिम् = दशाम्
अत्यन्तम् = अतिमात्रम्, अनुभाविताऽस्मि = प्रापिता भवामि । अथेति—
कल्पान्तरमाह । अथवेत्यर्थः । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च महले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकारस्व्यारम्भसमुच्चये ” इति मेदिनी । कीदृग्गहम् = कीदृशी
अहम् आर्यपुत्रं निन्दामि = गर्हयामि । मदद्वाराऽऽर्यपुत्रो न निन्दापात्रमित्याशयः ।
एवमिति—साम्प्रतम् = इदानीम् । अनेकयोजनान्तरिते = अनेकैर्योजनैरन्तरिते
कृतव्यवधाने, अकारणम् = निर्हेतुकं निरपराधमिति यावत् । पूर्णदुःखकारिणी =
पर्याप्तदुःखभागिनी जाता । तदेव पूर्णदुःखानुभवं वर्णयति—तेन न्हेति ।
तेन = आर्यपुत्रेण, सह = सार्धम्, दृष्टः = साक्षात्कृतो भुक्त इति यावत् छचन्द्रोदयः =
चन्द्रस्य शशिन उदयः, श्रुतः = आकर्णितः कोकिलानां पिकानां कलप्रलापः कलो

* चन्द्रोदयवर्णनं दिव्यात्रं यथा—

ततः कुन्दनाथेन कामिनीगणदपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगल्लहृता ॥ इति

कलपलाघो, तेण सह अणुभूदो मलयमारुदप्परिसो, सपद
मए पृथाहणीए दिठ्ठो अ मुदो अ अणुभूदो अ । पाय परिघआमिति
सव्वदा घलिअ मारिसीहिं इत्थिथाहिं । पुरा अह सामिवल्लहदाए
सअलमिहिलाजणपरथाणिअ भमिअ अज उय एदावत्थ शोअणीआ
सवुत्तेत्ति परिआयदुक्खदो लजा एव म अहिअदर वाहेदि । सपद
उय जादा दारा सवइत्थिआ ध, सादरो दाणिं भअव वमीहिं,

सहानुभूतो मलयमारुतस्य, साम्प्रत मयैकाकिन्या दृष्टथ श्रुतश्रानुभूतथ ।
प्राणान् परित्यजामीति सर्वथा अलीक मादरीभि स्त्रीभि । पुराह
स्वामिवल्लभतया सफलमिथिलाजनप्रार्थनीया भूत्वा (१) अश्वपुनरेतदवस्थ
शाचनीया सवृत्तेति परित्यागदु खतो लजा एव मामधिकतर वाधते । साम्प्रत
पुन जातौ दारौ सर्वादिता च, सादर इदानीं भगवान् वाल्मीकि । न युक्त

मधुर प्रलाप. पद्यम स्वर इत्यर्थ । "कोकिलकलालाप" इति पाठ सम्यग् प्रपद्ये ।

अनुभूत=ज्ञातो भुक्त इत्यर्थ । मलयमारुतस्य दक्षिणानिलस्य स्पर्श
त्वग्निन्द्रियमात्रग्राह्यो विशेषगुणः । मया एकाकिन्या-आर्थपुत्रविरहिरया । स्पष्टमन्यत्
प्राणान् परित्यजामि=म्रिये इत्येतत् सर्वथा=सर्वप्रकारेणैव अलीकम्=मिथ्या
कर्तुमयोग्यमित्यर्थ । मादरीभि स्त्रीभि=सकुलेत्पत्राभि सकुलेष्वोद्याभि
रात्महत्यापाप जानन्तीभिर्योषाभि । एतेनाकुलीना एव साहसवारिण्यो भव
न्तीति ध्वनितम् । पुराहमिति—वनवासात् प्रागित्यर्थ । स्वामिवल्लभतया =
स्वामिनो भर्तुर्वल्लभतया प्रियतया । सकलेति—सकलस्य मिथिलाजनस्य =
स्वपितृपौरवर्गस्य, प्रार्थनीया = अभ्यर्थनीया भूत्वा, अश्व=अधुना पुनरेतदवस्थ
यथा तथा शोचनीया=दिन्दनीया, सवृत्ता=जाता । कस्याप्युपकार कर्तुमसमर्थत्वा
दिति भावः । इति=हेतो, परित्यागदु खत = भर्तृपरित्यागकथत्, लजा=वीडा
एव मामधिकतरम्=अत्यन्तम्, वाधते=पीडयति । सम्भावितस्यापकोर्तेर्लजाऽधिक
जायते इति भावः । एवञ्च न तथा त्यागदु ख वाधते यथा च मा लजा
तापयतीति सीताया अभिप्रायः । प्राणत्यागे प्रतिबन्धकान्तरमप्याह—
साम्प्रत पुनरिति । जातौ=उत्पन्नौ दारौ=दारकौ शिशू, सर्वादिता=प्राणितौ

य जुत्तं मम एदिषा तपोवणवासविरुद्धेण दीहणिस्सासेण कालं
अदिवाहिदुं । एत्त एव मरणव्यवसायस्य पडिबंधो जं मए पिअसही
वेदवदी य संदिहा णवि उपण्णि मंतिदा अ ।

ममैतेन तपोवनवासविरुद्धेन दीर्घनिःश्वासेन कालमतिवाहयितुम् । एतदेव
मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया प्रियसखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्यु-
पनिमन्त्रिता च ।

च । पत्नीवाची दारशब्दस्तु नित्यं बहुवचनान्तः पुंसि च । “ पुंभूमि दारा”
इत्यमरोक्तेः । व्याडिमते तु स्त्रीवाची दारशब्दः टावन्तोऽपि भवति ।

“ कोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाकमम् ।

क्रोडे हारे च दोरेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

इत्यमरीयव्याख्यासुधायाम् । वस्तुतस्तु कविरत्र स्वतन्त्रः । शिशुवाची
शबुलन्तः दधातोर्निष्पन्नो “ दारक ” शब्दो भवति । तस्मात्प्रचलितसम्प्र-
दायानुरोधेन निष्पत्तिपक्षेऽप्रयुक्तो दोषः । अन्यथा न्युतसंस्कृतिः । अस्मद्भा-
वनया तु—“अपारः शब्दराशि” रिति कूपमण्डकता परित्याज्यैवेति पूर्वोक्त-
मेव भावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः—“ सादर ” इति । मयि प्रदर्शितादर
इत्यर्थः । न युक्तमिति—एतेन तपोवनवासविरुद्धेन=तपोवनवासानेर्हेण,
दीर्घनिःश्वासेन=दीर्घजीवितेनेत्यर्थः । कालमतिवाहयितुम् = समयं गमयितुं
न युक्तमित्यन्वितोऽर्थः । अर्थात् पुत्रयोजार्तत्वात्पालितत्वाच्च सम्प्रति निष्फलं
जीवनं न रक्षणीयम् । किन्तु तत्र बाधकमाह—एतदेवेति सामान्य-
निर्देशः । एष एवेत्यर्थः । मरणव्यवसायस्य=मरणोद्योगस्य, प्रतिबन्धः=
प्रतिरोधः । यत् मया प्रियसखी = प्रियवयस्या वेदवती, न सन्दिष्टा=एतन्मम
चिकीर्षितमिति सन्देशं न गमिता, नापि = नच, उपनिमन्त्रिता = समीपं
गत्वा मन्त्रणया पृष्टेत्यर्थः ।

(तत प्रविशति वेदवती)

वे—(१) किदो एव्य तपोधणाण वदगुण्वधारो, अदिहिजणसमुद्दो समुदाधारो अ । ता इदो एव्व सालपादप गदुअ पिअसहिं सभावहस्स (परिक्रम्य विलोक्य च) एसा विदेहराजतणया सिदाहमासलआ विअ परिख्वामपादराए अवरयाए हिअअ अरिवपती सालमूलमलकरेदि । ता

(१) कृत एव तपोधनाना वन्दनोपचार, अतिथिजनसमुचित समुदाचारश्च । तदित एव सालपादप गत्वा प्रियसखा सम्भावयिष्यामि । (—) एषा विदेहराजतनया निदाघमासलतेव परिक्षामपाण्डुरयाऽवस्थया हृदयमाशिपन्ती सालमूलमलङ्करोति ।

तत प्रविशताति । वेदवतीप्रवशेन प्रतिमुखसन्धिखसेय, सीताप्रवास रूपो लक्ष्योर्ध अलक्ष्यश्च कुशलवयारामसमागमरूपोऽर्थस्तयोरुन्नेदर्शनात् । कृत एवेति । तपोधनानाम्=तपस्विनाम्, वन्दनोपचार=प्रणामात्मक शिष्टाचारोऽनुष्ठित एवेत्यर्थः । अयमाचारोद्यापि वाद्येषु तपस्विषङ्केषु विशेषतया दृश्यते । अतिथीति—अतिथिजनाना प्राहुणिकाका समुचित योग्य, समुदाचारश्च=जलासनादिप्रदानरूप आतिथ्यविशेष सद्गुणवहारोऽपि कृत एव । तदित एव=अस्मादेव प्रदेशात् । सालपादपम्=वरणवृक्षम् । गत्वा=प्राप्य प्रियसखाम्=साताम् । सम्भावयिष्यामि=सम्भालयिष्यामि सान्त्वयिष्यामीत्यर्थः । (नाटके) परिक्रम्य=भ्रमण कृत्वा विलोक्य च दृष्ट्वा भ्रमण दर्शनाभिनय कृत्वेत्यर्थः । एषा=पुर स्थिता । विदेहेति—विदेहराजस्य मिथिलाधीरास्य पुत्री तनया । एतेन—एतादृश्या अपि कृते कीदृशो दु खोपनिपात इत्यहो ऽवाप्य विधातृचेष्टितमिति ध्वन्यते । निदाघमासलतेव=निदाघमासस्य प्रीधमासस्य ज्येष्ठस्येत्यर्थः । लतेव=वल्लीव । परिक्षामा=कृशा पाण्डुरा पीतवर्णाचासी सा तादृशी तया, अवस्थया दशया । हृदयम्=अन्त करणम्, आशिपन्ती=व्याकुलयन्ती, सालमूलम्=वरणमूलम्, अलङ्करोति=भूषयति । विरहिणी सती तदध स्थितेत्यर्थः । लतेवैलनोपमा । ' वल्ली तु

उवसप्पिस्सं (उपसृत्य) एसा चिंतापरवसा विअ अहोमुही लंबालआच्छाई-
अणअणा दीणपेखिवा । सहावइस्सं सहि वैदेहि (इति शब्दापयति)

सी—(ससम्भ्रमं विलोक्य) (१) प्रियं मे प्रियं मे संपत्ता पिअसही
वेदवदी साअदं पिअसहीए ? (परिव्वज्योपवेशयति)

वे—(२) अपि कुशलं कुशलवाणं ?

सी—(३) जह वणवासिणं ।

वे—(४) कीदिसो तुम्हाणं वुत्ततो ?

तदुपसर्पामि । (—)एषा चिन्तापरवशेवाधोमुखी लम्बालकाच्छादितनयना
दीनप्रेक्षिता । शब्दापयिष्यामि । सखि ! वैदेहि ।

(१) प्रियं मे प्रियं मे । सम्प्राप्ता प्रियसखी वेदवती । स्वागतं प्रियसख्याः ।

(२) अपि कुशलं कुशलवयोः ।

(३) यथा वनवासिनाम् ।

(४) कीदृशो युष्माकं वृत्तान्तः ।

प्रतिलेखिता" इत्यमरः । तदुपसर्पामि=सीतायाः पार्श्वं प्राप्नोमीत्यर्थः । (—)
चिन्तेति—चिन्तया आधिना मानस्या व्यथया परवशा परतन्त्रा इव
अधोमुखी=निम्नानना, लम्बालकाच्छादितनयना=(पतिविरहे शृङ्गारादिनिषेधेन)
लम्बैः कङ्कतिकाव्यापाराद्यभावहेतोरधःस्खलितैः अलंकैः चूर्णकुन्तलैः
आच्छादिते प्रावृत्ते नयने यस्याः सा तादृशी, अतएव दीनप्रेक्षिता=दीनं कारुं
प्रेक्षितं दृष्टिर्यस्याः सा । चिन्तातुराया विरहिण्या जातविरियम् । शब्दाप-
यिष्यामि=व्याकारयिष्यामि । सखि ! =व्यस्ये ! वैदेहि ! = जानकि ! ॥

ससम्भ्रमम्=सत्वरमित्यर्थः । विलोक्य=दृष्ट्वा । प्रियम्=इष्टं चिन्तितस्य
ताभान् । कुशलम्=क्षेम । कुशलवयोरिति प्रश्नेन वीरवतीभिर्भर्तृविरहे
बहु खेदो न कर्तव्य इति वेदवत्या आशयो व्यज्यते । सीता उत्तरयति—
यथेति । वनवासिनां यादृशं कुशलं भवति तथैव तयोरपीति । राजकुमारयोरपि
सतो जन्मत एव वनवास इति सीतया दुःखातिशयो व्यङ्गीकृतः । "युष्माकं
वृत्तान्त" इति । कथं निर्वाह्यन्ते दिनानीत्यर्थः ।

सी—(वेणीं निदिश्य) (१) कीदृशो सो ।

वे—(आत्मगतम्) (२) अदिमत्तं संतवह् पुरा वराहं, रामसदेरस्स संकित्तणेण विणिधारइस्सं (प्रकाशम्) अयि अपण्ढिदे, तह खिरपेख्वस्स खिरणुक्कोप्स्स किदे कीस तुमं असिदपख्वचंदलेहा विअ दिणे दिणे परिहीअसि ।

सी—(३) कहं सो खिरणुक्कोसो ।

वे—(३) जेष परिष्त्तासि ।

(१) कीदृशोऽसौ ।

(२) अतिमात्रं सन्तपति एषा वराही, रामसन्देशस्य (?) सङ्कीर्तनेन । विनिधारयिष्यामि—अयि ! अपरिउते ! तथा निरपेक्षस्य निरनुकोशस्य कृते कीदृक् त्वमसितपद्मचन्द्रलेखेव दिने दिने परिहीयसे ।

(३) कथं स निरनुकोशः ।-

(४) येन परित्यक्तासि ।

वेणीमिति—अससङ्कता वेण्येव मदीयवृत्तान्तव्यञ्जिकेति वेणीनिर्देशः ।

“कीदृशोऽसौ” इति । यादृशस्तादृश इति किमुच्येत । दुःखप्रद एवेत्यभिप्रायः ।

आत्मगतमिति । स्वगतमित्यर्थः ।

“अतिमात्रम्” इति । अत्यन्तमित्यर्थः । सन्तपति=दुःखमनुभवति । वराही=तपस्विनी, दयार्हा अनुकम्पनीयेति यावत् ।

रामसन्देशस्य=रामवृत्तान्तस्य । सङ्कीर्तनेन=कथनेन । विनिधारयिष्यामि=निवेष्ट्यामि, अस्या हृदयमिति शेषः । “अयि” इति कोमलालापे सखित्वान् अपरिउते ! =विचारयन्त्ये, मुग्धे इति यावत् । तथा निरपेक्षस्य=तेन प्रजारजनहेतोस्त्वन्परित्यागरूपेण प्रक्षारेण अपेक्षारहस्यस्य, निरनुकोशस्य=निर्दयस्य कृते कीदृक् त्वम्, असितपद्मचन्द्रलेखेव =असितपद्मस्य कृष्णरसस्य या चन्द्रलेखा शशीकृता तद्गदियुग्मा । दिने दिने=प्रतिदिनम्, परिहीयसे = क्षीणा भवसे । कृष्णरसे चन्द्रकला क्षीयते इति प्रसिद्धम् । सीता रामस्य निर्दयतममन्यमानाऽह-कथमिति । निरनुकोशः=निर्दयः । नास्तेवामी

सी—(१) किमहं परिच्यताः?

वे—(विहस्य वेणीं परिमार्जयति) (२) एवं लोको भयादि, सच्चं परिच्यता ।

सी—(३) अहं शरीरेण, न उच्यते हि अणुः ।

वे—(४) कथं परकीयं हृदयं जानासि ?

सी—(५) कथं तस्य हृदयं सीतायाः परकीयं भविष्यति !

वे—(६) अहो अपरित्यक्तानुरागता ।

सी—(७) कथं स मम उच्यते परिच्यताणुरागो जेण अदिप्पीसत्तो

(१) किमहं परित्यक्ता ।

(२) एवं लोको भयादि सत्यं परित्यक्ता ।

(३) अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन ।

(४) कथं परकीयं हृदयं जानासि ।

(५) कथं तस्य हृदयं सीतायाः परकीयं भविष्यति ।

(६) अहो अपरित्यक्तानुरागता ।

(७) कथं स ममोपरि त्यक्तानुरागः येनातिप्रसिद्ध एव

निरनुकोश इति सीताया आशयः । वेदवती श्लोकिं समर्थयते—“येन” इति । परित्यक्ता=निर्वासिता । सीता उत्तरमाह—किमिहमिति । स्पष्टमन्यत् । वेदवती लोकं प्रमाणयति—“एवं लोक” इति । भणति=वदति । सीता स्वपरित्यागे परमार्थं प्रकटयति—“अथ शरीरेण” इति । सत्यं लोकोक्त्या परित्यक्तास्मि परं शरीरेण, न पुनर्हृदयेन=हृदयेन नैव परित्यक्ताऽहम् । हृदयत्याग एव वस्तुतस्त्यागः बाह्यत्यागस्तु तस्य राजत्वात् प्रजारजनार्थमेवेति भावः । वेदवती पृच्छति—कथमिति । स्वसाक्षिकमेव हृदयं भवति ननु परसाक्षिकम्, अन्यथा परस्यापि मुखदुःखानुसन्धानप्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

कथं तस्येति—“मम चित्तमनुचितं तेऽस्तु” () इति वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतत्वात् मर्यादापुरुषोत्तमत्वाच्च श्रीरामस्य सीतायाश्च हृदयेऽप्यमेवेति भावः । अहो=आश्चर्यम् । अपरित्यक्तानुरागता=दृढा प्रीतिमत्तेत्यर्थः । “कथं स” इति । सः=रामः । ममोपरि=मद्विषये । त्यक्तानुरागः=त्यक्तः परिहृतः अनुरागः प्रीतिर्येन

एव म अधरण उदिसिद्ध अत्रउत्तेण अणुभूदो सेतुवधादिपरिस्समो ।

वे—(१) अत्तसिलाहिणि, खात्तेआण्य समुद्ददो, एसो रावणस्स उवरि रोसो, ण सीदाए उवार अणुराओ ।

सी—(२) एद अवर ण पेस्ससि ।

वे—(३) कि एद अवर ।

सी—(४) एद ।

वे—(५) कि एद ।

मामधन्यामुद्दिशयार्थपुत्रेणानुभूत सेतुवन्धादिपरिश्रम ।

(१) आमरलाधिनि ! चत्रियाणा समुचित एए रावणस्य उपरि रोपो न सीताया उपर्यनुराग ।

(२) एतदपर न प्रेक्षसे

(३) किमेतदपरम् ।

(४) एतत् ।

(५) किमेतत् ।

स एवम्भूत कथ स्यात्, नैव स्यादिति भाव । अत्र हेतुमाह—“येनेति” । अतप्रसिद्ध=लोकविख्यात एव । अधन्याम्=दुर्भगाम् । मामधन्यामिति स्वदु खदी भाग्य दूषयति । अनुभूत=अनुष्ठित इत्यर्थ । सेतुवन्धादिपरिश्रम=रावणवधार्थं सेतुवन्धनाद्यायाम् । यदि त्यक्तानुरागोऽभविष्यन् तदा कदापि मत्कृत तादृश बलरा नामाहिष्यदिति भाव । वेदवती सीताभिप्राय निराकरोति—आत्मश्लाघिनीति । रामो मयि अनुरक्त इत्यात्माभिमानिनि । चत्रियाणाम्=चानधर्माभिमानिनां शूराणामित्यर्थ । एए रावणस्य=शत्रो उपरि, रोप=क्रोध, समुचित=योग्य एव । शनु हत्वा वैरनिर्यातन चत्रियाणा परो धर्म इति भाव । “न” इति । सीताया उपरि=सीतामुद्दिश्येत्यर्थ । अनुराग=प्रीति । तम्मादात्मनि रामानुराग मा भावय । सीता स्वपदे हेत्वन्तरमाह—एतदपरमिति । न प्रेक्षसे=किमिति न आलोचयसे । एतदिति सीताया भावगर्भोक्ति ।

तमेव सगृपितुं शृण्वति—“कि एदम्” इति ।

सी—(१) (सलज्जम्) जं सवत्तीत्रणणीसासाणुपविद्धे रामवत्त्स्थले अतिचिरं संभाविदग्धि ।

वे—(२) सखि मा उत्ताम्य समासणो रामस्स जंयणदिखासमधो ।

सी—(३) ततो किं ?

वे—(४) णं तहिं अस्सस्स सहधंमचारिणीप् पाणिग्गहो णिष्वत्तिद्वो

सी—(५) अंअउत्तस्म हिधप् पहवामि, ण उण हत्ते.

(१) यत् सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे रामवत्त्स्थले अतिचिरं सम्भावितास्मि ।

(२) सखि ! मा उत्ताम्य, समासज्ञो रामस्य यज्ञदीक्षासमयः ।

(३) ततः किम् ।

(४) ननु तत्राश्वस्य सहधर्मचारिण्या पाणिग्रहो निर्वर्तयितव्यः ।

(५) आर्यपुत्रस्य हृदये प्रभवामि, न पुनर्हस्ते ।

सलज्जम्=सपत्नीजम् । “सपत्नीजने”ति । सपत्नीजनानां समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्याः ताश्च जना इति तेषाम्, निश्वासेन अनुपविद्धे = अस्पृष्टे रामवत्त्स्थले = रामस्य हृदये । सपत्नीजनानालिङ्गनशून्ये रामस्योरसीत्यर्थः । अतिचिरम् = बहुकालम्, सम्भावितास्मि = मानितास्मि ।

सार्वभौमस्य सतोऽपि रामस्य यदिदमेकस्त्रीव्रतं तदेव पुष्टं प्रमाणं मद्दिषयेऽत्यन्तं रामानुरागस्येति भावः ।

सखि ! वयस्ये ! मा उत्ताम्य = गर्वं मागा इत्यर्थः । समासज्ञः = निकटवर्ती । रामस्य यज्ञदीक्षासमयः = यज्ञे अश्वमेधनामनि महायागे दीक्षायाः समयः कालः । तस्मिन् समयेऽवश्यं रामस्य पत्न्यन्तरपरिग्रहो भविष्यति, सहधर्मचारिणी विना यज्ञानुष्ठानाऽसम्भवादतो मा गर्वं षहेति वेदवत्या आशयः । सीता अजानाना पृच्छति—तत्रः किमिति ।

“ननु” इति । तत्र = यज्ञे आशु = शीघ्रम्, अस्य सहधर्मचारिण्या = पाणिग्रहीत्या, पाणिग्रहः = विवाहः । निर्वर्तयितव्यः = साधनीयः । एवं वेदवतीवचः श्रुत्वा दृढानुरागा सीता आह—“आर्यपुत्रस्य” इति । हृदये मनसि । प्रभवामि = समर्था भवामि, न पुनर्हस्ते = बहिर्नेत्यर्थः । आवश्यक

चे—(आत्मगतम्) (१) अहो से दिढाणुराध्रदा । (अहो अस्या दृढानुरा-
गता) (प्रकाशम्) सहि पुत्तमुहदसण्येण वि दे पवाससोओ यावणीदो ।

सी—(२) सोअपडिघारेण वि सोओ वड्ढिअदि ।

चे—(३) कहं विअ ।

सी—(४) जह जहा दे दारआ ईससमुंभिण्यदसणंकुरकोमलेण वद-
णेण मममुहं अग्लोअंता पहसंति, अअंतकोमलेण आलावेण तादिसं

(१) सखि । पुत्रमुखदर्शनेनापि ते प्रवासशोको नापनीतः ।

(२) शोकपरिहारेणापि शोको वर्द्धते ।

(३) कथमिव ।

(४) यथा यथा द्वौ दारकावीपत्समुद्भिन्नदशनाङ्कुरकोमलेन वदनेन मम
मुखमालोकयन्तौ प्रहसतः, अत्यन्तकोमलेनालापेन तादृशं शब्दापयतः,

यज्ञसाधनाङ्गत्वेन कृतेऽपि स्व्यन्तरसम्बन्धेऽहमार्यपुत्रस्य हृदयान्नापसृता भवि-
ष्यामीति भावः ।

पुत्रमुखदर्शनेनापि = पुत्रयोः कुशलवयोः मुखदर्शनेन, स्त्रीणां सन्ताने
प्रेमाधिक्यादिति भावः । प्रवासशोकः = प्रवासदुःखम् । न, अपनीतः = नैव
दूरीभूत इत्यर्थः । एतेन प्रमुखसतीनां पर्यावेवानुरागाधिक्यं नान्यत्रेति
व्यज्यते ।

शोकपरिहारेण = परिहियतेऽनेनेति परिहारः त्यागसाधनम्, शोकस्य
परिहारः तेन शोकपरित्यागसाधनेनापीत्यर्थः । शोकः = हृदयसन्तापः ।
वर्धते = एषते । अत्रा पृच्छति—“ कहं विअ ” इति । आह सीता—
“ जह जहा ” इति । “ यथा यथेति ” संस्कृतम् । दारकौ = बालौ ।
ईपदिति—ईपत् किञ्चिन् समुद्भिन्नैर्निर्गतेरशनाङ्कुरैः दन्ताङ्कुरैः अङ्कुर-
सदृशैर्दन्तैरित्यर्थः, कोमलेन मृदुना, वदनेन = मुखेन । मम मुखम् = ममास्यम्,
आलोकयन्तौ = परयन्तौ, प्रहसतः = स्मितं कुर्वते । अत्यन्तकोमलेन = बालभाव-
सिद्धेन अतिमृदुना, आलापेन = वचसा, शब्दापयतः = अम्बाम्बेति—आम्हयतः ।

सहावेभ्रंति, तह जाणामि तस्स भुंदे णिमज्जामिति । संपदं उण कालवसेण परिणदा परिच्चत्तबालभावा अबाला संवुत्तेत्ति मं अदिअतरं बाधेयदि ।

वे—(१) अहो किंति तस्य महग्घं णिसंसत्तयं जं सीदा णाम बाल तण्णा ईरिसं अवरुपं अणुभवदिति ।

सी—(२) सहि वेदवदि अवि णाम—

वे—(३) कीस लज्जिदेण ? भण्णाहि अंअउत्तं पेख्वामिति ।

सी—(४) किं लज्जावेसेण, एवं भणामि । (प्रकाशम्) अवि कुसलवारणं तादस्स दंसणेण जम्मं अमोहं भवेदिति । किं लज्जावेशेण, एवं भणामि ।

तथा जानामि तस्य मौग्ध्ये निमज्जामीति । साम्प्रतं पुनः कालवशेन परिणतौ परित्यक्तबालभावावबालौ संवृत्ताविति मामधिकतरं बाधते ।

(१) अहो किमिति तस्य महार्घं वृशंसत्वं यत्सीता नाम बालतनयेदृशी-मवस्थामनुभवतीति ।

(२) सखि ! वेदवति ! अपि नाम ।

(३) किं लज्जितेन, भण आर्यपुत्रं प्रेक्ष इति ।

(४) अपि कुशलवयोस्तातस्य दर्शनेन जन्मामोघ भवेदिति ।

“ तस्य मौग्ध्ये निमज्जामीति तथा जानामि ” इत्यन्वयः । तस्य = दासक-द्वयस्य मौग्ध्ये = सुग्धस्य भावो मौग्ध्यं बालभावः तत्र, निमज्जामि = मग्न-भवामि तदेकतानमानसा तिष्ठामीत्यर्थः । कालवशेन = समयसामर्थ्येन परि-णतौ = परिपक्वौ अवस्थान्तरं प्राप्नोति । परित्यक्तेति—परित्यक्तः बालभावः शैशवं ययोस्तौ, अबालौ = तारुण्यसन्धौ वर्तमानौ, संवृत्तौ = जातौ, इति = एतत् मामधिकतरम् = अधिकाऽधिकं बाधते = खेदयते । वेदवती प्राह—“ अहो ” इति । आश्चर्यम् । तस्य = रामस्य महार्घम् = बहुमूल्यम्, वृशंसत्वं = क्रूरभावः । “तस्य क्रूरभावोऽप्युपादेय” इत्यर्थः । यत् = यस्मात् कारणात्, बालतनया = इदृशीम् = शोचनीयाम्, अवस्थाम् = दशाम् ।

किं लज्जितेन = लज्जया किं फलमित्यर्थः । तातस्य = पितुः जन्म, अमोघम् सफलम् । पितुरनन्तरो हि पुत्रः, आत्मरूपश्चेति भावः । “आत्मा

वे—१ यं समासार्थं एव तुम्हायं रात्र्यदंसयं ।

सी—२ क्वं विभ्र ?

(नेष्ये ऋषिः)

भो ! भो ! आश्रमवासिनो जना । शृण्वन्तु भवन्तः—

इतो नातिदूरे महाकनुरश्वमेधः प्रवर्तते, सम्भृतानि यज्ञोपकरणानि, सन्निपतिताश्च नानादेशाश्रमवासिनो वसिष्ठत्रेयप्रभृतयो महामुनयः । केवलं भगवतो वाल्मीकिरागमनमुदीचमाणो नाद्यापि यज्ञदीप्तं

(१) ननु समासत्रमेव युष्माकं राजदर्शनम् ।

(२) कथमिव ।

वै जायते पुत्र ” इति श्रुते । समासत्रम् = प्राप्तमेव । राजदर्शनम् = राम मेला इत्यर्थः । कथमिव = केन प्रकारेणेति सीता पृच्छति ।

“ भो ! भो ! ” इत्यामन्त्रणे आश्रमवासिनः = वाल्मीकिमुन्या-श्रमस्थाः । शृण्वन्तु = आकर्षयन्तु, नातिदूरे = समीपवर्तिनीत्यर्थः । महा-कतुः = कतुराड् “ अश्वमेध ” इति नाम्ना प्रसिद्धः । प्रवर्तते = प्रकान्त इवेत्यर्थः । अत्र हि—

गोष्ठीरसमवर्षं च कुन्देन्दुहिमसन्निभम् ।

पीतपुच्छं श्यामकणं सर्वतो गतिमुत्तमम् ।

श्याम वापि महीपालयज्ञेऽस्मिन्सुरगं विदुः ॥

इत्युक्तलक्षणोऽश्वस्यज्यते ।

सम्भृतानि=रक्षितानि । यज्ञोपकरणानि=यज्ञस्य उपकरणानि साधनानि आज्यादीनि । सन्निपतिता =प्राप्ताश्च । नानेति—नानादेशेषु=अनेकेषु विदेशेषु ये आश्रमाः तद्वासिनः । वसिष्ठेति—महामुनयः=महान्ताश्च ते मुनयः । महत्त्वं त्रिकालदर्शित्वादिरूपम् । मुनिस्त्वं=ब्रह्ममननादिरूपं बोध्यम् । भगवत =भक्तौकेक-तपःसम्पन्नस्य । आगमनम्=प्राप्तिम्, उदीचमाणः=प्रतिपालयन् । यज्ञदीप्तम्-यज्ञे दीप्ता यज्ञदीप्ता तम् । दीप्तलक्षणमुक्तम्—

दीपते विमले ज्ञानं दीपते कर्मवासना ।

तेन दीपेति सा प्रोत्रा मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥ इति

प्रविशति महाराजः । आगतश्च धारुमीकितपोवनवासिनामुपनिमन्त्रणार्थं
रामदूतः । तस्मान्नैव परिलम्बितव्यम् ।

तीर्थोदकानि समिधः परिपूर्णरूपा
दर्भाङ्कुरानविहृतान् परिगृह्य सद्यः ।
अग्रे भवन्तु मुनयो मुनिकन्यकाश्च
कुर्वन्तु मङ्गलवलीनुटंजाङ्गणेषु ॥ २ ॥

यदाह मनुः—

मातुरग्रेऽधिजनं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य क्षुतिचोदनात् ॥ इति च ।

प्रविशति=गृह्णातीत्यर्थः । महाराजः=सार्वभौमः श्रीरामचन्द्रः । चारुमी-
कीति-चारुमीकेः तपोवने वस्तुंशीलमेयाम् । उपनिमन्त्रणार्थम् = उपनिमन्त्रणं
कर्तुम् । रामदूतः = रामप्रेषितः दूतः । नैव परिलम्बितव्यम् = नैव विलम्बो
विधातव्यः ।

‘तीर्थोदकानि’ इति । तीर्थानां गङ्गादीनामुदकानि जलानि, समिधः=
अग्रेरिन्धनार्थं यज्ञियानि पलाशादिकाष्ठानि । परिपूर्णरूपाः=परिपूर्णं शास्त्रविहितं
रूपं स्वरूपं यासां ताः, (यद् यद् यथा यथा वेदे विहितं तत्तथा तथा सम्पन्नरूपो-
पेतमित्यर्थः ।) दर्भाङ्कुरान् = कुशाङ्कुरान्, कीदृशान्-अविहृतान् = परिपूर्ण-
रूपान् अद्विष्टन्नमूलानित्यर्थः । तानेतान् परिगृह्य = गृहीत्वा, सद्यः = शीघ्रमेव
मुनयः = वेदविदः, अग्रे भवन्तु = पुरःसराः सन्तु । अर्थात् तत्तद् गृहीत्वा
यज्ञवाटमुपयान्तु । मुनिकन्यकाश्च = ऋषिकुमारिकास्तु, उटजाङ्गणेषु = पर्ण-
शालाप्राङ्गणभागेषु, मङ्गलवलीन्=मङ्गलार्थं वलीन् उपहारान्, कुर्वन्तु=रचयन्तु
ददन्तु इति यावत्, येन निर्विघ्नतया रामयज्ञसमाप्तिः सम्भवेदित्यारायः । “बलि-
दैत्योपहारयो”रिति हेमः । “मुनीनां पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्” “अङ्गणं
चत्वरजिरे” इत्युभयग्रामरः । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ २ ॥

सी—१ तुवरेमि, तुवरेमि, एष अत्र कस्त्वो पताणघोसयासम-
खन्तर गहिदजणोवकरणो अग्गदो पत्थिदो । अह वि कुसलवाण
पत्थाणमङ्गल अणुचिद्धिस्स ।

(इति निष्कान्ता सर्व)

इति द्वितीयोऽङ्क ।

(१) त्वरामि, त्वरामि, एष आर्यै काश्यप प्रस्थानघोषणासमन्तर
गृहीतयज्ञोपकरणोऽग्रत प्रस्थित । अहमपि कुशलवयो प्रस्थानमङ्गलमनुष्ठा
स्यामि ।

त्वरामि त्वरामि = अतित्वरा कुर्वे । एष आर्यै = पूज्य काश्यप =
काश्यपगोनोद्भवो मुनिविशेष । “प्रस्थाने”ति । प्रस्थानस्य = यज्ञयानाया
घोषणा डिएडम, तस्या समनन्तरमव = तदुत्तरमेव गृहीतयज्ञोपकरण =
गृहातमात्, यज्ञस्य उपकरण तीर्थोदकादिसामग्रीरूप साधनद्रव्यविशेषो येन स
तथाभूत, प्रस्थित = प्रचलित । प्रस्थानमङ्गलम् = यज्ञयानमङ्गलम् ।
अनुष्ठास्यामि = साधयिष्यामि ।

“इति निष्कान्ता सर्वे” इतीद पूर्ववधाख्येयम् । ‘इति द्वितीयोऽङ्क’
इतिशब्द समाप्तिं द्योतयति । द्वितीयोऽङ्क समाप्त इत्यर्थे ।

इति श्रीपरिडितदेवीदासतनुजनुषा सारस्वतवशावतसेन सती विष्णुदेवीगर्भजेन
स्यालकोटबास्तव्य जैनन्यायविशारद कविताकिंक [तन्त्रचक्रवात्ति]

दर्शनाचार्य नृसिंहदेवशास्त्रिविरचिताया “सौरभोज्ञासिनी”

शयपराख्याया “सौभाग्यवती” नाम कुन्दमालान्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्क ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मार्गपरिधान्तो गृहीतभारस्तापसः)

ता—(श्रममभिनीय) भो सुष्टु परिस्संतोग्धि एदिष्ठा संदापदीहेण
गिग्मसमप्यण । य प्पह्वामि परिस्समगत्थाणं जंघाणं विकेवाणिकेव काटुं ।

भोः ! सुष्टु परिधान्तोऽस्मि एतेन सन्तापदीर्घेण ग्रीष्मसमयेन । न
प्रभवामि परिश्रमगतयोर्जिघयोर्विचेपनिचेपौ कर्तुम् । पादतलं च

श्रमन्दानन्दसन्दोह—पराशक्तिपरात्मने ।

रघुवंशिय-मणये जानकीजानये नमः ॥

“ तृतीयोऽङ्कः ” प्रारभ्यत इति शेषः । मार्गपरिधान्तः = मार्गेण
बहुमार्गचलनेन धर्मं प्राप्तः, गृहीत उत्थापितो भारः सामग्रीविशेषो येन स
तादृशः, तापसः = तपस्वी । तपस्विवेषं पात्रं प्रविशतीत्यर्थः । श्रमम् =
श्रमकृन्तिरूपमायासम् । अभिनीय = नाट्येन सामाजिकान्प्रति दर्शयित्वा ।
भोरित्ययं शब्दः सम्बोधने । सुष्टु = बद्धित्यर्थः । परिधान्तः = परिश्राम्यति
स्मेति परिधान्तः । कर्तरि क्तः । एतेन = अमुना । सन्तापदीर्घेण = सन्तापो
घर्मोदीर्घो बहुयत्र तथाभूतेन, ग्रीष्मसमयेन = निदाघकालेन । “ ग्रीष्म
ऊष्मकः । निदाघ उष्णोपगम उष्मा उष्मागमस्तप ” इत्यमरः । प्रसते
रसानिति ग्रीष्मः । प्रसु अदने । अस्माद्धातोः “ ग्रीष्मः ” (३०११४६)
इति सूत्रेण मक्, धातोर्धीभावः, पुगागमथेति सर्वं निपातितम् । न
प्रभवामि = नैव समर्थोऽस्मि “ सर्वं वाक्यं सावधारणम् ” इति न्यायान् ।
परिश्रमगतयोः = परिश्रमं गते इति परिश्रमगते तयोः । “ द्वितीया-
श्रित्तीतपतितगता० ”—(२ । १ । २४) इति तत्पुरुषः । जह्घयोः =
प्रसृतयोः । “ जह्घा तु प्रसृता ” इत्यमरः । जह्घन्थते कुटिलं गच्छतीति
“ जह्घा ” । हन्तेर्यह्लुगन्तात्—“ अग्येभ्योऽपि हस्यते ” (वा०
३ । १० । १२) इति ङः प्रत्ययः । अथवा—“ जनी ” प्राहुर्भावे घातुः ।

पाददल अ मे सपक पिअघसपोडपहिं संवुत्तं । अयणघ, तह सुउमाळा देवी सीदा तह कोमळा अ कुसळा तापससदेण सह अणःधमिदे सुरे नेमिश पत्ता । अहं अज वि. णासादेमि अदविदिसामुहे

मे सम्पक्, पिटकसस्फोटकै. सवृत्तम् । अन्यच्च, तथा सुकुमारा देवी सीता तथा कोमला च कुशलवौ तापससार्द्धेन सहानस्तमिते सूर्ये नैमिश प्राप्ताः । अहमद्यापि

“अन् तस्य जह च” (३०५।३१) इत्यनेन निपात्यते । जायते इति “जहा” ।

विज्ञेपनिज्ञेपै = विज्ञेप. पादयोः क्रम उत्थापनमिति यावन् निज्ञेपौ विक्रम सस्थापनमित्यर्थ. तौ क्रमविक्रमौ, कर्तुम् = विधातुम् । “परिध्रम-गतयोर्जङ्घयोर्विज्ञेपनिज्ञेपौ कर्तुं न प्रभवामि” इत्यन्वयः । पादतलम् = अङ्घ्रितल चरणयो रधोभाग इत्यर्थ । मं = मम । “ते मयावेकवचनस्य” (८।१।२२) इत्यस्मद् पष्ठेकवचनस्य “मम” इत्यस्य स्थाने “मे” इत्यादेशः ।

सम्पक्कम् = सम्यक् पक्कम् । सत्रण जातमित्यर्थ. “पचो व” (८।२।५१) इत्यनेन निष्ठातस्य नादेश । अपात्तीदिति “पक्क” भूते निष्ठा । पिटकसस्फोटकै = विस्फोटापटकः “झाला” इति प्रसिद्धै. । सवृत्तम् = जातम् । “विस्फोट. पिटकस्त्रिषु” इत्यमरः । “पिटक स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूपायामपीष्यते” इति हेमचन्द्र । अन्यच्च = वृत्तान्तरमित्यर्थ । तथा = तादृशीत्यर्थ, सुकुमारा = अतिकोमला । “सुकुमारन्तु कोमल मृदुलं मृदु” इत्यमर । सुष्ठु कुमार्यते । कुमार क्रीडायाम्, चुरादि । पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेण” (३।३।११८) इति घ प्रत्ययः । “अजाद्यतष्टाप्” (४।१।४) इति सूत्रेण टाप् । देवी = राज्ञी सीता, “देवी कृताभिषेकायाम्” इत्यमर । तथा = तथैव कोमला = सुकुमारौ कुशलवौ । तापससार्द्धेन = तापसानां तपस्विना सार्द्धेन सार्थेन — “सार्थेन” इति युक्तम् । सह = साकम् । अस्तमिते = अस्तङ्गते, सूर्ये = भास्करे, नैमिशम् = तदास्यमरण्यम्, प्राप्ता = सीताकुशलवाधेत्यर्थ । अहम् = तापस । अद्यापि =

(विचिन्त्य) को दासिं मे येमिसमगं आचखिवस्सदि (विलोक्य)
 शूयं एसो लक्ष्मणसहायो रामो येमिसं संपत्तौ । ता अहं वि दासं गइं
 अणुसरेमि । (निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति शोकसन्तप्तो रामो लक्ष्मणश्चाग्रतः)

ल--आर्य ! इत इतः । (परिक्रम्य)

प्रथममनपराधां तां समुत्कृष्य देवी-

मगममहमगाधे कानने त्यक्तुकामः ।

नासादयामि अटवीदिशामुखे (—) क इदानीं मे नैमिशमार्गमाचक्षीत
 (—) नूनमेव लक्ष्मणसहायो रामो नैमिशं सम्प्राप्तः । तदहमपि तयोः
 गतिमनुसरामि ।

अधुनापि, न आसादयामि = न प्राप्नोमि "नैमिश" मिति पूर्वेणान्वयः । अटवीदिशा-
 मुखे = अटवीदिशा अटवीदिशा तस्या मुखे । "अटवीदिशामुखम्" इति पाठे
 तु - अहमद्यापि अटवीदिशामुखं नासादयामि " इति योज्यम् । मार्गभ्रान्तोऽयं
 तापस इति भाति । नैमिशमार्गम् = नैमिपारण्यवर्त्म । आचक्षीत = कथयेत् ।
 नूनम् = निश्चितम् । लक्ष्मणसहायः = लक्ष्मणद्वितीयः । "नैमिशं सम्प्राप्तः" =
 नैमिशं सम्प्राप्तः इवेति व्याख्येयम्, अन्यथा तापसदिग्भ्रान्तिवर्णनविरोधो
 दुष्परिहरः । तयोरगतिम् = रामलक्ष्मणयोः पदतिम् = सरीणम् । अनु-
 सरामि = अनुगच्छामि । एवं मे दिग्भ्रमो न भविष्यतीति भावः । "प्रवेशकः"
 लक्षणमुक्तं प्राक् ।

शोकसन्तप्तः = शोकेन सीताविरहेण सन्तप्तः = दुःखितः । परिक्रम्य = परिभ्रम्य ।
 प्रथममिति । अनपराधात् = न अपराधो मस्याः सा ताम् पनवागप्रदानहेतु-
 भूतदोषरहितामार्गां शुद्धामवीक्ष्यते । ताम् = पूर्वमस्मदनपाठे साहेबिताम्,
 देवीम् = राक्षी सीताम्, समुत्कृष्य = स्यात्त्रेण सहानीय, अगाधे = घोरे, कानने =
 वने, त्यक्तुकामः = तिरस्त्रुमनाः, प्रथममहमगमम् = प्रथमवारमहमयाशियन् ।

पुनरपि कुलशेषं राममादाय देवं

स्वजनविपदि दत्तः काप्यधन्यः प्रयामि ॥ १ ॥

हा ! सुप्तु सखिदमुच्यते—

प्रमादः सम्पदं हन्ति प्रथयं हन्ति विस्मयः ।

व्यसनं हन्ति विनयं हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥२॥ इति

पुनरपि =द्वितीयवारमपि, कुलशेषम् = कुलस्य वंशस्य शेषभूतम्, देवम्= राजानं रामम्, आदाय=सहनीत्वा, कापि=अनिर्दिष्टे प्रदेशे, वैकल्येनोक्तिरियम् । प्रयामि=गच्छामि । कीदृशोऽहम्—स्वजनविपदि=स्वजनस्य सीतदिरूप-स्वबन्धोर्विपदि=आपत्तौ दत्तः=कुरालः । स्वबन्धुविपत्तिप्रदोप्यहमेवेति भावः । पुनः कीदृशः—अधन्यः=न धन्योऽधन्यः दुर्भगः स्वजनविपत्तिद्रष्टृत्वादित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् । “त्यस्तुक्वाम” इत्यत्र “लुम्पेदवरयमः वृत्त्ये तुक्काममनसोरपि ” इति तुमोमस्य लोपः । “अगाधमतलस्पर्शं ” “काननं गहनं वनम्” इत्युभयत्रामरः ॥१॥

हा=खेदे । “सुप्तु ”—इति । सूक्तिरियमित्यर्थः । “ प्रमाद ” इति । प्रमादः=अनवधानता अविमृश्यकारितेत्यर्थः । “प्रमादोऽनवधानता ” इत्यमरः । “प्रमादः सम्पदे मते स्त्रियामुन्मदयोपिति” इति च कोपान्तरम् । सम्पदम्=सम्पत्तिम्, हन्ति=विनाशयति । विस्मयः=दर्पः “ विस्मयो ऽद्भुतदर्पयो ” इति हैमः । प्रथयम्=प्रणयं प्रीत्या प्रार्थनमिति यावत् हन्ति । व्यसनम्=विपत्तिः कामजः कोपजो वा दोषविशेष इति यावत्, विनयम् = नम्रतां सदाचारमार्गमित्यर्थः हन्ति, “ व्यसनं ” त्वशुभे सक्तौ पानस्त्री-मृगयादिषु । देवाऽनिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे ” इति मेदिनी । शोकश्च = तथा शोकरिचिन्ता, धीरताम् = धैर्यं हन्ति । अत्र—हन्तीत्यनवी-कृतत्वं वाक्यदोषः । यथा—*“सदा चरति खे भानु ” रित्यादौ ॥ २ ॥

* सदा बहति मारुतः । सदा घटे भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः ” इति शिष्टं पादनयम् ।

तथाहि—एष मन्दरमहाधरसमानधैर्यो भगवतो वाल्मीकेरागमन-
मुपलभ्य तद्दर्शनार्थं गोमतीतीराश्रमपदमुच्चलितः । सम्प्रति तामेव दिशं
परित्यज्य शोकावेगसमाक्षिप्तहृदयो महावनाभिमुखं प्रस्थितः । ततः किमेतं
सम्यक् ज्ञापयामि ? अथवा तत्किमनेन प्रतिहारेण धावितं मार्गमादेशयामि,
यथायमचेतयञ्चैव वाल्मीकेराश्रममनुप्राप्नोति । इत इत धार्यः ।

उक्तमर्थं प्रस्तुते योजयति—“तथाहि ” इत्यादिना । एषः = समीप-
वर्ती रामः । मन्दरमहाधरसमानधैर्यः = मन्दरमहाधरेण मन्दराचलेन समानं
तुल्यं धैर्यं यस्य सः । अतिगम्भीरो विपत्प्रपातेऽप्यचलो धीरोदात्तनायक-
त्वादिति भावः ।

भगवतः = पूज्यतमस्य । वाल्मीकेः=वल्मीकस्यापत्यं पुमान् वाल्मीकिः
तस्य, आगमनमुपलभ्य=आगमनं श्रुत्वा । तद्दर्शनार्थम्=तं द्रष्टुम्, गोमत्या-
स्तरे तटे य आश्रमः तस्य पदं स्थानं तन्मार्गमिति यावत् । उच्चलितः=
अभियातः । सम्प्रति=इदानीम् । तामेव = गोमतीतीराश्रमयाशिनाम्, दिशम् =
क्षाप्याम् । “ दिरास्तुककुभः क्षाप्टा ” इत्यमरः । परित्यज्य = हात्वा,
शोकेति—शोकस्य आवेगेन उच्छ्वेलेन समासितं विह्वलीभूतं हृदयं मनो
यस्य स तथाविधः, महावनाभिमुखम् = महावनं नैमिशारण्यं तदभि-
मुखम् प्रस्थितः = प्रचलितः । ज्ञापयामि = बोधयामीत्यर्थः । अथवा =
किमेवं बोधनेन । प्रतिहारेण = प्रतीहारेण द्वापालेन “ उपसर्गस्य
पञ्चमनुष्ये बहुलम्—(१ । ३ । १२२) इति वा दीर्घः । प्रतिहारो
जनवारणमस्त्यस्य अराण्यम् । “ प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायान्तु
योषिति ” इति विश्वमेदिन्यौ । धावितम् = गतम्, मार्गम् = अप्थानम्,
आदेशयामि = गृहयामि, यथा = येन प्रकारेण, अयम्=धीरामः, अचेतयन्=
“अहं मार्गं ध्रान्त ” इत्येजानेकैव । वाल्मीकेः = तदाख्यस्य मुनेः । आश्रमम्,
अनुप्राप्नोति = अनुप्राप्नुयादित्यर्थः । इत्याह—“ इत इत धार्य ” इति ।

रा-(निरवस्य)

नीतस्तावन्मकरवसतौ बन्ध्यतां शैलसेतु
 देवो यद्विर्न च विगणितः शुद्धिसाक्षे नियुक्तः ।
 इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नैक्षिता मे
 किं किं मोहाद्द्वमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ॥३॥

निश्चय=दीर्घश्वास गृहीत्वैत्यर्थः । शोकमुद्रयम् । “नीत” इति । तावत्=
 आदौ । मकरवसतौ=मकराणां नकाणां वसतिर्निवासस्थानं समुद्रस्तस्मिन्
 शैलसेतुः = शिलानामय शैल “तस्येदम्” (४।३।१२० इत्यण् । ‘प्रचुरा-
 शिला सन्त्यन । ज्योत्स्नादित्वादण् (वा० ५।२।१०३) इति तु पुंव्याख्यानम्,
 ज्यात्स्नादिगण्ये शिलाशब्दस्यादर्शनात् । शैलश्चासौ सेतुः पर्वतशिलानिर्मिता
 आलिरित्यर्थः । “पुल” इति प्रसिद्धः । “शैलो भूयते शैलन्तु शैलेये तार्क्ष्य
 शैलके” इति हेम । ‘सेतुरालौ स्त्रिया पुमान्’ इत्यमरः । बन्ध्यताम् = अफ-
 लता “बन्ध्योऽफलोऽववेशी च” इत्यमरः । “बन्धे साधुर्बन्ध्यः । “तत्र साधु”
 (४ । ३ । ५४) इति यत् । बन्ध्यस्य भावो बन्ध्यता । यद्यन्ते मया सीता
 निर्वासनीयैवाभूत् तदा वृथैव मत्कृत समुद्रे सेतु बन्ध इति भावः । एवमेवाप्येऽपि
 ज्ञेयम् । शुद्धिसाक्षे = शुद्धौ शुद्धिविषये साक्ष्य द्रष्टृत्वमिति शुद्धिसाक्ष्य तत्र
 नियुक्तः = नितरा युक्तो निश्चितः, यदि बहो जीवन्ती सीता निर्यास्यति, पर-
 पुरुषगृहवासेऽपि शुद्धैव ज्ञेयेत्येव शुद्धिविषये दिव्यपरीक्षार्थं नियोजित इत्यर्थः
 वह्निर्देव = द्योतनादिगुणोपेतो वह्निरनलः, नच = नैव विगणितः = मानितः,
 कृतशुद्धेरपि सीताया पुनस्त्यागादिति भावः । (एवम्) इक्ष्वाकूणाम् = इक्ष्वाकु-
 वर्याणां राज्ञाम्, भुवनमहिता=भुवनेषु त्रिषु लोकेषु महिता पूजिता अपेक्षणीये-
 ल्यर्थः, सन्तति = सन्तान यमजकुशलवरूपम्, मे=मम (मयेत्यर्थः) न ईक्षिता=
 न पर्यालोचिता । गर्भिरया सीताया परित्यागे कदाचिद् इक्ष्वाकुवशोच्छेद्
 एव न स्यादित्यपि मया न विचारितमिति भावः । (इत्यम्) ताम्=अतिप्रिया
 मम मुखे दुःखे च सहभागिनीं मैथिलीम्=मिथिलाधीश्वरस्य पुत्रीं जागकीम्,
 निरस्य=निर्वास्य, मोहात् = अज्ञानात् अविमृष्यकारित्वादित्यर्थः । अत्र शुचि-

(परिक्रम्य)

भो भोः ! कष्टम् ! अतिनिरालम्बस्तपस्विन्याः प्रवासः ।

पातयति सा क्व दृष्टिं कस्मिन्नासाद्य चित्तमाश्वसिति ।
जीवति कथं निराशा श्वापदभवेन वने सीता ॥४॥

ल्ल-(आत्मगतम्) आर्याया विप्रवासं तनयवैशसञ्च समनुचिन्त्य सुतरा-

भूतायामपि सीतायां प्रजाविप्रतिपत्त्या अशुचित्वबुद्धिकरणमविद्यापरपर्यायो मोहः, अतस्मिन्स्वदुदिरविद्येत्यभियुक्तोक्तेः । किं किमहम् न, अकरवम् = नैव व्यधाम् । अपि तु सर्वमपि सेतुबन्धादि अविचारितं निष्फलघाकार्पामित्यहो मे मोहमहिमेति भावः । मन्दाक्रान्ताऽतृप्तम् । “मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गैर्भ्रं नतौ तादृगुरु चेत्” इति तल्लक्षणात् ॥३॥

अतिनिरालम्बः = अत्यन्तं निराश्रयः । तपस्विन्याः=वराक्याः शौच्यायाः सीतायाः प्रवासः=निर्वासनम् एकाकिरवादिति भावः । तदेवोपपादयति— “पातयती”ति । सा = तपस्विनी वराक्री सीता क्व = कस्मिन् रम्ये वस्तुनि, दृष्टिम् = नेत्रम्, पातयति=स्फोरयति । कं रम्यं पदार्थं परयति निर्जने भयद्वरे शरण्ये गृहवदम्यवस्तुनोऽभावादित्यर्थः । कस्मिन् = कुत्र वा, चित्तम् = मनः आमाद्य=आधाय प्राप्य, आश्वसिति=आशवासं करोति । कुत्र मनो घभार्तात्यर्थः । श्वापदभवेन = श्वापदानां हिंसानां सिंहादीनां भवने वासस्थाने, वने = अस्मिन्नरण्ये निराशा = आरादीना सती, कथं = केन प्रकारेण जीवति = प्राणान्धारयति । निराशास्य जीवनागम्भवान्मन्ये सा श्वापदाहार एव जातेति भावः । “अटव्यरस्यं विपिनं गहनं फाननं वनम्” इत्यमरः । आर्याऽतृप्तम् । लक्षणात् प्राक् ॥४॥

आर्यायाः=सीतायाः । विप्रवासम्=वनवासात्मकं त्यागम्, तनयवैशसञ्च शन्तानपिनाराजनिर्तं दुग्ध, वने स्वहृदयाः सीताया हिंसः शृतेर्विनारो गर्भरप-
जन्तोर्विनाराऽपरयन्भावात् । समनुचिन्त्य=संस्मृत्य, सुतराम्=नितराम्,

मयं सन्तप्यते, ततः प्रस्तावान्तरेण देवीवृत्तान्तमपसारयामि । (प्रकाशम्)
इतस्तावदवलोकयन्त्वायः—

मरकतहरितानामम्भसामेकयोनि-
र्मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा ।
नलिनवनाविकासैर्यासयन्ती दिगन्ता-
न्नरवर ! पुरतस्ते दृश्यते गोमतीयम् ॥५॥

सन्तप्यते=ऋशमुपैति । स्त्रीत्यागतन्मरणादिना सन्तापस्यावश्यकत्वादिति भावः । “तप” ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यनन्तञ्च लभते तप्यते=ईष्टे इत्यर्थः । प्रकृतेतूपसर्गवलात् ऋश्यार्थो बोध्यः । प्रस्तावान्तरेण अन्यावसरेण । “प्रस्तावः स्वादवसरः” इत्यमरः । अन्यवृत्तान्तव्याजेनेति यावत् । देवीवृत्तान्तम्=सीताप्रस्तावम्, अपसारयामि=दूरीकरोमि । प्रस्तावान्तरे ऽस्य चेतो निःक्षिप्य सीतावृत्तान्तादेनमपसारयामि येनास्य शोकमात्रा क्षीणा भवेदिति भावः । “इत” इति । तावदिति वाच्यत्वाद्गुरे । अवलोकयतु=पश्यतु ।

मरकतेति । हे ! नरवर ! =नराधिप ! मरकतहरितानाम्=मरकतं हरिन्मणिः, मरकतमिव हरितानि, तेषां हरिद्वर्णानाम्, (गारुत्मत मरकतमरमगर्भो हरिन्मणिरित्यमरः) अम्भसाम्=पानीयानाम्, एकयोनिः=एकाऽद्वितीया योनिः स्थानं मुख्यमास्पदम् । हरिद्वर्णजलपूरितेत्यर्थः । मद्कलेति—मदेन कला मत्ता पाः कलहंस्यः=हंसस्य योपितो वरटाः तासां गीतेन, अथवा मदेन हर्षेण कलं प्रियं यन् कलहंसीनां गीतम्, तेन गीतसदृशेन हारिणा शब्देन रम्यो ह्य उपकण्ठोऽभ्यर्णः समीपप्रदेशो यस्याः सा तादृशी, नलिनवनविकासैः=नलिनानामुत्पलानां यानि वनानि तेषां विकासैः प्रफुल्लनैः विकसितैरुत्पलवनैरित्यर्थः, दिगन्तान्=दिशामन्तान् प्रान्तभागान् दिग्प्रदेशानिति यावत्, य सयन्ती=सुगन्धयन्ती निजसौरभभरेण व्याप्तान् कुर्वती, इयम्=सप्तिसृष्ट्या (इदमस्तु सप्तिसृष्टे शक्तिः) गोमती=तदाख्या नदी, यस्तुतस्तु=गोमती=गङ्गा “गोमती शुभ्रविद्या गौर्गोश्रीर्गङ्गामिनी” इति गङ्गासदृशनामनि दर्शनात्, कुन्दमालादारु गङ्गाया एव पूजनाविषये सीताप्रतिष्ठादर्शनाच्च, एवमाप्रत्यसकल-विरोधपरिहासे बोध्य इति स्वयं विचार्यतां नु केन विजया पीता । एवमप्र-

ल—अतिविषमोऽय निम्नगावतार , तदप्रमत्तमवतीर्यताम् ।

(उभावतरणमभिनीय) (निर्वैर्य)

यथैतान्यविरलपदन्यासलाञ्छितानि सैकतानि वृन्तमाश्रावशेषतया

कारणत पवनस्पर्शादिक सीतासामाप्य विना कथ सुखप्रद भवेदिति तस्या नैकत्र्य भावयति । अत्र—स्वरवैसादश्येऽपि अनेकव्यजनसाम्यास्फुटोऽनु प्रास । लापनप्रकारस्तु पूर्ववत् । मन्दाकान्ता ॥ ६ ॥

“अतिविषम” इति । अतिविषम = अत्यन्त निम्नोन्नत दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अयम् = सन्निकृष्ट पुरोवर्ती, निम्नगावतार = निम्नगाया सरित गोमती नाम्न्या (गङ्गाया) नद्योऽवतार तीर्थस्थानम् । अवपूर्वात् प्लवनार्थकात् तृधातो “अघेतृस्त्रोर्घञ्” (३३।१२०) इति सूत्रेणाऽधिकरणे घञ् । अवतरन्ति स्नानार्थमत्रेत्यवतारो नद्यादेस्तटप्रदेशः । “स्रवन्ती निम्नगापगा” इत्यमरः । तत् = तस्मात् कारणात्, अप्रमत्तम्—प्रमादरहिः यथा स्यात्तथा सावधानमित्यर्थः । अवतीर्यताम् = अवतारप्रदेशमत्युपसर्प्यताम् । आवाभ्यामिति शेषः । ‘उभा’विति । रामलक्ष्मणौ । अवतरणम् = अवसर्पणम्, अभिनीय = नाट्येन सामानिकान्प्रति० । निर्वैर्य = निष्पाय, सम्यगालोच्येत्यर्थः । ‘निर्घर्णनन्तु निष्पान दर्शनालोकनेक्षणम्’ इत्यमरः ।

“यथैतानी”ति—यथा = येन प्रकारेण । ‘प्रकारवचने याल्’ (५।३।२३) इत्यनेन प्रकारवृत्तिन्वाद यच्छब्दात्प्राक् प्रथमः । एतानि = पुरोवर्तीनि । “अधिरल” ति—न विरला अधिरला । “नम्” (२।२।६) इति सूत्रेण समासे “नलोपो नम्” (६।३।७३) इति ननो नस्य लोपः । अधिरला = घना निविडा इति यावत् । अधिरलाश्च ते पदन्यासा पदयोर्धरणयोर्न्यासा क्रमा पादविच्छेपा तैर्लाञ्छितानि = चिह्नितानि, सैकतानि = सिकतामया पुलिन प्रदेशाः । सन्तीति शेषः । ‘सैकत सिकतामयम्’ इत्यमरः । सिकता शर्कराभ्याम्” (५।२।१०४) इति सूत्रेण मत्वर्थेऽण् । अथवा सिकतानां बालुकानां विकारः सैकतम् । “मयद्ध्यैतयोर्भाषायामभद्याच्छादनयो

* “प्रकृतिमात्रादा मयद् प्रत्ययो भवति । भवत्याश्चादनवर्जितयो विकाराव यवैर्धयोर्भाषायां विधे” इति क् ।

इयमपि कुरुते तरङ्गमध्ये.

भुजगवधूललितानि कुन्दमाला ॥७॥

रा—न केवलं प्रत्यासन्नवर्तिना प्रतिक्षोतोपगतेनापि मनुष्याधिवासेन भवितव्यम् ।

ल—आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एषा हि कुन्दमाला चरणसपर्यामिव कर्तुकामया समुद्रगामिन्या तरङ्गपरम्परया क्रमेण देवस्य पादान्तिकमुपहृता ।

सन्तीति शेष । इयमपि च "कुन्दमाला" = माध्यप्रसूनरचिता माला, तरङ्गमध्ये = तरङ्गाणां लहरीणां, मध्ये = केन्द्रप्रदेशे, भुजगवधूललितानि = भुजगवध्वाः सर्पिण्यां ललितानि चेटाविशेषान्, कुरुते = विधत्ते, सर्पिणीवत् सप्तत्या स्फुरितानि । तनोतीत्यर्थः । एवमनुष्ठितदेवार्चनानिर्माल्यदर्शनादवश्यं मनुष्याधिवासः प्रत्यासन्न-
तीति भावः । अनुप्रासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । "अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणम् ॥७॥

राम आह—“न केवलम्” इति । “प्रतिक्षोतोपगतेन” इत्यपपाठः । क्षोत शब्दस्य सान्तात्वात् “प्रतिक्षोत उपगतेन” इति भाव्यम् । अथवा “सन्ते सान्ता अदन्ता” इति मते तु यथान्यासमेवानु । क्षोतः क्षोत प्रतीति “प्रतिक्षोतः” ।

“अव्ययं विभक्ति” — (२।१।६) इति सूत्रेण वीप्साया यथार्थेऽव्ययभावः । प्रतिक्षोतः प्रतिप्रवाहं नद्यावेगमुपगतं प्राप्तिर्यस्य सः तादृशः तेन । मनुष्याधि-
वासेन = मनुष्याणां निवासेन भवितव्यम् । अस्यां सवन्त्या प्रतितर्तं मनुष्याणां निवासो भातीति भावः । लक्ष्मण आह—आश्चर्यमिति । एषा = पुरस्थिता अर्थात् उक्ता—भुजगवधूललितानि कुर्वती कुन्दमाला, चरणसपर्याम् = चरणयोः पादयोः सपर्यां पूजामिव, कर्तुकामया = ध्यव-
सितुकामया । समुद्रगामिन्या = गौमतीनम्न्या (भागीरथ्या) नद्या । तरङ्गपरम्परया =
तरङ्गाणां बीबीनां परम्परया परिपाठ्या । क्रमेण = क्रमशः, देवस्य =
आश्चर्यस्य, पादान्तिकम् = चरणसपर्याम्, उपहृता = उपायनीकृता उपहार-
भावेन प्रापिता भातीति शेषः । “चरणसपर्यामिव” इत्युत्प्रेक्षा । “पूजा नमस्याऽर्पयतिः सपर्यां चार्दणां समाः” इत्यमरः ।

अवहित प्रेक्षणीया विरचना, तदवलीकृत्यस्वार्थः । (गृहीत्वोपनयति)

रा—(निर्वर्ण्य रोमाशमभिनीय) वस्तु दृष्टपूर्वमिदं कुसुमरचनाविन्यासकौशलम् ।

ल—क दृष्टम् ?

रा—क धान्यप्रेक्षयास्यावस्थानम् ?

ल—किं देय्याम् ?

रा—अथ किम् ?

ल—को जानाति दुर्विदग्धः प्रजापति कथं कथं क्रीडतीति ।

अवहितम् = सावधानं यथा स्यात्तथा प्रेक्षणीया = अवलोकनीया, विरचना = विशिष्टा रचना विरचना कुन्दमालाया इत्यर्थः । एतदर्थेनेन रचयितुः परं कौशलं प्रतीयते इति भावः । तदिति-तस्मादेतोः अवलोकयतु = परयतु अर्थः । गृहीत्वोपेति । लक्ष्मणो मालामादाय रामाय अर्पयतीत्यर्थः ।

राम—निर्वर्ण्य = पर्यालोच्य । रोमाश = लोमोद्गमम् । लक्ष्मणं सम्बोधयति—“ वस्तु ” इति । “ वस्तु. पुत्रादेवपयो ” इत्यमरः । “ दृष्टपूर्वम् ” इति । इदं कुसुमरचनाविन्यासकौशलम् = कुसुमानां पुष्पानां यो रचनाविन्यासः विशेषेण उचितस्थाने स्थापितो योजनं स्थापनमिति यावत् तस्य कौशलं चातुर्यं दृष्टपूर्वम् = पूर्वं दृष्टमिति दृष्टपूर्वम् । पूर्वमनुभूतमित्यन्वितोऽर्थः । ल. पृच्छति—“ क ” इति । राम आह—“ क ” इति । इदंशस्य = रचनाविन्यासकौशलस्य । अवस्थानम् = स्थितिः । स्पष्टं मन्यते, “ अथ किम् ” इति । यथाऽऽज्य एवमेवेत्यर्थः । लक्ष्मणोक्ति—“ को जानाति ” इति । दुर्विदग्धः = इतद्दमो विचारशून्य इत्यर्थः । प्रजापति = विषता । “ कथं कथम् ” इति । केन केन प्रकारेण, कीदृशिति = योता करोति सपुण्ड्रमन्वरीति को जानाति न कोप्यत्यर्थः । विषतृभेदिति

गच्छत्वार्थः । इदमेव गोमतीतीरं प्रतिस्रोतोऽनुसरावो यावदस्याः कुन्दमालायाः प्रभवमासादयावः । ।

रा—सुलभसादृश्यो लोकसञ्चिवेशः । न चैतावदस्माकं भागधेयम् । इतश्चात्यन्तविप्रकृष्टे देशे परित्यक्त्वायाः सीताया आगमनं न सम्भाव्यते । तथाप्यादेशय भागं येनेदं सलिलान्तरममुञ्चन्तौ वसतिमासादयावः ।

ल—एषा नदीभूमिः कण्टकितशर्कराशुक्लिपुटदुःखसञ्चारा, तथा यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा शनैरागन्तव्यमर्थेण ।

ज्ञानं सर्वथा दुःशकमिति भावः । गच्छत्वार्थः, इदमेव = अस्मदृष्टिविषयभूतं कुन्दमालासम्बन्धि । गोमतीतीरम् = गोमत्यासट्टम् । प्रतिस्रोतः = नद्यो-
वेगानुकूलम्, अनुसराव = चलावः । यावदस्याः कुन्दमालायाः । प्रभवम् =
उद्गमस्थानम्, आसादयावः = प्राप्नुवः । राम सीताया असत्ता मन्वान आह—
'सुलभे'ति । सुलभं=सुप्राप्तं सुसम्भवं सादृश्यमौपम्यं यस्य सातादृशः ।
लोकसञ्चिवेशः = लोकाना जनाना सञ्चिवेशः मालादिरचनाप्रकारः । अर्थात्
सीतावदन्येनापि केमचिदेवंविधा कुन्दमाला रचना कृता स्यादिति सम्भाव्यते ।
“ नचैतावदि ”ति । अस्माकं भागधेयं तादृशं नास्ति मत्केनापि तथा
रचनाविन्यासः कर्तुं न शक्येत सीतयैव च कृतः स्यात्, सावास्मिन्प्रदेशे
भवेत्, स्यादेवं च तस्याः समागम इति भावः । एतादृशाभिसन्धिमानेवाह—
“ इतश्च ” इति । अत्यन्तविप्रकृष्टे = अतिमात्रं दूरवर्तिनि देशे । परित्य-
क्त्वायाः = उज्जित्वायाः सीतायाः आगमनं, न सम्भाव्यत इति । विचित्र
दैवयोगं मन्वान आह—“ तथापि ” इति । आदेशय = वृद्धि । मार्गम् =
धरमं । येन = मायादशेने । इदं, सलिलान्तरम् = सलिलस्य जलस्य
अन्तरमवकाशम्, अमुञ्चन्तौ = अपरिहरन्तौ, वसतिम् = जनवासस्थानमाश्रम-
पदमित्यर्थः । स्पष्टम् ।

रामादेशमार्कर्यं लक्ष्मण आह—“ एषा ”, इति । एषा=समीप-
तरवर्तिनी, नदीभूमिः = नद्या गोमत्या भूमिः, कीदृशी-इत्याह—कण्ट-
कितेति—कण्टकाः सजाता अस्या इति कण्टकित्वा सावासी शर्कराबालुका,
शुक्लीनां, मुक्तास्फीटानां शङ्खनकानामिति यावत् पुटाः संश्लिष्टभागाः तैः—

रा—एवं क्रियताम् । यद्यपीयमभिमता कुन्दमाला तथापि देवतो-
पहारशङ्कया नोपभोगमुपनीयते । (इति विमुञ्चति)

ल—एतां वेत्रलतां विलङ्घय पदं मास्मिन् कृथाः शुक्रयो
मूर्धानं व्यवधाय नामय पुरो दुराघनम्रस्तहः ।

(पदक्रमे प्रतिबन्धभूतैः) दुःखेन=कटेन सञ्चारः सञ्चालनं यस्यां सां तादृशी
अस्तीतिशेषः । तत् = ततः, यथा यथा = येन येन प्रकारेण, मार्गम्=अध्वानम्
आदेशयामि, तथा तृपा=तेन तेन प्रकारेण, आर्येण = पूजयेत्, शनैः=मन्दम्,
आगन्तव्यम् । स्वच्छन्दं पादप्रक्षेपे त्वरा न कार्येति भावः ।

(व्या०) शुच्यति अभिपवं करोतीति शुक्तिः । किञ्चक्रौ च
सञ्ज्ञायाम् (३ । ३ । ७४) इति किञ् । पुटति संश्लिष्टो भवतीति पुटः ।
“इगुपघञ्ज्ञाप्रोक्तिरः कः” (३ । १ । ३५) इति सूत्रेण संश्लेषणार्थकान् तौदादि-
कात् पुटधातोः कः प्रत्ययः ।

(को०) “मुक्तास्फोटः खियां शुक्तिः” इति, शुक्तिः शङ्कः सुरः
कोलदलं नरम् ” इति चामरः । “शुक्तिः शङ्कनके शङ्के कपालखण्डहमुजोः
नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि” इति हैमः ।

राम आह—“एमम्” इति ।

यद्यपीति । “इयं कुन्दमाला अभिमता ” इत्यन्वयः । इष्टत्वाद्
प्रहीतव्येत्यर्थः । प्रहणे बाधकमाह—“तथापि” इति । देवतोपहारशङ्कया=
देवतार्थे य उपहारो बलिः, तच्छङ्कया देवनिर्माल्यहेतुनेत्यर्थः । न=नैव,
उपभोगम्=स्वोपभोगं परिधानादिकम्, उपनीयते=प्राप्यते मयेति शेषः ।
इति=हेतोः, विमुञ्चति=परित्यजति कुन्दमालामित्यर्थः ।

लक्ष्मणः स्वप्रतिज्ञा(सेवा)नुसारं मार्गमादेशयति—“एतां वेत्रलताम्”
इति । एताम् = पुरश्चक्षुषोर्विषयभूताम्—अपे दृश्यमानामित्यर्थः । वेत्रलताम् =
वेतसवल्लीम्, विलङ्घय = उरुच्छेद्य माहि । शुक्रनः = शङ्कनकाः सन्धीति हेतोः,
अस्मिन् = पथि, पदम् = चरणम्, गा कृथाः = मा निषेहि, पुरः = अग्रे, तहः=
शङ्का, दुराघनमः = दूरदेशपर्यन्तमघनत इति हेतोः व्यवधाय=अन्तर्भाय व्यवधि
इत्या अर्थात् अमनः शारायाथ द्वयोर्मध्ये मदवकारं विधाय, गूर्धानम् =

चापाम्रेण विकृष्य मुञ्च पुरतः शाखां तिरस्त्रीमिमा-
मुत्त्रस्यन्ति पुरा शरारुदयिता धीरं परिक्रम्यताम्॥=

शिरः, नामय = अवनतं कुर्वित्यर्थः । इमाम् = सन्निकृष्टवर्तिनीं, तिरस्त्रीम् =
तिर्यग्भूतां वकामिति यावत्, शाखाम् = खश्यां तरुवित्पं, पुरतः = अग्रतः
चापाम्रेण = धनुष्कोट्या, विकृष्य = सम्यगाकृष्य, मुञ्च = परित्यज । शरारुदयिताः =
शरारुणां घातुकानां सिंहादीना दयिताः स्त्रियः सिंहाद्याः, पुरा उत्त्रस्यन्ति =
अत्यन्तं प्रसिध्यन्ति भयं प्राप्स्यन्ति, अतः धीरम् = सधैर्यं मन्दमन्दं यथा
तथा, परिक्रम्यताम् = पादक्षेपो विधीयताम् ।

एतेन-पशुत्रियोऽपि दयाभानं किमु मनुष्यत्रियः, तत्रापि सीताऽतिरायेन,
तत्र कठोरभाव आर्यस्य निवोचित आसीदिति लक्ष्मणाशयो व्यज्यते ।

(व्या०) “ विलङ्घय ” इति । व्युपसर्गात् गर्यर्थकात् “ लाधि ” धातोः
स्वार्थे णिचि लोटि मध्यमपुरुर्यैकवचने रूपम् । इदित्वाद नुम् । “ मा कृथा ”
इत्यत्र “ न माङ् योगे ” (६ । ४ । ७४) इत्यनेनाऽऽभावे कृधातो-
र्लुङ्धात्मनेपदे मध्यमपुरुर्यैकवचने रूपम् । “ व्यवधाय ” इति व्यवपूर्वकात्
“ धा ” धातोः “ समासेऽनभ्यूर्वेत्कोल्यप् ” (७ । १ । ३७) इति
स्यबादेशः । उपसर्गादितो धारणं पोषणञ्च नार्थः, किन्तु भवकाशाकरणम् ।
“ नामय ” इति । एम् प्रकृते पाठः । अस्य—“ हेतुमति च ”
(३ । १ । २६) इति प्रेरणार्थे णिच् । लोएमध्यमपुरुर्यैकवचने रूपम् ।
“ मूर्धा नमनु, त्वं प्रेरय इति त्वं मूर्धानं नामय ” इत्ययन्तकर्तृस्यन्ता-
वस्यायां कर्तृलापनप्रकारे ज्ञेयः । अत्राऽविवाहितकर्मत्वात् कर्तुर्मूर्धो एयन्ता-
वस्यायां कर्मसञ्ज्ञा । “ पुर ” इत्यप्रार्थेऽव्ययम् । “ विकृष्य ” इति
व्युपसर्गात् कृप् धातोः एको स्यबादेशे रूपम् । “ तिरस्त्रीम् ” इति ।
तिर्यग्भूतांति “ तिर्यक् ” इति णिचि रूपम् । श्रियान्तु—“ उगितश्च ”
(४ । १ । ५) इति सूत्रेण षीप् । उगिदचामिति सूत्रेऽङ्ग्रहणेन धातोश्च-
दुगित्कार्यं तर्ध्वं तरेवेति नियम्यते, तेन उखाद्यदित्यादी न षीप् । अथतेस्तु
स्यादेव । यथा “ प्राची ” इत्यादी । एषं प्रकृते-निरःपूर्वादथते “ श्रुत्विक्-

रा—(यथोक्तं परिक्रम्य) वस! किमेतस्मिन् देशे भगवतो वादमीके-
राधमसन्निवेशः ?

ह—किं दृष्टमायं ?

रा—असौ तनुत्वादवधानदृश्या

दिशः समाक्रामति धूमलेखा ।

दृक्—(३ । २ । ५६) इत्यादिना किन्, “अनिदिताम्”—
(६ । ४ । २४) इति न लोपः । उगित्वाहुक्तसूत्रेण षीप् । “अचः”
(६ । ४ । १३) इत्यकारलोपे “तिरसस्तिर्यलोपे” (६ । ३ । ६४)
इति श्च्रेण तिर्यादेशस्तु न, अलोपे सत्येव ताद्विधानात् । किन्तु—“तिर्य-
च् (ङी) ई” इत्यवस्थायां सस्य “स्तोश्चुनारचुः” (८ । ४ । ४०)
इति श्चुत्वेन राः । “अज्जमीनं परेण योज्यम्” इति नियमेन “तिरधी”
इति सिद्धौ, प्रातिपदिकसन्ज्ञायां द्वितीयैकवचने अमि “तिरधीम्” इति ।
नदीवदस्य प्रक्रिया । “पुरा उग्रस्यन्ति” इत्यत्र भविष्यतीत्यनुवर्तमाने
“यावत्पुरानिपातयो लट्” (३ । ३ । ४) इति सूत्रेण भविष्यति लट्
“परिक्रम्यताम्” इति परिपूर्वस्य “क्रम” धातोः भावे तद् । “भाष-
कर्मणोः” (१ । १ । १३) इत्यात्मनेपदम् । लोटि रूपम् ।

(को०) “उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तको स्त्रियाम्” “वृद्धो महीरहः
शास्त्री विटपी पादपस्तरः” “समे शास्त्रालते” “धनुष्यापौ धन्वशरासन-
कोदण्डकामुक्म् । इष्यासोऽपि” “शरादधोतकोहिंस्रः” इति सर्वश्रामरः ॥८॥

“यथोक्तम्” इति । लक्ष्मणोक्त्यनुसारमित्यर्थः । उक्तमनतिक्रम्य
यत्ते इति यथोक्तम् । “अभ्ययं विमतिरुमीव”—(२ । १ । १६)
इति समासः । परिक्रम्य=वादशेषं वृत्त्वा । वृत्त्यति—“यस्से”ति । आधम-
सन्निवेशः=आधमावस्थानम् । लक्ष्मणः वृत्त्यति—“किं दृष्टम्” इति ।
रामो लक्ष्मणस्युत्तरयन् दृष्टिं समर्थयते—“असौ” इति । “तनुत्वाद्
अवधानदृश्या अगो धूमलेखा दिशः समाक्रामति” इति पूर्वोक्तं शब्दः ।
तनुत्वाद् = मूढमत्वाद्, अवधानदृश्या = अवधानेन चित्तव्याप्तयेण दृश्या
दृष्टुमर्हा, अगो धूमलेखा = धूमरश्मि होमधूमरश्मि लेखा रेखा धूमरश्मि,
दिशः=दिग्न्व इत्यर्थः । जगत्वेकवचनम् । समाक्रामति=उग्रता भवति ।

आकृष्यमाणो मृदुनानिलेन

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति सामनादः ॥६॥

ल—सम्यगुपलक्षितमार्येण । अहमप्यग्रतो गत्वा निरूपयामि ।
(परिक्रामंस्तरुस्तम्भमभिनीय) कथमेतस्मिन् पदोदारे सप्ताप्वसमिव मे
हृदयम्, स्तम्भितावूरु, उत्तिष्ठप्यमाणौ चरणौ नाग्रतो भूमिं गन्तुमुत्सहेते ।

किञ्च—मृदुना=कोमलेन पवनेन, आकृष्यमाणः=आनीयमानः, सामनादः=
सामेवदध्वनिः, श्रोत्रेषु=कर्णेषु संमूर्च्छति=समुच्छित्तो भवति, श्रोत्रं प्राप्य
वर्द्धत इत्यर्थः ॥ “हरया” इति पदं “मृदुपद्यात्वाव्युपिचृतेः”
(३।१।१०) इति सूत्रेण क्यपि साधु । स्त्रियां टाप् । “समाक्रामति” इत्यत्र
“आङ् उद्गमने” (१३।४०) इति ज्ञात्मनेपदप्राप्तिः । तत्रैव “ज्योतिरुद्गमन
इति वाच्यम्” इतिवार्तिकद्वारा निषेधात् । धूमस्तु न ज्योतिः ।

(को०) “स्तोकाद्व्यञ्जलकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दर्शं कृशं तनु” “लेखास्तु
राजयः” “कर्णशब्दप्रदौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः” इति सर्वत्रामरः ।
“मूर्च्छितं स्याच्छ्रये मूढ” इति हैमः । स्वभावोक्तिः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोहप-
जातिः ॥६॥

लक्ष्मणो रामोक्तिं मानयति— “सम्यग्” इति । समीचीनम् ।
उपलक्षितम्=धूमलेखादिकादाचित्कलिङ्गेन ज्ञातम् ।

उपलक्षणं हि “कादाचित्कवे सतीतरव्यावर्तकं” भवति । तथैवात्र
धूमलेखादिकं बाल्मीकेराश्रमपदमितरेभ्यो व्यावर्तयति ।

“अहमपी” तिः अहं नाम लक्ष्मणोऽपि अग्रतो गत्वा=पुरोभूत्वा,
निरूपयामि=अत्रधारयामि बाल्मीकेराश्रमसन्निवेशमित्यर्थः । परिक्रामन्=
परिभ्रमन्, तरुस्तम्भम्=तरोर्वृक्षस्य स्तम्भमवष्टम्भम् । साशङ्कमाह—
“कथ” मिति । कुत इत्यर्थः । एतस्मिन् पदोदारे=पदयोरुदारे पादप्रक्षेपे
सप्ताप्वसम्=समयं सप्तासमिवेति यावत्, मे=मम हृदयम् । जातमिति शेषः ।
स्तम्भितौ=जडीभूतौ निरुदगतौत्यर्थः । “स्तम्भो स्थूणाजडीभावौ” इत्यमरः ।
ऊरु = सकृषिणी । “सक्रिय क्लीबे पुमानूरुः” इत्यमरः । उत्तिष्ठप्यमाणौ=
उत्थाप्यमानौ, चरणौ=पादौ, अग्रतः=पुरतः, भूमिम्=धराणिम्, गन्तुम्=

तत्किमिदम् ! (विचिन्त्य) सुव्यक्तं गुरुजनसमाक्रान्तेन प्रदेशेन भवितव्यम् । अथ पदानि च लक्ष्यन्ते । (भूमिं निर्वर्णयति)

रा—किं श्रुतोऽयं घटस्य भूमिनिरूपणाधामादरः ?

ल—एतानि नितान्तमनोहरतया सङ्क्रान्तचरणतलसौकुमार्याणि खलितनिभृतविन्यासतया विज्ञायमानस्त्रीपदभावानि पुलिनतलसाक्षिवेशपदानि दृश्यन्ते । पर्यत्वार्यः—

चलितुम्, न उत्सहेते=शक्तौ न भवत इति सान्त्वयौऽर्थः । तद् किमिदम्=अत्रार्थे किं कारणमिति फलितार्थः । विचिन्त्य=विचार्य । “सुव्यक्तम्” इति । सुस्पष्टमिदं निश्चितं नात्र सन्देहेलेशोपाहित भावः । गुरुजनसमाक्रान्तेन=गुरुजनो मदीयः पूजनीयो जनोऽर्थात् सीतारूपं एव तेन ममःक्रान्तेन=अधिष्ठितेन, प्रदेशेन=अनेन स्थानेन भवितव्यम्=भाव्यम् । कथमन्यथा ममाकारणत एव हृदयत्रासादिकं सम्भवेदिति भावः ।

“अथ” इति । किञ्च-पदानि इव पादचिन्हानीव लक्ष्यन्ते=प्रतीयन्ते । तदस्यं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामः पृच्छति—“किञ्चकृत” इति । किञ्चित्त इत्यर्थः । भूमिनिरूपणायाम्=पृथिवीनिरीक्षणायाम्, आदरः=श्रद्धातिरेकः । लक्ष्मण आह—“एतानि” इति । “एतानि पुलिनतलसाक्षिवेशपदानि दृश्यन्ते” इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एतानि=अग्रे दृश्यमानानि । नितान्तमनोहरतया=अत्यन्तं हृदयहारितया सौन्दर्येणेत्यर्थः । सङ्क्रान्तेति=सङ्क्रान्तम्=सम्यक् क्रान्तं गतं चरणतलयोः पादाधोभागयोः सौकुमार्यम्=स्त्रीमलता यत्र तानि । तथा-खलितं मनोहरं निभृतं चभरं मन्यरमिति वा यथा तथा यो विन्यासः अर्थात् पादयोरेव शेषः, तस्य भावस्तथा तथा, मन्यरमनोहरपादस्यापनेनेत्यर्थः । विज्ञायमानः=विशेषेण ज्ञायमानः प्रतीयमानः स्त्रीपदानां भावोऽवस्थाविशेषो येषु तानि, पुलिनतले=सङ्घटे तटे साक्षिवेशोऽवस्थानं येषां तानि च तानि पदानि अर्थात् पादलक्ष्माणि, दृश्यन्ते=अवलोकयन्ते । पर्यत्वार्यः=धीमानप्यवलोकयतित्यर्थः ।

विलासयोगेन परिश्रमेण वा
स्वभावतो वा निभृतानि मन्यरम् ।
पदानि कस्याश्चिदिमानि सैकते
प्रयान्ति तुल्यं कलहंसविभ्रमैः ॥ १० ॥

रा—(निर्वर्ण्य सहर्षम्) वत्स । किमुच्यते कस्याश्चिदिति । ननु
वक्तव्यम्—सीतायाः पदानि—इति । पश्य—

“विलासयोगेन” इति । विलासः स्त्रीणामलङ्कारविशेषः ।

उक्तश्च दर्पणे—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ॥ इति ।

एवमुक्तलक्षणस्य विलासस्य योगेन सम्बन्धेन वा = अथवा, परिश्रमेण=
परितः धम परिश्रमः क्लमः प्रयास इति यावत् तेन हेतुना, वा = यद्वा
स्वभावतः = प्रकृत्यैव, मन्यरम् = शनैः शनैर्यथा तथा निभृतानि=नितरां
भृतानि धृतानि स्यापितानि, कस्याश्चित् = दृष्टपूर्वाया अदृष्टपूर्वाया वा रमण्याः,
इमानि = पुरतो दृश्यमानानि, सैकते = सिकतामये प्रदेशे, पदानि=पादन्यासाः
कलहंसविभ्रमैः = कलहंसानां कादम्बानां विभ्रमैर्विलासैः, तुल्यम् = समं
प्रयान्ति = गच्छन्ति । यथा हंसाः सविलासं पादन्यासं कुर्वन्तो यान्ति तथैव
काचिद्रमणी पदं निक्षिपन्ती गतेति निर्गलितोऽर्थः । हंसीव सा रमणी,
तत्पदानिविमानि पदानीति भावः । आर्थां चैयमुपमा । वंशस्यवृत्तम् ।
“जतौ तु वंशस्यमुदीरित जरौ इति तल्लक्षणम् ॥ १० ॥

सहर्षम् = सप्रमोदम् । रामः सीताया एवैतानि पदानीति निश्चितः सन्
लक्ष्मणमप्रत्याह—वत्सोति । वत्स । किमुच्यते कस्याश्चिदिति । ननु =
निश्चयेन वक्तव्यम् = कथनीयम्भवतेति शेषः, सीतायाः पदानीति । स्वोक्तेऽर्थे
युक्तिं प्रकटयन्नाह—“पश्य” इति ।

समानं संस्थानं निभृतललिता सैव रचना
 तदेवैतद्रेखाकमलरचितं चाद्य तिलकम् ।
 यथा चेयं दृष्टा हरति हृदयं शोकविधुरं
 तथाह्यस्मिन्देव्या सपदि पदपङ्क्तिर्विनिहिता ॥ ११ ॥

“समानम्” इति । संस्थानम् = परयोरवस्थितिः समानम् = तुल्यम्
 अर्थात् सीतायाः पदयोर्थावदन्तरं तावदेव तच्चिन्हयोरपि भृतमिति तत्पादचिन्हे
 प्रथमा युक्तिः । द्वितीयां युक्तिमाह—निभृतेति । निभृता = नितरां भृता,
 ललिता मनोहरा । निभृता चासौ ललितेति निभृतललिता = परिपूर्णाललि-
 त्योपेता, सैव = पूर्वं दृष्टैव, सीतापादयोः रचना = आकृतिविशेषः । तृतीयां
 युक्तिमाह—तदेवैतदिति । एतत् = पुरोवर्त्ति, रेखाकमलरचितम् = रेखा-
 कमलं कमलाकारा यां रेखा तद्रचितम् = तत्रिमितम्, चाद्य = रम्यम्,
 तिलकम् = विशेषकम्, तदेव = सीतातिलकवदेवेत्यर्थः । यथा—सीतापादे
 तिलकाङ्गना तथैवात्रापि तस्या एवामूनि पदान्तीते भावः ।

इयं पदपङ्क्तिः = पदयोश्चरणयोः पङ्क्तिः राजिः, यथा = येन प्रकारेण
 दृष्टा = आलोकिता सती, शोकविधुरम् = शोकेन शुचा विधुरं विह्वलीभूतमपि
 हृदयम् = मनः, हरति = आकर्षयति दर्शनमात्रेणैव शोकाकुलीभूतेऽपि
 हृदये प्रीतिं जनयति, तथा = तेन प्रकारेण, हि = निधितोऽयमर्थः, अस्मिन्
 प्रदेशे, देव्याः = माहिष्याः सीतायाः, पदपङ्क्तिः = चरणराजिः, सपदि = शीघ्र-
 मधुनैवेत्यर्थः । विनिहिता = स्थापिता, अर्थात् सम्प्रत्येवाऽमुष्मात् प्रदेशाद् देवी
 गतेति निधितं भाति, चिराय गमने सति मनुष्यान्तरसञ्चारेण वायोर्वा
 सञ्चलनविशेषेण पदपङ्क्तेस्तादृशसीष्ठवाभावादिति भावः ।

“तिलको द्रुमरोगाश्वभेषु तिलकालके । इति च सौवर्चलङ्कोत्रोर्न-
 स्त्रियान्तु विशेषके” इति मेदिनी । “वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले
 त्रिषु” इति त्रिकण्डशेषः ।

अनुमासोऽन्तर्द्वारः । अत्र—समानसंस्थानादीनां हेतूनां देव्याः
 पदपङ्क्तिरूपहेतुमता सार्धं वर्णनाद्धेत्यलङ्कारोऽपि । शिखरिणी वृत्तम्
 लक्षणमुक्तं प्राक् ॥११॥

त—(सहर्षम्) यावदेतामेव पदपङ्क्तिमनुसरन्तौ वान्मीकेराश्रमपद-
मनुसरावः । यथा चेयं प्रत्यप्रनिहिता पदपङ्क्तिस्तथा जानामि प्रत्यासन्नव-
र्तिन्या देव्या भवितव्यमिति ।

(ततः प्रविशति सीता)

सी—१ शिष्वत्तिदं सवर्णं, उवासिदा संम्ना, हुदो हुदवहो, श्रोगा-
हिदा भगवद्भे भाईरही, भगवद्भे भाईरहीं उद्दिशिश्च महपदिष्या साहस्य-

१ निर्वर्तितं सवनम्, उपसिता सन्ध्या, हुतो हुतवहः, अवगाहिता
भगवती भागीरथी, भगवती भागीरथीमुद्दिश्य.....स्वहस्तप्रथिता कुन्दमाला

सहर्षम्=हर्षेण सह यथा स्यात्तथा आदेति शेषः । यावदिति—
यावदित्यव्ययमवधारणार्थकम् । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे”
इत्यमरः । “यावत् कात्स्न्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे । एवान्तरे च ” इति मेदिनी । निश्चयेन एतामिव = पुरोदश्यमानामिव
पदपङ्क्तिम्=चरणराजिम्, अनुसरन्तौ=अनुगच्छन्तौ । वान्मीकेः=तदाख्यस्य
महामुनेरुदिमहाकवेः, आश्रमपदम्=आश्रमस्थानम् । अनुसरावः = अनु-
यावः । “यथाचेयम् ” इति । प्रत्यप्रनिहिता=सद्योवृता अभिनवेति यावत् ।
“प्रत्यप्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव.” इत्यमरः । जानामि=निश्चि-
नोमि । प्रत्यासन्नवर्तिन्या = अतिसमीपस्थितया । तात्कालिकपदपङ्क्तिचिन्हेन
तस्याः समीपवर्तित्वे नास्ति सन्देह इति भावः ।

सीताप्रसङ्गं पातयित्वा तस्याः प्रवेशमाह—“ ततः प्रविशति ” इति ।
निर्वर्तितम्=अनुष्ठितं समापितमिति यावत् । उपासिता सन्ध्या=सन्ध्योपासनमपि
कृतमित्यर्थः । हुतः=दत्ताहुतिः । हुतवहः=अग्निः । अग्निहोत्रमपि कृतमित्यर्थः ।
अवगाहिता=दिलोडिता मञ्जनेनेत्यर्थः । भगवती भागीरथी=मुरसरित् । उद्दिश्य=
भागीरथीकृते इत्यर्थः । स्वहस्तप्रथिता=स्वहस्ताभ्यां प्रोक्ता, कुन्दमाला

गद्वा कुन्दमाला समप्पिदा । दाणिं अहं उरणदगंभीरसीदळं ळद्राजाळं
पविसिअ अदिहिजणोपरथायजोग्गाहं कुसुमाहं ओचिणोमि । (प्रविष्ट-
केनापचयं नाटयति)

समर्पिता । इदानीमहमुज्जतगम्भीरशीतलं लताजालं प्रविश्य अतिथिजनोपस्थान-
योग्यानि कुसुमान्यवचिनोमि ।

समर्पिता=उपहारीकृता । इदानीम्=अधुना । “ उज्जते ”ति । उज्जतञ्च तद्
गम्भीरं शीतलं शिशिरं लताजालम्=वल्लीप्रतानं पुष्पलताभिर्जटिलं वनप्रदेश-
मित्यर्थः । “ अतिथी ”ति—अतिथिजनानां प्राघुणिकानामुपस्थानयोग्यानि
संस्कारार्हाणि, कुसुमानि=पुष्पाणि, अवचिनोमि=सह्यकरोमि । नाटकादिवेता-
दृशवर्णनेन प्रतीयते यत्पुरा द्विजातीनां स्त्रियोऽपि सन्ध्यादिकर्माण्यकार्षुः
शिवंशिवादिदेवांश्चोर्चिषुश्च । अत एव महाकविकालिदासस्य—“ अवचित-
बलिपुण्या वेदिसम्मार्गदत्ता नियमविधिजलानां बर्हिपाधोपनेत्री ” इत्यादि
वर्णनं सङ्गतमेव ।

अयमपि महाकविर्महाश्वेतादीनामपमर्षणजपादिकं बाण इव सीतायाः
सन्ध्योपासनमग्निहोत्रञ्च स्पष्टमाख्याति । नैवंविधे विषये कवेः प्रमादः, कपोल-
कल्पना, प्रौढोक्तिर्वा मन्तव्या । उपद्रुहयन्तोऽपि साहित्यशैल्याऽर्धजातं महा-
कवयः सर्वत्र नाऽस्यायतवचना भवन्ति । एवंविधवृत्तदर्शनेनान्यप्रामाणिक-
प्रन्यपाठकरणेन च स्पष्टमेव प्रतीयते यद् द्विजातीनां स्त्रियोऽपि वेदादि-
शास्त्राण्यपाठिषुः, उपनयनमपि चाऽदृश्यत । परम्पुराणाद्यन्तर्वर्तिष्व्याख्यानेषु
स्मृतिग्रन्थेषु च बाहुल्येनाऽयमर्थो दृष्टिगोचरो न भवति । सर्वदा निर्मूलतामपि
च नात्र प्रतीमः । उपश्रान्तघायमर्थो दाधिमर्थैः । अभ्येतृणां प्रज्ञाकौरालाय
तेषामेव कृतिं सदृशेष्याप्रोद्धरामः । तथाहि—

“ वैवाहिक्ये विधिः स्त्रीणामोपनायनिकः परः ” इत्युक्तेर्विवाह एवोपनयन-
स्थानीयः । अतस्तद्दिन एव “ पतिरेव गुरुःस्त्रीणाम् ” “ पतितेया गुरो वासो
गृहार्थोऽभिररिक्तिया ” इति वचनान् । “ अहतेन वगनेन पतिः परिदम्प्यात्
या अहन्तभेतयर्चा, परिधत्त धत्त वासयेति च प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदा-
नयन् जगेत्, “ सोमो ददद्रन्धर्षव ” इति गोभिलपृश्नो यज्ञोपवीतधारणं

ल—यथा पदपङ्क्तिः क्रमेण मार्गवशात् पुलिनतलं परित्यज्य स्थल-

वसिष्ठस्मृतावेकविंशोऽध्याये तत्तत्प्रारिचार्थं स्त्रीणामपि गायत्रीजपद्वैम-
विधानस्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या गायत्र्यङ्गीकारं पतिरेव कारयेत् । “पुराकल्पे तु
नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्र्या वचनं तथा ”
इति कपनेनापि शिजर्थभूतप्रयोजकत्वस्यास्मिन् कल्पे निषेधेऽपि धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयस्वरूपप्रयोज्यत्वस्याऽनिषेधात् । ततरच यथाऽवकाशं पतिरेव
स्वशाखावेदं पाठयेत् । अतएव—“जातेरस्त्रीविषयात्”—(४ । १ । ६३)
इतिसूनभाष्ये जातिलक्षणकथनावसरे कथितस्य “अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राभ्ये-
तृवाची च जातिवाचकः” इत्यर्थकस्य “गोत्रञ्च वरणैः सह” इति वार्तिकस्य
“कठी बह्वृची अध्वर्युः” इत्युदाहरणानि वेदाभ्ययनमन्तराऽनुपपन्नानि सज्ज-
च्छन्ते । अतएव तत्तथागेष्वपि यजमानपत्न्यास्तत्तन्मन्त्रपाठः । याज्ञे कर्मण्य-
शब्दभाषणस्य निषिद्धत्वेन संस्कृतेनैव यज्ञगतैर्वक्तव्यतया तत्तदुक्तेतिकर्तव्य-
ताज्ञानस्य व्याकरणाभ्ययनमन्तराऽनुपपन्नत्वेन व्याकरणमध्यध्यापयेत् ।

“नामधेयस्य ये केचिदाभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

इति मनुस्मृतौ संस्कृताऽज्ञानृत्वेनैव सिद्धौ “स्त्रियः सर्वाः” इति विध्यन्तर-
स्याऽनुपपत्त्या संस्कृतज्ञा अप्याचार्यपत्नीरपि तथैव ब्रूयादितिमेधातिथिकारव्या-
नमेव वरम्” इति । मह्यमप्यर्थं पक्षो रोचते ! विशिष्टतरं विचारं प्रन्थान्तरे
करिष्यामि ।

पदपङ्क्तयनुरोधेन बान्मीकेशध्रमपदमनुसरन् लक्ष्मणोऽप्ये प्रनष्टा तामनु-
सन्धाय किञ्चिद्विध्रम्य गमनाय राममाह—“यथा” इति । क्रमेण=क्रमशः ।
मार्गवशात्=मार्गानुरोधात् । पुलिनतलम्=सैकततटप्रदेशम्, परित्यज्य=
विहाय । स्थलीम्=शुष्कर्मष्वानं यत्र जलप्रसरो न वर्तते इत्यर्थः ।
आरूढा=प्राप्ता । प्रनष्टा=अदर्शनं गता च । स्थले पदपङ्क्तिर्द्वितं नश्य-
तीति स्वभावः । “प्रणष्टा” इत्यपपाठः “नश्ये पान्तस्य” (भा०।३।६) इत्य-

मारूढा, प्रनष्टा च । तदिदमेव पुरस्तात्सन्दश्यमानलतागुल्मप्रच्छाद्यमति-
रमणीयमध्यास्य गतश्रमौ भगवन्तं प्राचेतसमुपसर्पावः ।

रा—यदभिरुचितं भवते । (परिक्रम्योपविशतः)

रा—(निःश्वस्य सवाष्पम्) वत्स ! वत्स—

सी०—(कर्णं दत्वा) (१) को नु खु एसो सजलजलहरद्वयि-
दगम्भीरेण सरावसेसेण अश्चन्तदुःखबाध्रयं वि मे शरीरं रोमांचेदि ।
खिरूवेमि दाव को एसोत्ति; थइवा ण जुत्तं मम अजाणिध परमत्थं

(१) को नु खल्वेव सजलजलधरस्ततिगम्भीरेण स्वरविशेषेणात्यन्तदुःख-
भाजनमपि मे शरीरं रोमाञ्चयति । निरूपयामि तावत् क एष इति । अथवा
नेन एतन्निषेधात् । मूल एव “प्रनष्टा” इत्युदाहृतत्वादित्यर्थः । तदिदमेव =
स्थानभित्त्यर्थः । कादृशं तदित्याह—“पुरस्तादि” ति । सन्दश्यमाना
दृष्टिमवतरन्ती ये लतागुल्माः लतानां बल्लीनां गुल्माः स्तम्भाः तेषां प्रकृष्टा
छाया यत्र तत् । “गुल्मः स्तम्बे शीन्धि घटसैन्ययोः । सैन्यरक्षण” इति
विश्वः । “गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्चे” इत्यमरः । अतएव—आतिरमणीयम् =
अतिमनोहरम् । अध्यास्य = आधृष्टय । गताश्रमौ = गतो दूरीभूतः श्रमः
कर्मो ययोस्तौ । प्राचेतसम् = प्रचेतसोऽपत्य बल्मीकिमुनिम् । अपत्येऽण् ।
उपसर्पावः = प्राप्नुवः । अभिरुचितम् = वाञ्छितम् । “परिक्रम्ये” ति ।
परिक्रमणाद्यभिनयं दर्शयत इत्यर्थः । रामः—निःश्वस्य = उच्छ्वासं गृहीत्वा ।
सवाष्पम् = सासम् । “वत्स ! वत्स !” इति सीताविरहदुःखेन व्याकुल-
त्वात्सम्भ्रान्तस्य द्विराक्तिः ।

“को नु खल्वेव” इति । निषयेन कोऽयमिति । सजलेति ।
जलेन सह यत्मानः सजलः स चाऽसौ जलधरो मेघः तस्य स्तनितं गर्जनं
तद्गम्भीरेण स्वरविशेषेण = वार्तालापरूपेण ध्वनिना । अत्यन्तदुःखभाजनम् =
अतिमाप्रकेशपात्रम्, मे = मम । शरीरम् = देहम् । रोमाञ्चयति = उद्गतलोमं करोती-
त्यर्थः । “तत्करोती” () त्वर्थे रोमाञ्चशब्दान् गिच् । “निरूपया-
मी” ति । निर्णयं करोमि । स्वकीयां कुलीनतां पतिप्रताया आचारस्य स्पृत्वा
आह—अथवेति । परमार्थमज्ञानं च भवे इष्टि विसर्जयितुं मम न युक्तम्

अथाप्ये दिष्टि विसन्नइदुं । किं एत्थ जाणिद्वं, यावणाहयदि मे शरीरं
परपुरसदो रोमंग्गहणेण; सुव्वत्तं सो एत्थ णिरण्णकोसो संपत्तो । त
णिव्वण्हस्सं । अहवा तह परंमुहे जणे एणं अहिमुही होमिच्चि जं सच्चं

न युक्तं मम ज्ञात्वा परमार्थस्थाने दृष्टिं विसर्जयितुम् । किमत्र ज्ञातव्यम् ?
नावनाहयति मे शरीरं परपुरसदो रोमाञ्चप्रहणेन । सुव्यक्तं सोऽत्र
निरनुकोशः सम्प्राप्तः । तन्निर्वर्णयामि । अथवा तथा पराङ्मुखे जने पवमाभि-

इत्यर्थः । परमार्थम् = वस्तुतत्त्वम् । अस्थाने = अत्र । विसर्जयितुम् =
प्रेषयितुम् । यं परयामि तत्र दर्शने ममाधिकारोऽस्ति नवेत्यन्यतरपक्षनिधयं
विना सत्या ममायं दृष्टिपातो न युक्त इति भावः । स्वान्त.करणस्य प्रामाण्यं
मत्वाऽऽह—“किमत्र ज्ञातव्यम्” इति । तत्रोपपत्तिमाह—नावनाहयति
इति । परपुरसदो = अन्यमनुष्यस्य वार्त्तालापः, रोमाञ्चप्रहणेन = रोमोद्गमेन
मे = मम शरीरं, न = नैव अवननाहयति = बन्धयतीत्यन्वितोऽर्थः । अवननाहो
बन्धः । तत्करोतीत्यर्थे णिच् । सतीत्वस्य पराकाष्ठेयं यन्नाम स्वकान्तस्यैव
ध्वनिश्रवणे रमण्या रोमोद्गमः । अन्त.करणस्यापि प्रमाणत्वञ्च तत्र तत्रोपनिर्दिष्टं
गनीयिभिः । (महाकविभिः) । तथाहि—महाभारतस्यादिपर्वणि १६६ अध्याये
शुधिष्ठिरोक्तिः—

न मे वागनृतं प्राह नाऽधर्मं धीयते मतिः ।

वर्त्तते हि मनो मेऽत्र नैपोऽधर्मः कथञ्चन ॥

एवमेव व्यासादिक्षुरणं मार्गमनुसरन् कालिदासोऽपि—“सता हि
सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त.करणप्रवृत्तय” इति शाकुन्तले दुष्यन्तोक्ता
नुपनिबन्ध ।

प्रेमकलुषिताऽऽह—“सुव्यक्तम्” इत्यादि । निरनुकोशः = निर्दयः
कठोरहृदय इति यावत् । सः = मयाऽनुभूत प्राणनाथ । अत्र = अरस्ये
सम्प्राप्तः । निर्वर्णयामि = निरूपयामि । मानिनीभावं रक्षयन्ती पद्मान्तर-
माश्रयते—“अथवा” इति । तथा = मम कठोरगर्भात्वमनपेक्षयापि वनवास-

अत्तयोवि अहं लज्जिदग्निह । ता य पेखिस्सं । (पराङ्मुखी भूत्वा) कथं
 य प्पहवामि अत्ताणअस्स, आवांजिअदि मे बलक्कारेण तर्हि एव्व दिट्ठी ।
 किं अवरं करेमि अत्ताणअस्स राअपराहीणदाप्प णिओओ (निर्वर्णयति)
 अहो दिट्ठोत्ति परिदोसो, चिरप्पवासोत्ति मंण, परिख्खामोत्ति उब्बेओ,
 णिरणुकोसोत्ति अहिमाणो, चिरपरिचिदोत्ति अणुराओ, दस्सणीओत्ति

मुखीभवामीति यत्सत्यमात्मनोऽपि अहं लज्जितस्मि । तन्न प्रेक्षिष्ये ।
 (पराङ्मुखी भूत्वा) कथं न प्रभवाम्यात्मनः, आवर्ज्यते मे बलात्कारेण
 तत्रैव दृष्टिः । किमपरं करोमि आत्मनो राजपराधीनताया नियोगः । (निर्वर्ण-
 यति) अहो दृष्ट इति परितोषः, चिरप्रवास इति मन्युः, परिक्षाम इत्युद्वेगः,
 निरनुकोश इत्यभिमानः, चिरपरिचित इत्यनुरागः, दर्शनीय इत्युत्करा,

कारिणी । पराङ्मुखे = मामुपेक्षमाणे । एवमाभिमुखीभवामि = आत्मानं
 दर्शयितुमुत्सहे . इति यत्, तत्सत्यमात्मनोऽप्यहं लज्जितास्मि = स्वमनसोऽपि
 व्रीडां बहे इत्यर्थः । अत्यन्तं लज्जास्पदं ममैतत्कमेति भावः । सिद्धान्तं
 कृत्वाऽऽह—“तन्न प्रेक्षिष्ये” इति । नैव द्रक्ष्यामीत्यर्थः ।

भावोद्वेकेण बलाद्भर्तुर्दर्शनार्थमाक्षिप्यमाणाऽऽह—“कथं न प्रभवामि”
 इति । “मे = मम बलात्कारेण, तत्रैव = बल्लभ एव, दृष्टिः = नेत्रम्, आव-
 र्ज्यते = आकृष्यते” इति सान्त्वयोऽर्थः । “किमपरम्” इति ।

आत्मनः = मम । राजपराधीनतायाः = राजपरतन्त्रतायाः राज्ञो (रामस्य)
 नाज्ञा यदहं सम्मुखी भवेयमिति ।

“निर्वर्णयति”—व्याख्यातप्रायमिदम् “राम”मिति शेषः । “अहो”
 इति हर्षेऽव्ययम् । इष्टः = आलोकित इति हेतोः परितोषः = हृदयस्य
 प्रसन्नता । चिरप्रवासः = चिराय विरह इति मन्युः = कोपो दैन्यं वा ।
 अथवा—चिरं प्रवासो मदिरहो यस्य सोऽयमिति हेतोर्मन्युः—दैन्यम् ।
 परिक्षामः = पारितः क्षामः परिक्षामः अत्यन्तं कृशः (क्षायो मः (= । २।
 ५३) इति सूत्रेण निघातस्य मादेशः । अक्षैपीदिति “क्षामः” ।) इति
 उद्वेगः = विरहता मदीयविरहेणैवास्यैयं दशा सम्पद्येति व्याकुलतेत्यर्थः ।
 निरनुकोशः = निर्दय इति अभिमानः = गर्वः निरपराधां मां प्रयासयन्स्व-

उक्तरथा, सामिति बहुमाशो, कुशलवाचं तादोत्ति कुटुंबिणीसम्भावो,
अवराहं पविसिदं हिति लज्जा; ए जानामि अंअउत्तदंसयेण कीदिसं
अचत्थं अणुमवामिभि ।

ल—किमर्थमायौ मामकस्मादेवामन्थ वाप्पायमाणनयनस्तूप्यी-
मधोमुखः सवृत्तः ।

स्वामीति बहुमानः, कुशलवयोस्तात इति कुटुम्बिनीसद्भावः, अपराधं प्रवेशि-
तास्मीति लज्जा; न जानामि आर्यपुत्रदर्शनेन कीदृशीमवस्थामनुभवामीति ।

कृतस्य स्वयमेव फलं भुनक्तु इत्यहङ्कारः, स्वामी = अयं मम भर्ता, इति
अभिमानः बहुमानः चित्तसमुन्नतिरित्यर्थः । एकस्त्रीव्रतस्य रघुकुलपुङ्गवस्य
मर्यादापुरुषोत्तस्याहं पत्नीति ममाभिमान- (गौरव) स्थानम् । चिरपरिचितः =
चिराय परिचितः सहोपित इति हेतोः अनुरागः = प्रीतिः । दर्शनीयः =
हृदयङ्गमः प्रियदर्शन इति यावत् इति उक्तरथा = रहहदिका उत्कलिका ।

कुशलवयोः तातः = पिता इति कुटुम्बिनीसद्भावः = कुटुम्बिन्याः
पतिपुत्रवत्या गृहिरया सद्भावः एवमस्मि कुटुम्बिनी संवृतेति हृदयभाव-
विशेषः । अपराधम् = रावणगृहवासरूपं प्रवेशितास्मि = प्रापितास्मीति
लज्जा = ग्रीडा (इत्यादिकं सर्वं) न जानामि = ज्ञातुं नैव प्रभवामीति
आर्यपुत्रदर्शनेन कीदृशीमवस्थामनुभवामि ” = कामप्यवस्थां निर्येणुं न
शक्नोमीति भावः ।

अत्र गद्ये सर्वत्र उक्तविषय आक्षेपालङ्कारे भाति । यथा—हर्षचरिते
“अनुरूपो देव्या इत्यात्मसम्भावना ” इत्यादौ, तथा—“यामीति न ज्ञेह-
सदृशम् ” इत्यादौ च ।

लक्ष्मणो रामं पृच्छति—किमर्थम् इति । अकस्मात् = अकारणत
एव । आमन्थ = आमेव्य । वाप्पायमाणे = उद्धान्तात्ते नयने = नेत्रे यस्य
सः तथाविधः । “वाप्पोष्मभ्यामुद्गमे” (३।१।१६) इति सूत्रेण वाप्पमुद्गमत
इति “वाप्पायते” । वाप्पायते इति “वाप्पायमाणः” । तूप्यीम् = समौनम् ।
अधोमुखः = निम्नीकृतास्य, संवृत्तः = सजातः । रामः स्ववैकृत्यं प्रकटी-

रा—निःसम्पातविविक्तमिदमरण्यं तदरुहतरुच्छायासमाकीर्णरमणीय-
सैकतां प्रसन्नसलिलवाहिनीं समुद्रगामिनीञ्चावलोकयन् संस्मृत्य दण्डक-
वनवासमेवं वैङ्गव्यमनुप्राप्तोऽस्मि ।

सी—(१) अञ्जउच सुमरसि घणवासं, य उय घणवासियं जयं ।

ल—किं तत्र दुःखैकवासे स्मर्तव्यमिति ।

रा—वत्स ! लक्ष्मण ! किमेवं प्रचीपि—दुःखैकवासे वनवासे स्मर्तव्य-
मिति । पश्य पश्य—

(१) आर्यपुत्र ! स्मरसि वनवासं, न पुनर्वनवासिनं जनम् ।

करोति—निःसम्पातेति । निःसम्पातेन = जनसञ्चाराभावेन विविक्तमेकान्तम्
इदमरण्यम् = अमुं कान्तारम्, तटरुहेति । तटे रोहन्तीति तटरुहः तीर-
वासिनः ते च ते तरवो द्रुमाः, तेषां छायाया अनातपेन समाकीर्णं व्याप्तं,
रमणीयं दृश्यं सैकतं बालुकामयं पुलिनं यस्याः ताम् । प्रसन्नसलिलवाहिनीम् =
प्रसन्नं निर्मलं यत्सलिलं जलं तस्य बाहूः प्रवाहोऽस्या अस्तीति तां निर्मल-
जलौघवतीमित्यर्थः । समुद्रगामिनीम् = सरितम् । अवलोकयन् =
पश्यन्, दण्डकवनवासम् = दण्डकारण्यनिवासं यत्र गोदावर्यासीत्, संस्मृत्य =
सञ्चित्य, एवम् = एतादृशं स्वया दृश्यमानं, वैङ्गव्यम् = व्याकुलताम्,
अनुप्राप्तोऽस्मि = गतोऽस्मि । पुराऽहं वनेषु सीतया सहैव पर्यभ्रमं येन मया
वनवासदुःखं किमपि मतं नाऽभूत्, सम्प्रत्येकाकी परिभ्रमामि, सा च मद्दि-
युक्ता एकलैव भविष्यतीति नहदिदं वैङ्गव्यस्यानमिति भावः ।

एतदाकर्ण्य सीता (पृथक्) स्थितैवाह—“आर्यपुत्र” इति । “न
पुन” रिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । वनवासिनं जनम् = स्वसहचरं सीतारूपं जनं
मामेवेत्यर्थः । न स्मरामीत्यनुपञ्जनीयम् । लक्ष्मणो रामवृत्तिं ततो मोदयित्वा
माह—“ किं तत्र ” इति । दुःखैकवासे = केवलं दुःखप्रद इत्यर्थः । तत्र
चतुर्दशवर्षसमाः दुःखमेव भुक्तं न किञ्चित्सुखमिति सर्वथा स्मरणानर्हो वन-
वासो वैङ्गव्यञ्च त्याज्यमिति लक्ष्मणारायः ।

किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य देव्या
विचिघरातिसखीभिः सङ्कथाभिर्विनान्ते ।

चरणगमनवेगान्मन्थरस्य स्मरामि
स्रुतपयसि तटिन्याः सैकते चङ्कमस्य ॥१२॥

सी—(१) अद् गिरनुकोस, किं एदिद्या संलावट्टाद्येण असरणं
दुःखिदं जणं असिअदरं बाधेसि ।

(१) श्रियि ! निरनुकोरा ! किमेतेन संलापस्थानेन अशरणं दुःखितं
जनमधिकतरं बाधसे ।

रामो देवीसम्बन्धेन वनवासस्य स्मर्तव्यतां दर्शयितुमाह—“ घत्स ”
इत्यादि । “ किसलये ” ति । दिनान्ते = दिवसावसाने किसलयसुकुमा-
रम् = किसलयवदतिकोमलं, नवपल्लवपेलवमित्यर्थः एवम्भूतं देव्याः =
सीतायाः, पाणिम् = करम्, आलम्ब्य = आश्रित्य निजपाणावादाय, “ विचिघे ”
ति—विचिघा नानाप्रकारा या रतयः अर्थान् रतिहेतुभूता दम्पत्योः परस्परं
चेष्टाविशेषाः, तासा (रतीनां) सखीभिः आलीभिरर्थान् तत्सहचरीभिः
सङ्कथाभिः = प्रियालापारम्परीभिः सहैव चरणगमनवेगात् = चरणान्यां
गमने चलने यो (जायमानो) वेगो जवस्तस्माद्धेतोः, स्रुतपयसि = स्रुतं
निर्गतं पर्योजलं यस्मात् तत् तस्मिन्, तटिन्याः = नद्यः, सैकते = सिकतामये
तटे, मन्थरस्य = मन्दमन्दस्य चङ्कमस्य = गमनस्य स्मरामि = चेतामि ।
माणिनीवृत्तम् ॥१२॥

एतेन किम् = न किञ्चिदपि फलमित्यर्थः । प्रत्युत विफलमेवेत्याह—
“ संलापे ” ति । संलापस्थानेन = वार्ताकरणवस्थितया अशरणम् =
अनाथम् । दुःखितम् = कष्टं प्राप्तम् । जनम् = यादृश सीतारूपम् । अधिकतरम्
अत्यन्तं यथा तथा बाधसे = पीडयसे ।

ल—आर्य ! अलं शोकेन ।

रा—कथं न शोचामि मन्दभाग्यः ? पश्य पश्य—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चात्तद्वा ततः प्रवासोऽयम् ।

आसाद्य मामधन्यं दुःखाद्दुःखं गता सीता ॥१३॥

सी—(१) अञ्जलत्, शिन्वासिदाए असदिसं ।

रा—हा ! जनकराजपुत्रि !

सी—(२) अल्पपुण्यभागिन्या वरुनीय ?

रा—हा ! वनवाससहायिनि ।

सी—(३) अ वि एदं ण संपदं ।

(१) आर्यपुत्र ! निर्वासिताया असदृशम्)

(१) अल्पपुण्यभागिन्या वरुनीय ?

(३) अप्येतन्न साम्प्रतम् ।

“ अल ” मिति । शोको न कर्तव्य इत्याशयः । मन्दभाग्यः = नीच-
भागधेयः सीताविरहितत्वात् । मन्दभाग्यमेव स्फोरयति—“ पूर्वम् ” इति ।
पूर्वम् = प्रथमं वनप्रवासः = अरण्यवासः कैकेयीनिमित्तश्चतुर्दशवर्षान्तो मया
सहेत्यर्थः । पश्चात् = ततः लङ्का = लङ्काया रावणद्वारा वास इत्यर्थः । ततोऽयं
प्रवासः = प्रजारञ्जनकारणतया वशीभूतेन निन्दामसहमानेन मया दत्त
इत्यर्थः । एवं मामधन्यम् = मन्दभाग्यम्, आसाद्य = प्राप्य सीता=जनकपुत्री
आजानशुद्धाऽपि दुःखात्-दुःखं गता = एकस्माद् दुःखादुत्तरोत्तरं तपरम्परां
प्राप्तेति युज्यत एव मम शोक इति भावः ॥१३॥

निर्वासितायाः—स्वयमेव वनगमितायाः, असदृशम् = अतुल्यमेतव-
शोकप्रकटनमित्यर्थः । या स्वयमेव निर्वासिता कष्टञ्च प्रापिता पुनस्तस्याः
कृतेऽयं शोको निष्प्रयोजन इति भावः ।

अल्पपुण्यभागिन्या = न्यूनपुण्यकारिण्या ममेत्यर्थः वरुनीय ! = परि-
दरणीय । सम्बोधनपदमिदम् । एवं वने परित्यक्ताऽहं तवोपचरणं कर्तुमस-

रा—हा ! क्व गतासि ।

सी—(१) जहिं मन्दभाग्या गच्छदि ।

रा—देहि मे प्रतिवचनम् ।

सी—(२) असंभावणीपु जणे कीदिसं पडिवअणं ।

रा—(शोकं नाटयति)

ल—आर्य ! ननु विज्ञापयामि—अलं शोकेनेति ।

रा—कथं न शोचामि शोचनीयां वैदेहीम् ? ।

सी—(३) अंअठत्त मा एव्वं भण—सोअणीया वैदेहिन्ति । ए खु सो जणो सोअणिज्जो जो एव्वं वल्लहेण सोईअदि ।

रा—वत्स ! लक्ष्मण ! किं शक्यते ज्ञातु क्व वर्तत इति ?

(१) यत्र मन्दभाग्या गच्छति ।

(२) असम्भावनीये जने कीदृश प्रतिवचनम् ।

(३) आर्यपुत्र ! ममं भण—शोचनीया वैदेहीति । न खलु स जनः शोचनीयः, य एव बल्लभेन शोच्यते ।

मर्था एवेति भावः । न साम्प्रतम् = नाऽनुना वनवाससहायित्वम् । सम्प्रति एकलाया एव मम वनवासित्वात् “वनवाससहायिनि” इत्यामन्त्रणं न युज्यत इति भावः । “हा !” इतिशोके । “क्व गतासि” इत्यसह्यं विरहतापं मन्यते । मन्दभाग्या = अल्पपुण्या ।

प्रतिवचनम् = उत्तरम् । असम्भावनीये = अविश्वसनीये जने स्वाहरो । अथवा—असम्भावनीये = असम्भालनीये माहशे जने । शोकं नाटयति = रङ्गस्थान् सामाजिकान् प्रति शोकाभिनयं दर्शयति । लक्ष्मणो भूयोऽपि रामं शोकात्पृथक्कुर्तुमाह—“आर्य” इति । विज्ञापयामि = प्रार्थयामि । राम. शोकस्यावश्यकत्वेव्यत्वमाह—“कथं न” इति । शोचनीयाम् = शोकार्हाम् । वैदेहीम् = विदेहपुत्रा जानकीम् । “पतिव्रताधौरेया सीता एतस्यामवस्थायामपि स्वात्मगौरवं मन्यमाना आह—“आर्यपुत्र” इत्यादि । एकस्त्रीव्रतो यस्या बल्लभो विरहे एवं तप्यते सा स्त्री नैव शोचनीयेति भावः । सीतामङ्ग-मायाऽऽतुरो रामो लक्ष्मणं पृच्छति—“वत्स” इत्यादिना । “दिवसे”

सी—(१) दिवसावसाणविधिवारिदपिअसमाअमा' विअ चकवाइ
इदो एव पवासे वट्टामिति ।

ल—न शक्यते क वर्तत इति ज्ञातुम् ।

रा—उत्सादितं मया चिरकालाविच्छिन्नं रघुकुलम् । (इति रोदिति)

सी—(२) (सशोकम्) अदिमत्तं संतवदि अंअउत्तो, किं करोमि ।

(१) दिवसावसानविनिवारितसमागमेव चक्रवाकी इहैव प्रवास एव
वर्तत इति ।

(२) अतिमात्रं सन्तपत्यार्यपुत्रः, किं करोमि । साहसतः स्तिमितदर्शनं,

ति—दिवसस्य अन्होऽवसाने विरामे विनिवारितः विधात्रैव दूरीकृतः समा-
गमो यस्याः सा एवम्भूता, चक्रवाकीव = कोकाशनेव ।... इहैव = वनप्रदेशे
प्रवासे = प्रदेशे एव वर्तत इति । अद्यापि तव प्रिया जीवति, विधात्रैव
प्रतिकूलः, धैर्यं धरेति भावः ।

लक्ष्मणः सीतावस्थानं ज्ञातुमशक्यमतत्तदर्थं वृथा शोक इति रामं
शोकात्परावर्त्तयितुमाह—“न” इति । “ क वर्तते इति ज्ञातुं न शक्यते ”
इत्यन्वयः । रामो लक्ष्मणवचः श्रुत्वा सर्वथा सीतालाभे निराश्रयं मत्वा
भूयोऽपि शुचामुदगारं प्रकटयति—“उत्सादितम्” इति । उद्वृत्तमित्यर्थः ।
चिरकालाऽविच्छिन्नम् = चिरकालात् सत्ययुगात्प्रभृति पुत्रपौत्रादिपरम्पर-
या सततप्रवृत्तम् । रघुकुलम् = रघोः कुलं रघुवंश इत्यर्थः । सूर्यवंशस्यापि
रघुकुलनाम्ना प्रसिद्धौ दिलीपस्य नन्दिनीनामकगोप्सेवाप्रभाव एव बीजम् ।
इति रोदिति = रोदनाभिनयेन नाट्यशालास्थितान् सामाजिकान् रञ्जयती-
त्यर्थः । एतदालोक्य सीता शोकाकुलीभूतेत्याह “ सशोकम् ” इति
अतिमात्रम् = अत्यन्तम् । सन्तपति = सन्तापमुपैति । तप संतपे ।
भ्यादिः परस्मैपदी धातुः । कर्त्तव्यस्य विवेकाभावं प्रकटीकरोति—“ किं
करोमि ” इति । साहसतः = मत्वा, स्तिमितदर्शनम् = स्तिमिते (वाप-

साहस्रादो तिमिददंसयं पमज्जामि अस्सुचथ्रं (पदमुत्तिप्य) अह्वा
जणप्पवादो रत्विदब्बो । थंअउत्तेण जाव न पेएवामि दाव सुओथावेअम-
लकारिदा ण प्पहवामि थप्पायथस्म । मुखिजणसंपादसमुद्दो एसो

प्रमार्जयाम्यश्रुसद्ययम् (पदमुत्तिप्य) अथवा जनप्रवादो रक्षितव्यः । आर्यपुत्रेण
यावन्न प्रेक्ष्ये तावच्छोभावेगबलात्कारिता न प्रभवाम्यात्मनः । मुनिजनसम्पात-

सम्बन्धेन) आर्द्रं दर्शने नयने येन तम्, अश्रुसद्ययम् = अश्रूणां नेत्रवारीणां
सद्ययं = प्रवाहम्, प्रमार्जयामि = प्रोन्ध्यामीति सान्वयोऽर्थः । करणल्युङन्तो
दर्शनशब्दः प्रकृते नेत्रवाची, दृश्यतेऽनेनेति “ दर्शन ” मिति व्युत्पत्तेः ।
दृश्यते चाक्षुषज्ञानविषयीक्रियत इत्यर्थः । “आर्द्रं सार्द्रं क्षिप्तं तिमितं
स्तिमितं समुन्नमुत्तन्न” इत्यमरः । “स्तिमितस्वरले क्षिप्तं” इति च रुद्रः ।
तिम्यति स्मेति “स्तिमितम्” । स्तिम आर्द्राभावे देवादिकः अस्याकर्मकत्वात्
“ गत्यर्थाऽकर्मरश्मिपशीङ्सवसजतकृद्दर्शयतिभ्यश्च ” (३।१।७१) इति
कर्त्तारि क्तः । पदम् = चरणम्, उत्तिप्य = उत्थाप्य । पदोत्थानाऽभिनयं
रक्षस्यान्प्रति दर्शयित्वेत्यर्थः ।

पदान्तरमाधयते—“ अथवा ” इति । जनप्रवाद = लोकापवादः ।
रक्षितव्यः = यथाऽसौ न स्यात्तथा यतितव्यमिति भावः । “न प्रेक्ष्ये” इति ।
नालोक्ये । अत्र कर्मणि तद् । “आर्यपुत्रो मा प्रेक्षत इत्यहमार्यपुत्रेण
प्रेक्ष्ये” इति कर्त्तुर्लौपनप्रकारः । “ यावत् न प्रेक्ष्ये तावदि ” ति यचदो-
नित्यसम्बन्धः । “शोकावेगे” ति । शोकस्य शुच आवेगेन जवेन प्रवाहेणेति
यावन् यो बलात्कारः = हठात्कारणम् । बलादिति पञ्चमीप्रतिरूपकमन्वम् ।
बलात् क्रियतेऽसौ “बलात्कारः” । कर्मणि घञ् । शोकावेगबलात्कारोऽस्याः
सजातः इति सा तादृश्यहम् । “तदस्य सजात—(५ । २ । ३६) इतीत्च्
ताद्धितः । शोकावेगेनात्यन्तं भवत्यस्य प्राप्ता शोकप्रवाहविन्हलीभूतेत्यर्थः ।
आत्मनो न प्रभवामि = स्वस्यापि नेशे । आत्मन इति सम्बन्धे पष्ठी ।
आत्मानं वशीकर्त्तुं सोत्साहा न भवामि । गतधैर्याऽहं संवृत्तेति भावः ।
“मनिज्जने” ति । मुनिजनानामृषिलोकानां सम्पातः सङ्घट्टः तस्य समु-

उद्देशो । अतो यदृच्छ्यागतो को वि मं पेखिवरसदि । ता पुदिया लदाना-
लपच्छरणसुहसंचारेण मग्गेण अस्समं गदुअ कुशलवा संभावइस्सं ।

(नाट्येनावलोकयन्ती निष्क्रान्ता)

(ततःप्रविशति ऋषिः)

ऋ—आदिद्योऽस्मि भगवता वाल्मीकिना—वत्स ! बादरायण !
ध्रुवं मया लक्ष्मणसहायो रामभद्रस्तपोवनमिदमनुप्राप्त इति । स कदाचि-

समुचितोऽयमुद्देशः, अतो यदृच्छ्यागतः कोऽपि मां प्रेक्षिष्यते, तदेतेन लता-
जालप्रच्छन्नसुखसंचारेण मार्गेणाश्रमं गत्वा कुशलवौ सम्भावयामि ।

चितो योग्यः, प्रायो यत्र मुनीनां यातायातं भवति तादृशः अयमुद्देशः =
प्रदेश इत्यर्थः । ततः किमित्याह—“अत” इति । यदृच्छ्यागतः = स्वच्छ-
न्दमायातः, प्रेक्षिष्यते = आलोक्यते । प्रोपसृष्टस्येक्षते लृटि रूपम् । “तदे-
तेने” ति । तत् = तस्मान् कारणान्, एतेन = अमुना मार्गेणेति सम्बन्धः ।
मार्गस्य विशेषणं “ लताजाले ” ति । लतानां वल्लीनां जालेन समूहेन =
आतानप्रतानेन प्रच्छन्नः प्रयुतः सुखेन सञ्चारः स्वच्छन्दं गमनागमनं यत्र
तेन वर्त्मनेत्यर्थः । आश्रमं गत्वा कुशलवौ = स्वपुत्रौ, सम्भावयामि = सम्भा-
लयामि । तयोः पालनायाऽत्यावश्यानुष्ठेयं विधास्य इत्यर्थः ।

पात्रान्तरप्रवेशं सूचयति—“ततः” इति । आदिद्योऽस्मि = आशो
ऽस्मि । भगवता = ऐश्वर्यसम्पन्नेन पूजनीयेन । वाल्मीकिना = आदिमहाकविना
तच्छात्रा । “ बादरायण ! ” इति बदरस्य गोत्रापत्यं बादरायणः नडादिषु
“ बदर ” शब्दपाठान्, “ नडादिभ्यः फक् ” (४।१।६६) इत्यनेन फक् ।
तत्सम्बुद्धौ “ बादरायण ” इति । बदरस्यापत्यं बादरिः । बादरेरपत्यं बादरायण
इति विग्रहे तु—“यत्रिजोध” (४।१।१०१) इति सूत्रेण फकि, तस्य चायनि
रूपं ज्ञेयम् । लक्ष्मणसहायः = लक्ष्मणः सहायः सार्धो यस्य सः । राम-
भद्रः = रामचन्द्रः । परममयादापाकलकत्वात्प्रजाभरिनेयेमपरं सञ्ज्ञा कृता
श्रीरामस्थेत्याभाति । “ इदं तपोवनमनुप्राप्त ” इति सम्बन्धः । अस्माकमा-

न्माध्याह्निककार्यसम्पादनव्यग्रानस्मान्मन्यमानो बहिरवस्थितो भवेत् । तस्मात्त्वमेतन्मुपक्रम्य परिसमाप्तमाध्याह्निककार्यं दर्शनमाकाङ्क्षमाणं मामावेदय—इति । तद्यावदहमपि भगवतो वाल्मीकेरादेशाद्राममेवान्वेपयामि । (परित्रामति)

ल—(विलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य ! तपोधनोऽयमित् पृथ्वाभिवर्तते ।

रा—(अश्रूणि प्रमृज्य कृतधैर्यः स्थितः)

श्रु—(निर्वर्ण्य) अये ! लतागुल्मप्रच्छायेऽस्मिन् पुरुषयुगलमिव ।

श्रमपदमित्यर्थः । “माध्यन्धिके” ति । अन्हो मध्यं मध्यान्हः । सर्वोप्येकदेशोऽन्हो समस्यते—“सङ्खयाविज्ञाय”—(६।४।६६) इति ज्ञापकात् । मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । “अन्होऽन्हः” (५।४।६६) इत्यन्होदेशः । “राजाहःसखिभ्यश्च” (५।४।६१) इति समासान्तश्च । मध्यान्हे भवं माध्याह्निकम् । ... माध्याह्निकश्च तत्कार्यं सन्ध्यादिकं, तस्य सम्पादनेऽनुष्ठाने व्यग्रान् = तत्परान् अस्मान् । मन्यमानः = सम्भावयन् । बहिरवस्थितः = आश्रमप्रदेशाद्बहिरवस्थित इत्यर्थः । एनम् = रामभद्रम् । उपक्रम्य = उपसृत्य । “परिसमाप्ते” ति । परिसमाप्तमवासीतं माध्याह्निकं कार्यं यस्य स तम् । दर्शनम् = रामदर्शनम्, आकाङ्क्षमाणम् = अभिलषन्तं मामावेदय = बोधय ।

कश्चित् परस्त्रीपदिनोऽप्यात्मनेपदिनः कश्चिदात्मनेपदिनोऽपि परस्त्रीपदिनो भवन्तीति स्वतन्त्राः कवयोऽगाधश्च शब्दशास्त्रम् ।

तद्यावन् = तथैव यथा वाल्मीकेरादेशस्तदनुसारमित्यर्थः । अन्वेपयामि = गवेपयामि ।

ससम्भ्रमम् = ससाध्वसम् । तपोधनः = तपस्वी । इत एव = अमुं प्रदेशमेव । अभिवर्तते = समायाति । अश्रूणि = नेत्रचारिविन्दून् । प्रमृज्य = प्रोच्छेद्य । कृतधैर्यः = कृतमातुं धैर्यं धीरता येन सः, स्थितः । एतादृशं वैकल्योपेतं मामयं तपोधनो न निर्दिशेत्त्याशयो रामस्य । “अये” इत्याश्रयार्थकमव्ययम् । लतागुल्मप्रच्छाये = लतासङ्घातले । आस्मिन् = प्रदेशे । पुरुषयुगलम् = मनुष्यद्वन्द्वमिव, द्वौ पुरुषाविव लक्ष्येते इत्यर्थः ।

अपि नाम लक्ष्मणसहायो रामो भवेत् । (विचिन्त्य) कस्तत्र सन्देहः—
 मन्दं वाति समीरणो न परुषा भासो निदाघार्चिषो
 न प्रस्यन्ति चरन्त्यशङ्कमधुना मृग्योऽपि सिंहैः सह ।
 मध्याह्नेऽपि न याति गुल्मनिकटं च्छाया तदध्यासिता
 व्यङ्गं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः ॥१४॥

“अपि नाम” इति सम्भावनायाम् । अहं सम्भावये यत् “लक्ष्मणसहायो रामो भवेत्” इत्यर्थगतिः । विचिन्त्य = विचार्य । स्वयमेव निश्चितमर्थमाह—
 “कस्तत्र” इति । सन्देहः = संशयः । यथा न, सन्देहस्तथोपपादयति—
 “मन्दम्” इति । समीरणः = अनिलः, मन्दम् = शनैः, वाति = चलति ।
 निदाघार्चिषः = निदाघे प्रीप्से सूर्यः प्रचण्डो भवतीति कालिकसम्बन्धेन
 लक्षणया निदाघपदस्य प्रचण्डोऽर्थः, प्रचण्डार्चिषः = सूर्यस्य भासः = दक्षिणः
 (किरणा इत्याशयः) परुषाः = कठोराः न = नैव सन्तीतिशेषः । अधुना =
 इदानीम्, मृग्योऽपि = हरिणाङ्गना अपि, सिंहैः = पश्यास्यैः, सह = सार्धम्,
 अशङ्कम् = न शङ्का यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा, प्रासरहितं सचरन्ति =
 पर्यटन्ति, किन्तु न = नैव प्रस्यन्ति = भीतिं न प्राप्नुवन्तिरित्यर्थः । तदध्या-
 सिता = तेन सत्पुरुषेण रामेण अध्यासिता अधिष्ठिता छाया = अनातपः
 सूर्यमिवेति यावत्, मध्याह्ने = दिनस्य मध्यभागेऽपि गुल्मनिकटम् = स्वम्ब
 समीपं न याति ।

मध्याह्ने हि छाया कूर्माकारा सती स्वम्बनिकटं धावति परं तादृश-
 मदापुरुषाध्यासिता सा तत्सेवार्थं तत्रैव तिष्ठतीत्यहो चमत्कारवशेषो
 रामभद्रस्येति भावः ।

सोऽयम् = पेदलोकप्रसिद्धः रामाभिधानः = रामाख्यो हरिः = विष्णुः,
 इदं वनम् = अरण्यम्, उपागतः = प्राप्तः (इति) व्यक्तम् = युस्तं नात्रसन्देहः
 तस्मादर्थं लक्ष्मणसहायो राम एव । कथमन्यथा—समीरणस्य मन्दगतिः,
 परुषस्य भासो कठोरताऽभावः, मृगीणां सिंहप्रातनाशः, छायाया मध्याह्नेऽपि
 स्वभासरित्याग इत्येवंरूपः प्रभावाः प्राकृतजने भवितुमर्हेत्, तस्मात्तादृशं
 विष्णोरवतारभूतो राम एवेति भावः ।

न कवलमतिक्रान्तमानुपेण प्रभावेण, आकारेणापि शक्यत एव निश्चेतुम् ।
(निर्वर्ण्य)

व्यायामकठिनः प्रांशुः कर्णान्तायतलोचनः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्व्यंक्रं दशरथात्मजः ॥ १५ ॥

तदेनमुपगम्य यथावस्थितमावेदयामि । (उपागम्य) राजन्, स्वस्ति ।

रा—अभिवादये ।

श्रु—विजयी भव ।

रा—किमागमनप्रयोजनमार्थस्य ?

अत्र—चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतव इति वाक्यार्थगतं फाट्ब-
लिङ्गमलङ्कारः । तथाच दर्पणे विश्वनाथः—“ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गं निगद्यते ” इति तल्लक्षणमाह । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

“ न केवलम् ” इति । मानवानतिक्रम्य वर्त्तत इति अतिक्रान्तमानुप
स्तेन प्रभावेण = प्रतापेन । अयं राम इति निश्चेतुं शक्यते, अपि तु आका-
रेण = मूर्त्याऽपि शक्यत एव निश्चेतुम् = निश्चेतुमित्यर्थः । निर्वर्ण्य =
सम्यङ् निरूप्य । दृढबद्धं सुबद्धं भवतीति भावः ।

“व्यायामे” ति । व्यायामकठिनः = व्यायामेन दैहिकेन परिश्रमेण
कठिनः कठोरताङ्गतः, प्रांशुः = उन्नतदेहः, कर्णान्तमायते विशाले लोचने नयने
यस्य सः, व्यूढोरस्कः = व्यूढं विपुलमुरो यस्य स “ व्यूढोरस्कः ” ।
“ उरः प्रगृहीतभ्यः कप् ” (५ । ४ । १२१) इत्यनेन समासान्तः कप् ।
“ व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठञ्च ” इति यादवः । महाबाहुः =
महान्तौ दीर्घौ बाहु यस्य सः, एभिरेव हेतुभिः व्यङ्ग्यम् = स्पष्टमेवायं
दशरथात्मजः = दशरथपुत्रो राम एव पितुरनुरूपत्वात्पुत्रस्येति भावः । एतेनास्य
पिताप्येवमाकार आसीदित्यपि ध्वनितम् । अनुमानालङ्कारः ॥ १५ ॥

उपागम्य = उपसृत्य । यथावस्थितम् = आवेदयामि = निवेदयामि ।

“स्वस्ति” इत्यव्ययं कल्याणार्थं ।

रामो मुनिं प्रणमति—“ अभिवादये ” इति । अपिराशीर्वादयति—

“ विजयी भव ” इति । आगमनप्रयोजनम् = आगमनस्योद्देश्यम् ।

श्रु—परिसमाप्तसकलकर्मां भगवान् वाल्मीकिर्महाराजस्यागमन-
मुद्गीक्षमाणास्तिष्ठति ।

रा—(विलोक्य) श्ये ! अतिक्रान्ते मध्याह्नः । तथाहि—
प्रविश्य तरुमूलानि नीत्वा मध्यन्दिनात्तपम् ।

अध्वनीना इव छाया निर्गच्छन्ति शनैः शनैः ॥ १६ ॥

अपि च,

मध्याह्नार्कमयूखतापमधिकं तोयाद्गगाद्वाद्यं
नीत्वा चारिकणाद्रैकर्णपवनैराहायमानाननः ।

परिसमाप्तसकलकर्मा = परिसमाप्तानि अवसितानि सकलानि समग्राणि कर्माणि
सन्ध्याग्निहोत्रादीनि यस्य सः, उद्गीक्षमाणः=प्रतिपालयन् । अतिक्रान्तः=गतः ।

“ प्रविश्य ” इति । छायाः = सूर्यप्रियाः, तरुमूलानि = तरुणां
द्रुमाणां मूलानि अधोभागान् प्रविश्य = उपेत्य, मध्यन्दिनात्तपम् =
मध्यन्दिनस्य आतपं सूर्य्येयतं, नीत्वा = गमयित्वा, अध्वनीनाः = पथिका इव
शनैः शनैः = मन्दं मन्दं निर्गच्छन्ति = निर्यान्ति । मध्याह्ने छायास्तरोर्मूलानि
विरान्ति, पान्या अपि तत्रैव तथा मध्याह्नेतरं छायाः पान्याश्च ततोपतर-
न्तः।त्युमानोपमेययो र्वाच्यं साम्यमिति पूर्णोपमालङ्कारः । छाया सूर्यप्रिया
कान्ति ” इत्यमरः ॥१६॥

अपिचेति—किञ्चेत्यर्थः । मध्याह्नेति । “ अधुनाऽयं कठी मन्दं
मन्दं कूलमुपति ” इति क्रियाकारकगम्बन्धः । आधिकम् = अत्यन्तं तोयावगा-
हान् = तोये जलेऽवगाहात् आनादेतोः ।

*अधिकं मध्याह्नाह्नमयूखतापम् = मध्याह्नेऽह्नस्य सूर्यस्य मयूखानां
विरणानां तापं घनं, नीत्वा = चारयित्वा दूरीकृत्येत्यर्थः । चारोति—चारिणः
पानीयस्य कर्णः सिन्दुभिः आर्द्रं शिभ्रौ यौ कर्णौ धवणे तयोः पवनैः
समीरणैः आहायमानाननः = आहायमानं हृष्यमाणं प्रसन्नमाननं मुरां यस्य

* “ अधिकम् ” इति पदं देहतीक्ष्णकःकेनोभयप्रान्वेतम्यमिति
शुद्धमिति ।

मन्दं मन्दमुपैति कूलमधुनां वक्षःप्रणुन्नैर्जलै-

राक्रान्तं करघातभाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्रः करी ॥१७॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

स तादृशः । कर्णयोश्चलनं गजस्य स्वभावसिद्धो धर्मः । पुनः कीदृशः—करस्य शुण्डादण्डस्य ये घाताः ताडनानि, तैर्थां फाङ्कृतः “मौं मौं” इत्यासौ नादविशेषो यत्र तादृशः सरितोऽर्थात् गोमत्या एव कल्लोलानां महावीचीनां चक्रं येन सः, वक्षःप्रणुन्नैः = वक्षसा उरःस्थलेन प्रणुन्नैः प्रकर्षेण सौमङ्ग-मितैरुच्छालितैः, जलैः = नद्यम्बुभिः आक्रान्तम् = व्याप्तीकृतं कूलम् = तटम्, मन्दं मन्दम् = शनैः शनैः, उपैति = आयाति । मध्यान्हकालवर्षानमिदम् ।

“ उपैति ” इत्यत्र “एङि पररूप” (६।१।६४) इति प्राप्तस्य पररूप गुणस्यापवादभूतेन—“एत्येधत्युत्सु” (६।१।६६) इत्यनेन वृद्धिः । “प्रणुन्न” इत्यत्र “नुद्विदोन्दप्राप्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्” (८।२।५६) इति निष्ठातस्य पक्षे नादेशः । तस्य “प्रातिपदिकान्त” —(८।४।११) इति एत्वम् ।

स्वभावोक्तिरलङ्कारः, यथास्थितस्य करिणश्चारुवर्णनात् । “स्वभावाक्तिरसौ चारु यथापद्रस्तुवर्णनम्” इत्युक्तेः । अत्र केपाधिब्यञ्जनानां सकृदसकृदा साम्यदर्शनाद् वृत्त्यनुपसोऽपि । तयोः परस्परं निरपेक्षस्थितेः संसृष्टिः । विधनाथमतेन—“लाटी” रीतिः । “लाटी तु रीतिर्वैदर्भाषाल्योरन्तरा स्थिता” इति तल्लक्षणम् । पूसादौ गुणः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं पूरु । “सूरसूर्यार्थमादित्य × × × विकर्त्तनार्कमार्त्तण्डभिहिराकरणपूपणः” आपः स्त्री भूमिर्वावीरि × × × × अम्भोर्णस्तीयपानयिनरिरीम्बुशम्बरम्” “वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्” “महत्सल्लोलकल्लोलौ” “कूलं रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तट त्रिषु” इति सर्वत्रामरः । “करो वयोपले ररमौ पार्ष्णी पृत्यायशुण्डयो” इति मेदिनी ॥१७॥

इति श्रीपरिणतदेवांदासतनुजनुया सारस्वतवंशावतंसेन सतां विष्णुदेवीगर्भजेन स्यात्तत्रोत्पत्त्यास्तव्य-जैनन्यायविशारद-स्मरितार्किक [तन्त्रचक्रवर्ति] दर्शनाचार्य-नृसिंहदेवशास्त्रिविरचितायां “सौरभोल्लासिनी” इत्यपराख्यायां “सौमाम्यवती” नाम कुन्दमालाख्यायां तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः पूर्ववति तापसीद्वयम्)

प्रथमा—(१)हला, जज्ञवेदि, रामायणसङ्गीतकनिमित्तं वंसीद्वयपोषणं
संप्रसाए तिलोत्तमाए अहं एवं भणित्वा—अहं पद्मावणिमिदेण सीदारूपेण

(१) हला । यज्ञवेदि । रामायणसङ्गीतकनिमित्तं वाल्मीकितपोवनं
संप्राप्तया तिलोत्तमयाहमेवं भणित्वा—अहं प्रभावनिर्मितेन सीदारूपेण

यन्नामस्मरणात्सद्यो महापातकिनोऽपि ये ।

यमभीतिं न पश्यन्ति रामं तं प्रणमाम्यम् ॥ १ ॥

तापसीद्वयम् = तपोऽस्यास्तीत्यर्थे—“अण्च” (५।२।१०३) इति
मत्वर्थापोऽण् । यद्वा—तपःशीलमस्येति—“छुत्रादिभ्यो ण्” (४।४।६२) इति
शीलार्थे णः । तपःशब्दः छुत्रादिषु पठ्यते । ततः द्वियां ङीप् । “तापसी” ।
“द्विप्रिभ्यां तयस्यापज्वा” (५।२।४३) इति सूत्रेण द्विराब्दात्तयपः अयपि
कृते “स्येति च” (६।४।१४) इतीकारलोपः, द्वौ अययववस्यावयविन इति
“द्वयम्” तापस्योर्द्वयम् “तापसीद्वयम्” । “हला” इति सतीम्पुल्याहानि-
ऽव्ययम् । रामायणेति । रामायणस्य वाल्मीकिमुनिपूणीतस्यादिरामायणस्य
यन् सङ्गीतम् = नृत्यवाद्यगीतप्रदानम् । “नृत्यं वाद्यं गीतं च त्रयं सङ्गीत-
मुच्यते” इत्युक्तेः । तत्रिमिच्छं = तदर्थमिच्छंमर्थः । वाल्मीकितपोवनम् = वाल्मी-
किमुनेराश्रमम् । सम्प्राप्तया = आयातया, तिलोत्तमया = तिलोत्तमा नाम
देवी, या गुरुर्लोकं सङ्गीतकविद्यायां महापदिष्टा तया । भणित्वा = कथित्वा ।
तस्या भणितमेव—“अहं” मिति । प्रभावनिर्मितेन = प्रभावोद्भूत देवानां
स्वाभिविधी यथेष्टानामाद्यादिधारणपरिचरनशक्तिः, तेन प्रभावेण = दिव्य-
शक्त्या निर्मितेन उचितेन । देवा हि आकान्तप्रसया यथेष्टं रूपं धारयन्तीति
पुष्पादिषु मुद्रादिभिः । स्वध्यायमर्थं उपसंहारदर्शनाधिष्ठिते—“देवादिब्रह्मि
ष संदे” (म० गू० २।१.२२) इति गूढभाष्ये—“यथा संदे देवाः

रामस्य दंयणपहं श्रोत्ररिश्च रामो सीताय उवरि साणुकंपो य वेत्ति
जाणितुं गु इच्छामि, ता तुमं रामं अण्येसहि—त्ति । ता दसेदु पियसही
रामस्य विस्तमत्थार्यं ।

यज्ञवेदिः (२)—हला, वेदवेदि, तिलोत्तमाय जदा एमो आलापो
पबुत्तो तदा आसण्णगुम्मलदागहपच्छयणाहिदेण रामवयस्सेण अंशह-
सिण्ण सम्बं आअण्णदं ।

रामस्य दर्शनपयमवतीर्य रामः सीताया उपरि सानुकम्पे न वेत्ति ज्ञातुं तु
इच्छामि, तत्त्वं राममन्वेपय—इति । तद्दर्शयतु प्रियसखी रामस्य विश्रमस्थानम् ।

(२) हला ! वेदवति ! तिलोत्तमया यदैव आलापः प्रवृत्तस्तदासन्नगुल्म-
लतागहनप्रच्छन्नस्थितेन रामवयस्येनार्यहसितेन सर्वमाकर्णितम् ।

पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्षयैव किञ्चिद्वाह्यं
साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि
शरीराणि प्रासादादीनि च रथार्दानि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते” इत्यादिना ।
तस्माद्दिव्यपूभाववती तिलोत्तमासत्ता । तत्कर्तृकरूपान्तररचनादिकं सम्भवदुपनिर्द्ध-
कविनेत्यापौ वैदिकसिद्धान्तो न शक्यशङ्क इत्यलं प्रासाद्वेने ।

दर्शनपयम् = दृष्टिमार्गं नेत्रगोचरतामिति यावत् । अवतीर्य = प्राप्य ।
सानुकम्पः = सद्यः । तु = निश्चयेन । “त्वम्” इति प्रथमा तापसीं प्रति
सङ्गतम् । विश्रमस्थानम् = यत्र रामेण स्वावतारः कृतस्तद् प्रदेशमित्यर्थः ।

तिलोत्तमया = सहेति शेषः । आलापः = आभाषणं वार्ताकरणमिति
यावत् । “स्यादाभाषणमालाप” इत्यमरः । तदा = तस्यां बेलयाम् । आस-
न्नेति । आसन्ने = समीपत्तिनि गुन्माना लतानान्ज्व गहने (घने प्रदेशे)
पृच्छन्नं = सुगुप्तं यथा तथा स्थितेन । यद्वा पृच्छन्नश्वासां स्थितश्च तेनेति
कर्मधारयः । रामवयस्येन = राममितरेण आर्यहसितनाम्ना । आकर्णितम् =
श्रुतम् ।

वेदवती (१)—अच्छाद्दं खु आचरिदं, जइ गहिदसंकेअस्स तस्स अग्गदो तिलुत्तमा सीदाए चरिदाइं अणुवट्टिस्सदिति ततो विपरीदो उवहासो भवे, ता इमादो पिअसहिं तिलुत्तमं विवारेमि ।

य—(२) सहि, वेदवदि, सीदा दाणिं कहिं ?

वे—(३) सुणाहि अज सत्तमे दिवहे संपादिदाहि तपोवणवासिणीहि विण्यविदो भअवं वंमीइं—एसा एणं अस्समंदीहिआ पदुमापचयादिसु अत्तणो उपभोएसु दाणिं महाराअस्स सण्णहाणेण परंपुरुसणअणपरिखित्त।

(१) अत्याहितं खलु आचरितम्, यदि गृहीतसङ्केतस्य तस्याप्रतस्तिलोत्तमा सीतायाश्चरितानि अनुवर्तिष्यत इति ततो विपरीत उपहासो भवेत् । तस्मात्प्रियसखी तिलोत्तमां निवारयामि ।

(२) सहि । वेदवति । सीतेदानीं कुत्र ?

(३) शृणु, अद्य सप्तमे दिवसे सम्पत्तिताभिस्त्वभोवनवासिनीभिर्विज्ञापितो भगवान् बाल्मीकिः—“एषा नूनमाधमदीर्घिका पद्मापचयादिषु इदानीं महाराजस्य शक्तिधनेन परंपुरुषनयनपरिक्षिता न शक्या स्त्रीजनेनावगाहितुम्”

अत्याहितम् = महद्भयमनिष्टमित्यर्थः । आचरितम् = कृतम् । गृहीतसङ्केतस्य = गृहीतः शतः सङ्केतः तिलोत्तमाकर्तृकगीतारूपशरित्तनाम्ने येन स तस्य । तस्य = रामस्य । अप्रतः = पुरतः । चरितानि = कृतानि । अनुवर्तिष्यते = अनुसरिष्यति । विपरीतः विरुद्धः, यत्र कामिनं तस्य पूष्येत्यर्थः । उपहासः = नर्म । लज्जास्पदमिति तु विवक्षितम् । निवारयामि = परावर्तये, अमुष्माद् व्यापारादिति शेषः ।

गृह्णियति । सम्पत्तिताभिः = सद्भीभूताभिः मिलिताभिरिति यावत् । तपोवनवासिनीभिः = तपसिनीभिः । आधमदीर्घिका = आधमवासी । दीर्घेति “दीर्घिका” । “सङ्घायां क्व” (५।१।७५) । “वापी तु दीर्घिका” शयमरः । छरसीविशेष इत्याशयः । पद्मापचयादिषु = पद्मानां कमलानामपचयादिषु छरीचरणदिषु । “वा पुंसि पद्मं ननिनमरिन्दं महोत्तलम्” शयमरः । आत्मनः = शस्य । उपभोगेषु = स्वरहासरिरोधेभ्यश्च । महाराजस्य शक्तौ रामस्य । शक्तिधनेन = शर्माधेन । “परंपुरुषनयनपरिक्षिता” = इदं

य सका इत्थिथाजणेण अगोघरुंति । तदा भञ्जवदा यमीइया षिग्ग्नाण-
ण्णिलण्णणेण मुहुत्तं षिग्ग्नाइअ भण्णिदं—एदस्सिं दीहिआए वट्टमाणो
इत्थिथाजणो पुरुसण्णण्णणं अगोघरो भविस्सदिदि । तत्तप्पडदि सीदा
रामस्स दंसणपहं परिहरन्ती दीहिआतीरे सअलं दिवअं अदिवाहेदि ।

य—(१) किं जाणन्ति कुसलवा रामस्स अत्तयो अ सम्यग्ग्धम् ?

इति । तदा भगवता वान्मीकिना निध्याननिश्चलनयनेन मुहुत्तं निध्याय भाषि-
तम्—एतस्यां दीर्घिकायां वर्तमानः स्त्रीजनः पुरुषनयनानामगोचरो भवि-
ष्यति—इति । ततः प्रभृति सीता रामस्य दर्शनपथं परिहरन्ती दीर्घिकातीरे
सकलं दिवसमतिवाहयति ।

(१) किं जानीतः कुशलवौ रामस्यात्मनश्च सम्बन्धम् ?

दीर्घिकायाः विशेषणम् । परपुरुषाणा राजपुरुषाणा नयनैर्दृष्टिभिः परि-
विता व्याप्ता राजपुरुषोपभुक्ता । यस्या राजा राजपुरुषश्च स्वच्छन्दं व्यवहर-
न्तीति फलितम् । न शक्या = नैव योग्या । स्त्रीजनेन श्रवलाजनेन श्रवगा-
दितुम् = विलोडितुं क्लान्तिमिति यावत् । पुरुषसन्चारे स्त्रीणा स्नानादि-
कर्मसु स्वातन्त्र्यसौख्याभावादनुचितत्वाच्चेति भावः । सम्बन्धस्तु—“ एषा
थाश्रमदीर्घिका स्त्रीजनेनावगाहितुं न शक्या ” इति श्लेषः । शक्येत्यन—
“शकिसहोथ” (३।१।६६) इत्यर्हर्षे यत् ।

निध्याननिश्चलेन = निध्यानं नितरां ध्यानं निध्यानं समाधिर्योगशास्त्रो-
क्तश्चित्तवृत्तिनिरोधविशेष, तेन समाधिना निश्चलेन एकाग्रमनसा । मुहुत्तम् =
होराद्वयम् । निध्याय = समाधाय । पुरुषनयनानाम् = मनुष्यदृष्टीनाम् अगो-
चरः = अविषयः । तत् प्रभृति = निध्यानोत्तर वान्मीकिमुनिवचनादारभ्ये-
त्यर्थः । दर्शनपथम् = दृष्टिमार्गम्, परिहरन्ती = परित्यजन्ती । दीर्घिकातीरे =
सरसीतटे । अतिवाहयति = गमयति । मुनिदृष्टेः प्रभावाद्रामं परयति सीता
रामस्तु ता द्रष्टुं न शक्नोति । तस्मात्तिलोचमाहृतेऽपि सीतानुसरणे उपहास-
सम्भावनेषु नास्तीत्याशयो वेदवत्याः ।

जानीतः = श्रवणुध्येते । सम्बन्धम् = जन्यजनकभावम् ।

ये—(१) अत्तयो बालभावेण मुखिजणस्स अ संसग्गेण मादरं वि
यामदो य जाणन्ति, किं उंण दहिप्पवासविच्छिण्णं रामस्स उत्तन्तम् ।

य—(२) किं जाण्णासि रामो पृथ तपोवणं पविसादित्ति ।

ये—(३) कुदो तस्स आअमो ।

य—(४) गच्छ तुमं तिलुत्तमाण सञ्चासं, अहं अ हीदाण् पस्सपरिव-
ट्टिणी होमि । (इति निष्क्रान्ते ।)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशत्युत्तरीयकृतप्रावरणा सीता यज्ञवती च)

य—(५) सहि वेदेहि, केण तुह उपदिट्ठं अपुब्बं उत्तरीयकृतप्रधारणं ?

(१) आत्मनो बालभावेन मुनिजनस्य च संसर्गेण मातरमपि नामती न
जानीतः, किमुत दीर्घप्रवासविच्छिन्नं रामस्य वृत्तान्तम् ।

(२) किं जानासि रामः अत्र तपोवने प्रविशतीति ।

(३) कुतस्तस्यागमः ?

(४) गच्छ त्वं तिलोत्तमासकाशम्, अहं च सीतायाः पार्श्वपरिवर्तिनी
भवामि ।

(५) सहि ! वेदेहि ! केन तवोपदिष्टमपूर्वमुत्तरीययुगलधारणम् ?

बालभावेन=शिशुत्वेन । मुनिजनस्येति । यो यस्य संसर्गी भवति स विशेषतस्त-
मेव परिनिनोतीति भावः । नामतः = इयं सीताऽऽवयोर्मातेत्येवं विशेषरूपेण-
त्यर्थः । किमुत=किमुनः । दीर्घप्रवासविच्छिन्नम्=दीर्घेण विरवातिकेन प्रवासेन=
(अर्थात् मातुरेष, मातृसम्बन्धेन स्वस्यापि) परदेशवासेन विच्छिन्नं वृत्तितम् ।
वृत्तान्तम् = उदन्तम् । “ यत्तां पृथिवीर्तान्त उदन्तः स्यात् ” इत्यमरः ।
पार्श्वपरिवर्तिनी = समीपगामिनी । “ प्रवेशक ” इत्यस्य लक्षणमुक्तं प्राक् ।

प्रागन्तरपूर्वेशाम्हा—“ तत ” उत्तरीयकृतप्रावरणा = उत्तरीयकेण
संभ्यानेन कृतं प्रावरणमाच्छादनं यथा सा तादृशी गीता । “ संभ्यानमुत्तरी-
यम्ब ” इत्यमरः । उत्तरमिन् देशभागे भवमुत्तरीयम् । उत्तराशब्दात्—“ गद्वा-
दिभ्यश्च ” (४।२।१८) इत्यनेन छः प्रत्ययः ।

उपदिष्टम् = शिषितम् । अपूर्वम् = सोपेतम् ।

सी—(१) अत्यन्तशीतलेण तरङ्गवाहिण्या दधिणे दीर्घिकामारुतेण ।

य—(२) सखि, प्रवासविरुद्धं सु एदं शारदचन्द्रकिरणराशिपरिपाण्डुरं

सुरादिवहुलामोदसमारब्धमधुकरकुलसङ्गीतमनोहरं एदं पावरणं ।

(१) अत्यन्तशीतलेन तरङ्गवाहिण्या दधिणे दीर्घिकामारुतेन ।

(२) सखि ! प्रवासविरुद्धं खल्वेतच्छारदचन्द्रकिरणराशिपरिपाण्डुरं सुर-
भिवहुलामोदसमारब्धमधुकरकुलसङ्गीतमनोहरमेतत्पावरणम् ।

अत्यन्तं=शीतलेन अतिमात्रं शिशिरेण, तरङ्गवाहिण्या=तरङ्गेभ्यो वीचीभ्यो वाहिना
गोमती-(गङ्गा) तरङ्गस्पृष्टेन, वीचीस्पर्शवतेत्यर्थः । दीर्घेण = लम्बमानेन बहुकालं
प्रवहतेति विवक्षितोऽर्थः । अल्पकालस्य शीतन्तु सौदुमपि शान्यमिति भावः ।
एतेन सीतायाः सुकुमारीत्वं व्यज्यते । दीर्घिकामारुतेन = दीर्घिकायाः वाप्यां
मारुतेन पवनेन, वापीसमुद्भूतेनाऽनिलेनेत्यर्थः ।

सखीति—“प्रवासविरुद्धं खल्वेतत्पावरणम्” इति सम्बन्धः । प्रवास-
विरुद्धम् = प्रवासे भर्तृविरहावस्थाया विरुद्धं विपरीतम् । पतिव्रताया लक्षणे
प्रवासे मालिन्यं कृशत्वञ्चोक्तं नत्वात्मनः शृङ्गारीकरणमिति भावः । शारद-
चन्द्रेति—शरदि भवः शारदः सचासौ चन्द्रः तस्य किरणानां मयूखानां
राशेः समूहः तद्वत् परिपाण्डुरं परितः पाण्डुरं शुभ्रमित्यर्थः । तथा—सुरभिः
इष्टगन्धः, तेन यो बहुलः प्रचुर आमोदो हर्षः तेन समारब्धमुपक्रान्तं
मधुकाराणां भ्रमराणा कुलेन वृन्देन यत्सङ्गीतं, तेन मनोहरं हृद्यम्, । मकर-
न्दाऽमन्दसन्दोहलुब्धभ्रमरमालागुञ्जनरञ्जितमित्यर्थः । एतत् = त्वदीयं प्राव-
रणम् = चतरीयम् ।

“ इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्सुरभिर्ग्राणतर्पणः ” इत्यमरः । “आमोदो
गन्धहर्षयोः” इति मेदिनी । “आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरोक्तेस्तु सुरभि-
र्ग्राणतर्पणो यो गन्धः सचाऽसौ बहुलश्चामोदश्च—अर्थात् प्रचुरग्राणतर्पण-
मनोहारी गन्धः तेन समारब्धमित्येवं व्याख्येयम् । शिष्टं पूर्ववत् ।

सी—(१) सहि, जेदा अहं महाराजशासणेण वयप्पवासे परिचत्ता चित्तऊदं परिचइअं दक्खिणपहं परिधदा तदा चिराण्णिवांससमुत्पण्णसहि-
सिणेहाए चिन्ताउलाए वणंदेवदाए मायावईए सुभरणाणामित्तं चंदधवलं
वासिदसुअंअं अत्तणो दिव्वं उत्तरीअअं मम पणीदं । तं अंअउतस्स मम
वि हत्थे अत्तन्तसहीभूदं चिरदु.खसहायंत्ति एत्थ अत्ताहं साअरं धारिदं ।
(इति रोदिति)

(१) साखि ! यदाहं महाराजशासनेन वनप्रवासे परित्यक्ता चित्रकूटं
परित्यज्य दक्षिणापथं प्रस्थिता तदा चिरनिवाससमुत्पन्नसखीश्लेहया चिन्ता-
कुलया वनदेवतया मायाबला स्मरणनिमित्तं चन्द्रधवलं वासितमुगन्धमात्मनो
दिव्यमुत्तरीयकं मम प्रणीतम् । तदार्यपुत्रस्य ममापि हस्तेऽत्यन्तसखीभूतं
चिरदुःखसहायमिति अत्रात्मना सादरं धारितम् ।

महाराजशासनेन = महाराजो दशरथः श्वशुरः तस्य शासनेन आज्ञया ।
वनवासे = चतुर्दशवर्षपर्यन्ते प्रथमे वनवासे । परित्यक्ता = आर्यपुत्रेण
सहैव प्रेषिता सम्प्रतिस्वेकाकिनी । चित्रकूटम् = तदाख्यं प्रयागोपान्त्यवर्तिनं
पर्वतम् । दक्षिणापथम् = दक्षिणामार्गा प्रसिद्धं भारतान्तर्वर्ति स्थानविशेषम् ।
प्रस्थिता = कृतप्रस्थाना गन्तुमुद्यतेति यावत् । तदा = तस्मिन् काले । चिरनि-
वासेति—चिरनिवासेन चिरायसहवासेन समुत्पन्नः राज्ञातः सख्याः वय-
स्यायाः श्लेहः प्रीतिर्यस्याः सा तथा, चिन्ताकुलया = चिन्तया आधिना आकु-
लया विह्वलीभूतया । वियोगाद्देतोरिति ज्ञेयम् । मायाबला=मायावती-
नाम्न्या । स्मरणनिमित्तम् = स्मरणार्थं चिन्हविशेषं, स्मरणं निमित्तं यस्य
यस्मिन्वा । चन्द्रधवलम् = चन्द्र इव धवलमित्युपमेतसमासः, चन्द्रवच्छुभ्रमि-
त्यर्थः । वासितमुगन्धम् = वासितोऽनुवेशितः सु = सुष्ठु गन्ध आमोदो यत्र
तत् । दिव्यम् = दिवि भवं दिव्यमलौकिकमनन्यजनसाधारणमित्यर्थः ।
मम = ममामिति तु विवक्षितम्, सम्बन्धविवक्षया पत्नी । प्रणीतम् = दत्तम् ।
तत् = प्रवरणम् । आर्यपुत्रस्य = मम श्लमस्य राज्ञो रामस्य, ममापि = मम
व हस्ते = पाणौ । अत्यन्तसखीभूतम् = अत्यन्तमित्रतां गतं, बहुकालं
सहितत्वादिति भावः । चिरदुःखसहायम् = चिराय दुःखेऽपि सहैव पर्वमानम् ।
इति = हेतोः । मित्रस्य विपक्षेण त्यागानर्हत्वादिति भावः । 'सादरम् = सख-
त्वारम्, चरति । आत्मना = मदैव चिन्तया, धारितम् = परिहितम् ।

य-(१)महि मा रोदी, यहि पेसा तपोवणवासो वणवासोत्ति पुच्चिअदि ।

सी—(२) कंहं य रोद्दस्सं, कंहं एदं तपोवणं आअदो अंअउत्तत्ति दिउण विद्वारं आस सअणं पत्थरेमि । एआइयो दीहयीसासेहिं रत्तिदिवं अदिवाहेमि । ता बलियं खु आवेअकारणं ।

य-(३)आलच्छयीआइ एदाणि कदणाणि । तुमं एतस्सि दीहिआतीर विहङ्गममिहुणविभमं अबलोअअन्ती अत्ताणं विणोदेहि । अहं वि अत्तणो णिओअं अणुचिट्ठामि । (परिक्रामति)

(१) सति ! मा रोदी, न ह्येव तपोवनवासो वनवास इति प्रोच्यते ।

(२) कथं न रोदिष्यामि ? कथमेतत्तपे वनमागत आर्यपुत्र इति द्विगुण
..... धारयामि । एकाकिनां दीर्घनिश्वासैरात्रिन्दिवमतिवाहयामि ।
तद्बलवत् खलु आवेगकारणम् ।

(३) आलच्छयीयानि एतानि कदनानि । त्वमेतस्मिन् दीर्घिकातीरे
त्रिहङ्गममिथुनविभ्रममवलोकयन्ती आत्मानं विनोदय, अहमपि आत्मनो नियो-
गमनुतिष्ठामि ।

मारोदी. = विलापं माकार्षीः । “नह्येव” इति । महानुभावस्य भगवतो
बाल्मीकेराश्रमे तवाऽयं निवासो वनवासतुल्यो नास्ति सकलत्रासनिवृत्तेरिति
यज्ञवती सीतां समाश्वासयति । सीता स्वरोदने हेतुं दर्शयति—कथमिति ।
एकाकिनी = असहाया । दीर्घनिश्वासैः = लम्बमानैश्च्छ्वासैः । रात्रिन्दिवम् =
रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । “अचतुरविचतुर”—(५४।७७)
इत्यनेन समस्तं निपात्यते । तत् = तदेवेत्यर्थः । बलवत् = प्रबलम्, आवेग-
कारणम् = हृदयक्षोभजनकं दुःखहेतुरित्यर्थः ।

यज्ञवती पुनः समाश्वासयति—आलच्छयीयानीति । अचिन्तनीयानि
अवश्यभवितव्यानीति यावत् । “अलक्ष्णं” इति युक्तम् । कदनानि=अनर्थाः ।
विहङ्गमति-विहङ्गमाना पाक्षिणा चक्रवाककलहंसादीनां मिथुनस्य द्वन्द्वस्य
स्त्रीपुंसयुगलस्य विभ्रमं विलासम्, अवलोकयन्ती=पश्यन्ती । आत्मानम्=मनः ।
विनोदय = हर्षय । आत्मनो नियोगम् = स्वकर्तव्यम् । अनुतिष्ठामि = करोमि ।

सी—(१) (दीर्घिकामालोक्य) अइधरणं खु एदं राअहंसमिहुयं एवं
अयासादिअ विरहं समाश्रमसुहं अणुहोदित्ति णद्धि दंपईयं मम विरह-
समो उपदेसण्डयो उपज्जायो, जेण पखिव्यो वि अण्योएणाहिअअमा-
हणसमत्थल्लिअमहुरा धाहुप्पद्योअं पयावयन्ति ।

(१) अतिधन्यं खल्वेतद्राजहंसमिधुनमेवमनासादितविरहं समागममुत्तमनु-
भवतीति नास्ति दम्पत्योर्मम विरहसम उपदेशानिपुण उपाध्यायः, येन पक्षिणो
ऽपि अन्योऽन्यहृदयप्रहणसमर्थललितमधुराधादुप्रयोगं प्रस्थापयति ।

“चक्रवत्पारिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” इत्युक्ते नैकान्तिकं कस्य-
चित्तुखं दुःखं वा भवति इति धैर्यमास्थेयम् । विहङ्गमामिधुनदर्शनेच केचिन्
चक्रवाकादयो रात्रौ वियुज्यन्ते, कलहंसादयश्च रात्रिन्दिवा सज्जताएव तिष्ठन्ती-
त्यनैकरस्य संसारस्याऽऽलोचनीयम्, तवाऽपि च विरहदुःखस्यान्तोऽवरयं
मविष्यति, भवति हि रात्रौ वियुक्तापि चक्रवाकी दिवा सज्जता एवं तवापि
स्याद्बल्लभसमागम इत्यभिप्रायो यज्ञव याः ।

सीता—दीर्घिकाम् = सरसीम् । आलोक्य = दृष्ट्वा अतिधन्यम् =
अतिमुकृति । “मुकृती पुण्यवान् धन्यः” इत्यमरः । “धनगरं लब्धा”
(४।४।५) इति सत्रेण धनशब्दाद् यत्प्रत्ययः । धनं लभ्येति धन्यः ।
“धन्या धान्यामलकयोः स्याद् धन्यं पुण्यवति त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ।

राजहंसमिधुनम् = कलहंसास्त्रीपुंसयुगलम् । तत्कीदृशमित्याह—न आगा-
दितः प्राप्ते विरहे वियोगे येन तत् । समागममुत्तमम् = सङ्गमानन्दम् ।
अनुभवति = भुङ्क्ते । “एतद्राजहंसमिधुनं समागमुत्तमनुभवतीति” गन्धर्वः ।
विरहगमः = विरहेण समस्तुन्य इति विरहसमः, उपदेशानिपुणः = शिष्या-
चतुरः । “उपाध्यायः” = उपेत्यास्मादधीयत इति । “दृष्य” (१।१।२१)
इति षम् । अस्यापक इत्यर्थः । उक्तञ्च मनुना—

य—(१) (निर्वर्ण्य) जह एसो सम्मभ्रमतक्षणविमुक्तास्यो परिगह-
 धंसदेमसमुत्खिन्नकला मुधसध्रमणपाउधो विमयोफुल्ललोधयो सव्यो
 जेव (एव) मुणियणो एअमुएणो अपसरिदो तह जाणामि संपत्तेण
 महाराएण होदवंति । (इति निष्कान्ता)

(ततः प्रविशति रामः सचिन्तः कएवध)

कएवधः—आदिष्टोऽस्मि भगवता वाल्मीकिना-कएव ! कएव ! दाश
 रथि नैमिशारण्यरामणीयकदर्शनेन विनोदय-इति । एष पुनश्चिन्तापराधी-
 नत्वापुरोगामिनमपि मां नावगच्छति । तथा हि—

(१) यथय ससम्भ्रमतक्षणविमुक्तासन. परिग्रहासदेशसमुत्खिन्नकला
 * * * * *विस्मयोत्फुल्ललोचन सर्व एव मुनिजनः एकमुखकः अपहत
 स्वया जानामि सम्प्राप्तेन महाराजेन भवितव्यमिति ।

“यथैष” इति । ‘एष मुनिजन’ इति सम्प्रथ । ससम्भ्रमेति—
 ससम्भ्रम सत्वर तत्क्षणे भ्रवणकाल एव विमुक्त परित्यक्तमासन स्वस्थितिर्येन
 स । परिग्रहस्य परिवारस्य शिष्यादेरसदेशे समुत्खिप्तानि परिव्यापितानि वल्क-
 लानि वृक्षत्वयो येन सः । विस्मयेन उत्फुल्लानि विक्रमितानि लोचनानि नेत्राणि
 यस्य स । सर्प एव मुनिजनः = मुनिसङ्घः, एकमुखक = एकस्मिन्नेव
 (आगतस्य रामस्य स्वागतरूपे कर्मणि) मुख यस्य स, अपहत = प्रस्थित ।
 “तथा जानामी”त्यादि स्पष्टम् ।

रामपात्रप्रेवशं सूचयति “तत.” इति । कएवो रामस्य चिरन्तनसखा
 रामसत्काराय वाल्मीकिप्रेषितो मुनिविशेषः । “सचिन्त” इति रामकएवयो
 द्वयोर्विशेषणम् । राम सचिन्त सीतावियोगात्, कएवस्तु सीताविरहिणो
 रामस्य दशावलोकनान् । नैमिशारण्येति—नैमिशारण्यस्य यद् रामणीयक
 सौन्दर्यं तस्य दर्शनेन । दाशरथिम् = दशरथस्यापत्य पुमान् दाशरथिस्त
 राममित्यर्थ । विनोदय=हर्षय । रामणीयमेवेति “रामणीयकम्” स्वार्थे कन् ।

एष = राम । चिन्तापराधीनत्वात् = चिन्तया = सीताविरहजनितमनो-
 ग्लान्या पराधीन. = परायत्त तस्य, भावस्तत्त्व तस्मात्, चिन्ताव्याकुलत्वा-
 दित्यर्थः । पुरोगामिनम् = पुर प्राप्त मा नावच्छति = कएवोऽयमिति
 पूर्वपरिचितमपि नावधारयति । यथा सचिन्तो दृष्टस्तथा वर्णयति—“तथाहि”

स्खलति मुहुरयं समेऽपि मार्गे
निभृतगतिः प्रविलम्बते विदूरात् ।
अवनतवदनो नितान्तरम्ये
नच नयने निदधाति काननेऽस्मिन् ॥ १ ॥

(उपसृत्य) भो राजन् !

रा—हन्त ! वयस्य ! तापसविरुद्धमामन्त्रणम् । अथवा वयसः परि-
यामेनेदमपराद्धं न भगवता ।

इति । स्खलतीति—अयम् = रामः, समे = विपमेतरे, ऋजावापि मार्गे =
वर्त्मनि, मुहुः = पुनः पुनः स्खलति = सञ्चलति च्युतपदो भवतीत्यर्थः ।
निभृतगतिः = निभृता मन्वरा गतिर्यस्य सः शिथलितपदन्यासः, विदूरात् =
दूरतरम्, प्रविलम्बन्ते = अत्यन्तं विलम्बं करोति अर्थात् अग्रे गन्तव्यं मार्गं
परित्यज्य पथान्मार्गं प्रविचलति, किंवा अल्पीयस्यपि गन्तव्ये मार्गं अत्यन्तं
विलम्बं करोति । (किञ्च) अवनतवदनः = अवनतं नद्यं वदनं मुखं यस्य
सः तादृशः सन्, नितान्तरम्ये = अतिशयरमणीयेऽपि अस्मिन् कानने = वने,
नयने = नेत्रे, नच = नैव निदधाति = दत्ते सञ्चारयतीत्यर्थः । कानने नयननि-
ध्यानाभावम्प्रति अवनतवदनत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
चिन्तानुरस्य जातिरपि । “अयातिशयो भरः... .. तन्मैकान्त नितान्तानि
गाढबाह्वदानी च” इत्यमरः । पुष्पितामभिभं वृताम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥१॥

उपसृत्य = राममिति शेषः । आमन्त्रयते “ भो ! राजन् ” इति ।

“हन्त—विपादे वापयोपक्रमे वा । “हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वापयारम्भ-
विपादयोः” इति । वयस्य = सद्ये । बालमित्र कण्व । “ राजन् ” इति माम्प्रति
बालस्यस्य तवामन्त्रणम् = सम्बोधनेनाभिमुदीकरणं तन् तापसाविरुद्धम् =
तापगानां तपोधनानां विरुद्धं विपर्ययम् । तापसा हि रामामपि पूज्याः,
त्यञ्च मे बालमित्रं तस्मादेवमामन्त्रणं न शोभते किन्तु—“राम !” इत्येवमेव
सम्बोधनीयेस्तीति रामम्याशयः । तापगत्वेन बालमित्रत्वेन च तदेवमुक्तिर्योग्य-
वेति ह्युच्यतेऽर्थः । अथवेति पञ्चान्तरमाह—वयसा = आयुगे ज्वलितकालस्य,
परिष्कारेण = रत्नस्येन, इदमपराद्धम् = वयसा एवाऽमरुतः वाऽप्ये ददृष्टव्यमित्यतः

अहं रामस्तथाभूद्यं त्वं मे करवध्व शैशवे ।

यूयमार्या वयञ्चाद्य राजानो वयसा कृताः ॥ २ ॥

क—अहो धीरोदात्तोऽयमुपालम्भः ।

रा—उच्यतां यद्विवक्षितम् ।

क—सुरभिकुसुमगन्धैर्वासिताशामुखानां
फलभरनमितानां पादपानां सहस्रैः ।

आसीत् स इदानीं तारुण्ये सत्कारविशेषरूपेण परिणत इत्यर्थः । “आयुर्जोवि-
तवालो ना जीवात्तु ज्विनौषधम्” इत्यमरः ।

एतदेवोपपादयति—अहमिति । शैशवे=बाल्ये अहं तव रामोऽभूवम्
त्वन्व मे करवः “अभू ” रितिशेषः । अर्यादि—बालभावे “हे राम ! हे
करव ” इत्येवंनामप्रहरणपूर्वक एव आवयोःपरस्परमामन्त्रणव्यवहार आसीत् ।
अद्य=सम्प्रति वयसा = युवावस्थाया यूयम् आर्याः वयञ्च राजानः कृताः ।
सम्प्रति वयं भवतः “आर्या !” इति सम्बोधयामहे, भवन्तश्चस्मान् ‘ राजन् !’
इत्येवमामन्त्रयन्ते सोऽयमवस्थाभेदनिबन्धनो व्यवहार उचित एवेति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥ करवो रामस्य बुद्धिवैभवं प्रशस्तं मन्वान आह—
“अहो” ! इति । आश्चर्यमित्यर्थः । अयमुपालम्भः = परिभाषणम्, धीरो-
दात्तः = धीरश्चासावुदात्तश्च । धैर्योपेतो हृदयज्ञमश्च । रामोऽपि नायको धीरो-
दात्त एव । “ धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे ज्जीवन्तु कुङ्कुमे ” इति व्याख्या-
सुवायाम् । “ उदात्तो दातृमहतोर्हृद्ये च स्वरभिद्यपि ” इति हैमः । राम
आह—उच्यताम् = निगद्यताम्, विवक्षितम् = वक्तुमिष्टम् ।

सुरभीति । हन्त ! इति हर्षे, कञ्चिदिति प्रश्ने । “कच्चिदयं वनान्तः
ते हृदयं रमयति” इति क्रियाकारकसम्बन्धः । सुरभिकुसुमाना सुरभीणि च
तानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां घ्राणतर्पणकराणां पुष्पाविशेषाणां गन्धैः,
वासिताशामुखानाम् = वासितानि सुरभीकृतानि आशानां दिशां मुखानि
प्रदेशविशेषा येस्तेषाम्, तथा—फलभरनमितानाम् = फलानां भरेण अतिशयेन
नमितानां नम्राणाम्, पादपानाम्=तरुणाम्, सहस्रैः =तादृशैरसङ्ख्यातैस्तरुभिः,

विरचितपरिवेष्यामलोपान्तरेखो

रमयति हृदयं ते हन्त ! कश्चिद्वनान्तः ॥ ३ ॥

रा—बहुमाननिरन्तरीकृतमानसं मां तपोवनमिदं रमयति न रमय-
तीति वचनावकाश एव नास्ति । पर्य—

दावाग्निं ऋतुहोमपावकाधिया यूपास्थया पादपान्-

श्रव्यह्रं मुनिगीतसामगतया भक्त्या शकुन्तस्वनम् ।

विरचितेति—विरचितेन निर्मितेनोद्गावितेन परिवेषेण परिमण्डलेन रमा-
मता = कृष्णवर्णा उपान्ते अन्तसमीपवर्तिनि प्रदेशे रेखा राजिर्वस्य स
एवम्भूतो वनान्तः=वनप्रदेशः, कश्चित् ते=तव हृदयम्=मनः, रमयति=सुखयति
सन्तोषयतीति यावत् । कवेर्वनान्तविषयकरतिसत्त्वाद्दावाभासोऽयम् । वृत्रयजु-
प्रासश्चालङ्कारः । मालिनी इत्थम्, लक्षणमुक्तं प्राक् । “गन्धः सम्बन्धले-
शयोः । गन्धकामोदगर्वेषु” इति हेमः । “सुरभिर्घ्राणतर्पणः” “परिवेषस्तु
परिधिस्मसूर्यकमण्डले” “कश्चित्कामप्रवेदने” इति सर्वत्रामरः । “परिवेषः
स्यात्परिधौ परिवेषणे” इतिमूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥३॥

राम आह—बहुमानेति—बहुमानेन = बहुना प्रचुरेण मानेन सत्कारेण
निरन्तरीकृतं निरवकाशोऽकृतमर्थात् सत्कारप्राचुर्यभरितं मानसं यस्य सः तं
माम्, इदं तपोवनं “रमयति न रमयति” इति वचनस्यावकाशोऽवसर एव
नास्ति । यथाचैतत्तथा दर्शयितुमाह—“पश्य” इति ।

दावाग्निमिति । अस्मिन्नैमिरे = नैमिषक्षेत्रे दावाग्निम् = वनवन्दिम्, ऋतु-
होमपावकाधिया = ऋतौ यज्ञे होमः मन्त्रोच्चारणपूर्वकमाहवनीयादिवन्दी हविः
प्रक्षेपः सः ऋतुहोमः यस्यं सः पावकोऽनलोऽर्थाद् आहवनीयाद्यग्निरेव
तद्विया तद्बुद्ध्या सम्भावयन् = मानयन् । दावानले होमनलभावनां कुर्वाण
इत्यर्थः । सम्भावयन्नित्यस्यानेकत्र सम्बन्धः । एवम्=पादपान् = आश्रमस्थानं
दुमान् यूपास्थया = यूपो यज्ञस्तम्भः तस्य तस्मिन् वा या आस्था थदा सा
यूपास्था तथा यूपास्थया = यूपबुद्ध्या सम्भावयन् पादपेषु यज्ञियस्तम्भबुद्धि
तन्वानः । श्रव्यह्रन्=वर्णादिस्फोटविहीनमस्फुटमित्यर्थः शकुन्तस्वनम् = शकु-
न्तानां । पक्षिणां स्वनं शब्दम्, मुनिगीतसामगतया = मुनिभिर्मतं यावाम

वन्यांस्तापसगौरवेण हरिणान् सम्भावयन्नैमिशे
सोऽहं यन्त्रणया कथं कथमपि न्यस्यामि पादौ भुवि ॥ ४ ॥
क—युक्तरूपोऽयं धर्मैकपरायणस्य महाराजस्य सकलजगदम्युदय-

गीत्यात्मकः सामवेदः, उक्तञ्च जैमिनिमुनिना पूर्वमिमांसायाम्—“गीतिषु
सामाख्या (२।१।२४) इति, एतादृशसामगतया सामनिष्ठया भक्त्या =
परानुरक्तिरूपया श्रद्धया सम्भावयन् पक्षिणां शब्देषु सामाधिक्यं विदधानः,
वन्यान् = वने भवान् हरिणान् = मृगान्, तापसगौरवेण = तपस्विजनयोग्येन
सत्कारेण सम्भावयन्, नैते हरिणः किन्तु तपोधना एवैत इत्येवरूपेण
वन्यमृगेषु तपास्विबुद्धिमाकलयन् अर्थात्—दावानलमाहनीयं, पादपान् यूपान्,
शकुन्तस्वनं मुनिगीतसाम, हरिणान् तापसान् मन्वानः, यन्त्रणया = पीडयेव,
कथं कथमपि = महता क्लेशेन, भुवि = नैमिशभूभागे, पादौ = चरणौ, न्यस्यामि =
स्थापयामि । एवं नामत्र मयि श्रद्धातिरेको जागर्तुं यदत्रत्यं तृणमप्यराद्धं न
भवेदिति रामहृदयम् ।

धार्मिकस्य आतिरियम् । एवघानया स्वभावोक्त्याऽपन्हुतिरपि व्यज्यत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारघ्यनिः । अनुप्रासस्तु स्फुट एव ।

(को०) “दवदाधौ बनारण्यवन्ही” “यतः सवोऽप्वरो यागः सप्ततन्तु-
र्भस्वः कृतुः” “कृत्वातुः पायकोऽनलः” “XXX” “शकुनिराकुन्तशकुन-
द्विजाः” इति सर्वत्रामरः ।

(का०) युवन्त्यस्मिन् पशुमिति यूपः । युधातोः—“कुयुभ्याञ्च”
(३०३।२७) इत्यौणादिकः पः प्रत्ययः घातोऽकारस्य दीर्घध ।

अग्नौ यूपः सादिरो वा बैल्वो वा भवति । अस्य परिमाणादिर्वया स्मृतौ—
घनुर्हस्तो भवेत्तूपो यज्ञशृषसमुद्भवः ।

वर्षुलः शोभनः स्यूलः कर्षुको यूपमौलिक ॥ इत्यादि ॥

शार्दूलविक्कीदितं छन्दः । ४ ॥

कएवो महाराजस्य धर्मपरायणतां प्रशंसति—युक्तरूपोऽयमिति । “अयं
महाराजस्य नैमिशो बहुमानो युक्तरूपः” इति सम्बन्धः । धर्मैकपरायणस्य =
धर्म—चोदनालक्षणेऽप्येवमितिःधेयसदेवभूते धैते स्मार्ते च ।

निःश्रेयसहेतोर्निष्प्रत्यूह तपःसिद्धिचेत्रे पूर्वराजर्षिर्वंशाध्यासिते नैमिशे
बहुमानः ।

आनाकमेकधनुषा भुवनं विजित्य
पुण्यैर्दिवः क्रतुशतैर्विरचय्य मार्गम् ।

इत्वाकवः सुतनिवेशितराज्यभारा

निःश्रेयसाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥ ५ ॥

स्तपरो यस्तस्य, अथवा—धर्म एकमद्वितीयं परायणं परमाश्रयो यस्य सः
तस्य, ऐकान्तिकधर्मनिष्ठस्येत्यर्थः । सकलजगद्भिति—सकलस्य समप्रस्य
जगतश्चरन्तरस्य योऽभ्युदयः स्वर्गादिसुखं, निःश्रेयसं = मोक्षार्थं सुखं च
तस्य हेतोः कारणस्य । “ एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ”
(माण्डूक्य ६) “ तथेशः सर्वाधिपत्वं कुरुते महात्मा ” (श्वे २ ता० ५ । ३)
“ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ” गी०) इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु
भगवानेव सर्वकारणं प्रतिपादितः तस्मात्स एव स्वर्गमोक्षयोरपीति ज्ञेयम् ।
कथम्भूते नैमिशे—निष्प्रत्यूहेति—निष्प्रत्यूहा = निरन्तराया या तपःसिद्धिः
अग्निमादिहपा ब्रह्मस्वरूपावाप्तिरूपा वा, तस्याः चेत्रे उत्पत्तिस्थाने, यत्र
तपश्चरतां नकोऽपि विघ्नो भवति, सिद्धिलाभश्चावश्यम्भावीति भावः । तथा—
पूर्वं ये राजर्षयः तेषां वंशेनाध्यासितेऽपिष्ठिते, यत्र पूर्वं राजानोऽपि ऋणत्रया-
पाकरणं विधाय तपश्चेरुस्तादृशे । एतदेव दर्शयति—आनाकमित्यनेन ।
एकधनुषा = एकेन धनुषा = शारासनेन आनाकम् = नाकं स्वर्गः तदवधि,
भुवनम् = भूमण्डलं जगदित्यर्थः, विजित्य = वशीकृत्य, पुण्यैः = पवित्रैः,
क्रतुशतैः = क्रतूनामर्थादश्वमेधानां शतैः शतगुणितैः क्रतुभिरित्यर्थः । दिवः =
स्वर्गस्य, मार्गम् = पन्थानम्, विरचय्य = रचयित्वा, सुतेति—सुते राज्यवह-
नक्षमे सुनौ निवेशितः स्थापितो राज्यभारे सप्सुर्धूर्यैः ते, इत्वाकवः =
इत्वाकुर्वंशभवा नरपतयः, निःश्रेयसाय = दुःखात्यन्तनिवृत्तिपूर्वरूपरानन्द-
प्राप्तिरूपाय मोक्षाय, एतादृशमोक्षलाभार्थमित्यर्थः, एतत् = नैमिशं नाम
वनम् = अरण्यम्, उपाश्रयन्ते = सेवन्ते । अत्रैवागत्य सकृत्ताः कामनाः परि-
हृत्य यमनियमादीनि मुक्तिसाधनानि प्रवर्न्तीति भावः ।

रा—(प्रणमति)

क—इदमनन्यतपोवनसाधारण्य नैमिशस्य माहात्म्यमवलोक्य—

अस्मिन् सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्योत्स्नया

मिथ्रीभूय कवोप्यतामुपगतस्तिग्मो निदाघातप ।

न म्लानि तरुपल्लवेषु सरसां तोयेषु नैव क्षयं

सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दृशाम् ॥६॥

अत्र—“एकधनुषा” इति कथनेन समरे तेषां धनुर्भङ्गाभावेनापूर्वसामर्थ्यं सूचितम्, अपरशस्त्रस्य तेषामपेक्षैव नाभूदिति भावः । “आनाकम्” इत्यत्र “आङ्मर्यादाऽभिविध्यो” (२ । १ । १३) इत्यनेन पञ्चमीसमासः, सचाप्ययीभावसन्शकः । पक्षे “आनाकात्” इत्यपि भवति । “इक्ष्वाकवः” इत्यत्र “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२ । ४ । ६२) इत्यनेन “जनपदशब्दान् स्त्रियादन् (४ । १ । १६०) इतिविहितस्यानो बहुषु लुक् । (ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाकौ, इक्ष्वाकवः) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

कवो नैमिशमाहात्म्यप्रदर्शनेन रामोक्तिमेव समर्थयते—“अस्मिन्” इति । अस्मिन्=नैमिशारण्ये तिम्म = तीक्ष्णोऽपि निदाघातप = ग्रैष्मः (सौर) प्रकाशः, सन्निवसन् अतारत वासं कुर्वाणो यो महेश्वरो महादेवः तस्य शिरसि उत्तमात्रे (विद्यमानस्य) ताराधिपस्य चन्द्रस्य ज्योत्स्नया = कौमुद्या सहेति शेषः, मिथ्रीभूय = सङ्गतो भूत्वा, कवोप्यताम् = ईषदुष्णभावम्, उपगत = प्राप्तः सन्, तरुपल्लवेषु = तरुणां दुमाणां पल्लवेषु कोमलपत्रेषु म्लानिम् = हर्षक्षयं शुष्कताविशेषः, न = नैव जनयति = उत्पादयति (जनयतीत्यस्य प्रत्येकवाक्येनान्वयः) सरसाम् = सरोवराणां तोयेषु = नीरेषु, क्षयम् = शोषः नैव जनयति । जनस्य = लोकस्य (देहे इति शेषः) सन्ताप = तप्ततां न जनयति, किन्तु—दृशाम् = दृष्टीनाम्, अर्थान् जनस्य दृशाम्, आलोकमात्रम् = केवलं प्रकाशं जनयति=ददाति । यावता षट्पटादिपदार्थसाक्षात्कारे दृशामुपकारं स्यात्तावानेवान् सूर्यः प्रकाशत इति भावः । एवम्—लोकदृष्ट्याप्यहो माहात्म्यं नैमिशारण्यस्य, किमु महत्त्वमस्याभ्युदयानि श्रेयसप्रदातृत्वविषयं इति पूर्णं फलितम् ।

किञ्च,—

एतस्मिन्वितताध्वरे प्रतिदिनं साधिध्ययोगाद्धरे-
स्त्यक्त्वा नन्दनचन्दनावनिरुद्धानालानतां प्रापिताः ।
विभ्रत्युद्यनिधेशितेन नयनेनालोकनीया अमी
मत्तैरावणकण्टारज्जुवलयन्यासज्ञानं पादपाः ॥७॥

अत्र तरुपल्लवीशम्लान्वभावादिभ्यः प्रति चन्द्रशेखरचूडाधितचन्द्रचन्द्रिका-
मिधीभवनपूर्वकप्राप्तकवोष्णभावो निदाघातपदार्यो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । तेन च चैप्रान्तोभ्यो नैमिशारण्यस्य व्यतिरेकौऽपि व्यज्यते ।
समृद्धिमद्रस्तूपवर्षानाहुदात्तालङ्कारेऽपि । अनयैव दिशाऽलङ्कारान्तरमप्युच्यते ।
गुणरीत्यादिकमपि अस्मद्याख्यातमार्गेण कल्पनीयम् । मन्थगौरवभयाद्बहु नोच्यते ।

“ शिवः शूली महेश्वरः ” “ नक्षत्रैराः क्षपाकरः ” “ चन्द्रिका कमुदी
ज्योत्स्ना ” “ कोप्यं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ” इतिसर्वश्रामरः ।

“ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्यात् ज्योत्स्नायुक्तानिरी स्मृता” इति व्याख्यामुषा ।

ज्योतिरस्वामिति “ज्योत्स्ना” । “ज्योत्स्नाऽमिद्याऽग्निषोर्जसिन्नुर्जस-
लगोमिन्मलिनमलीमसा” (५।२।१४) इत्यनेन मतवर्धे निपात्यते । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥६॥

(प्रद्यरान्तरेण) भूयोऽपि नैमिशामाहात्म्यं दर्शयति—एतस्मिन्निनि ।

वितताध्वरे = वितताः विशेषेण तताः नैरन्तरेण प्रवृत्ता अप्वरा यज्ञा यत्र
तस्मिन्, एतस्मिन् = नैमिशारण्ये, ध्वरेः = इन्द्रस्य प्रतिदिनम् = दिनं दिनं
प्रतीति प्रतिदिनं प्रतिदिवसम्, साधिध्ययोगान् = सन्निवेशः साधिध्यम् = धर्मं ध्यं
तस्य योगः सम्बन्धः तस्माद्धेतोः, मन्वेति—नन्दनमिन्द्रायानं, तत्र मे

११—(विलोक्य) सततप्रवृत्तमहाध्वरेण धर्मारण्येन नन्दनवनमपि कण्ठरज्जुना बलयस्य कङ्कणस्य न्यासेन अर्थात् धर्यणन या वृत्तिः त्वगुच्छेद-रूपा ता बिभ्रति = धारयन्ति ।

अत्र निगन्तर यज्ञा प्रवर्त्यन्ते, इन्द्रश्च सबाहनोऽत्रैव तिष्ठति, अत्रलै पादपै सह बध्यमानो बहाबली अपि तस्यैरावणो नाम गजो वृक्षाणा त्वगुच्छेद-मात्रमेव करोति, नतु तेषामुत्पात्न समर्थ इति तद्वन्धनसहनस्यमादपमा-दात्म्यकथनेनारण्यमहिमैव दर्शित ।

ऐरावणस्य तथाविधपादपबन्धनासम्बन्धेऽपि सङ्ख्येनात्सम्बन्धातिश-योक्त्तिरलङ्कारः । “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्” इति च द्रा-लोके जयदेव । अनुप्रासस्तु स्फुटः । गौडी रीतिः । ओजो गुणः । अरण्यविषयकरतिसत्त्वाद् भावो भावाभामवेत्यादिक यथायथं विचार्यम् ।

(व्या०) “बिभ्रति” इति भृज्धातो लीटि रूपम् । (हुभृग्धारणपोष णयोः) “भृजौ (६।१।१०) इत्यनेन धातोर्द्वित्वे, अस्त्वे । “भृजामित्” (७।४।७६) इत्यनेन अभ्यासस्य इत् ।

“यज्ञ सवोऽध्वरो यागः” इत्यमरः । “अध्वरः साऽवधाने स्याद्ब्रह्मभेदे क्तौ पुमान्” इति मेदिना । “धृ” कौटिल्ये । अस्मादातो पचादित्वात् (३।१।१३४) अच् । अध्वान स्वर्गमार्गं गतिं ददातीति “अध्वरः” । “नन्दनं वनम्” इतीन्द्रोद्यानमित्यमरः । “अथ नन्दनम्, इन्द्रोद्याने नन्दनस्तु तनये इर्यकारिणी” इति हैम । नन्दयतीति “नन्दन” । ल्यु प्रत्ययः (३।१।१३४) “आलान गववन्धनी”

ऐरावतोऽप्रमातङ्गैरावणास्रमुबल्लभा” इत्यमरः । हरया उदकेन वणति शब्दं करोतीति पचायचि “हरावणः” । तत “प्रज्ञादिम्यथ” (५।४।३८) इत्यणि श्रुत्वा—“पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः” (२।४।३) इति नस्य णच् च “हरावण” इति सिद्धं भवति । वृत्त पूर्वोक्तम् ॥ ७ ॥

सततप्रवृत्तेति—सततं नैरन्तर्वेण (एकस्मादुत्तर द्वितीयास्य प्राग्भेदा) प्रवृत्ता महान्तोऽध्वरा यज्ञा यत्र तेन । ध्वरतिधूर्वतीति रिसार्धेयु पठितौ तत्प्रतिषेधोऽध्वर, “महिष” इति निरुह्यत्कामा दुर्गाश्च । “अध्वर” इति यज्ञनामेति यास्कः । धर्मारण्येन = धर्मस्योत्पत्तिस्थानभूतेन, नन्दन

क—हृदमपरं न पश्यसि—

अस्मिन् कपोलमदपानसमाकुलानां
विघ्नं न जातु जनयन्ति मधुघृतानाम् ।
सामध्वनिश्रवणदसमनोऽवधान-
निष्पन्दमन्दमदचारणकर्णतालाः ॥ ६ ॥

रा—(विहस्य) किमग्राश्रयम्—

मुनीनां सामगीतानि पुण्यानि मधुराणि च ।
प्रवासिनामपि मनो हरन्ति किमु दन्तिनाम् ॥ १० ॥

रामवच श्रुत्वा पुनरपि करवोऽरण्यमहिमानं कीर्तयते—एतस्मिन्निति ।
अस्मिन्=नैमिशे वने, सामध्वनीति—साम्ना गीतिरूपेण उच्चार्यमाणानां
सामवेदमन्त्राणां यो ध्वनिः अर्थात् गानमेव तस्य श्रवणेन आकर्णनेन
दत्तस्य श्रुतस्य मनसो हृदयस्य यदवधानमेवाग्रीकरणम्, तेन निष्पन्दाः=
निश्चेष्टाः, (तथा) मन्दोऽल्यो मदो दानवारिजनको हर्षविशेषो येषां ते च ते
वारणाः गजा, तेषां कर्णा एव ताला वाद्यभाण्डानि ते, कपोलमदपानसमा-
कुलानाम्=कपोले गण्डपाल्या यो मदो दानवारि तस्य पाने चूषणे समाकुलानां
विह्वलानाम् “ अहं पूर्वं पिबेयमहं पूर्वं पिबेयम् ” इत्येवम्बुद्धया सम्यगु-
पर्युपरि व्यापृतानाम्, मधुघृतानाम्=भ्रमराणाम्, जातु=कदाचिदपि, विघ्नम्,
अन्तरायम्, न=नैव जनयन्ति=उत्पादयन्ति ।

मत्तानां गजानां गण्डस्थलेभ्यो दानवारि प्राचुर्येण सरति, तत्पानाय
भ्रमरास्तेषां गण्डपाल्या संसजन्ति, गजाश्चेन्मादवरात् स्वभावतोऽपि कर्ण-
चालनेन मधुपालीरुद्राययन्ते, तावता भ्रमराणां मधुपाने विघ्न एव भवति ।
अत्र तु—मया अपि गजाः सामध्वनिसमाकर्णनेन निस्तब्ध्वास्तिष्ठन्ति, तेन
च भ्रमराणां मधुभ्रमे मात्रयाऽपि विघ्नो न जायते इति वस्तुवृत्तम्बोध्यम् ।

अत्र—शृत्यनुप्रासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥६॥

विहस्य=हास्यं नाटयित्वेत्यर्थः । मुनीनामिति—मुनीनाम्=मननशीलानां
श्रद्धया याज्ञे कर्मणि सततप्रवृत्तानामृषीणाम्, पुण्यानि=पवित्राणि पापहरणात्,
मधुराणि च,=तथा श्रवणे हृद्यानि विषयान्तरेभ्यो वृत्तेराकर्षणात्, एवम्-
३ ने सामगीतानि=साम्ना पाठाः प्रवासिनामपि=परिलक्ष्यस्वदेशानां विदेश

क—(आत्मगतम्) अहो रामस्य प्रवासे महास्त्रिवेदः, यदयं तिर्यग्भ्याऽपि प्रवासिन एव शून्यहृदयानवगच्छति । (प्रकाशम्) इतस्तावदवधीयतां दृष्टिः—

मुक्त्वा वसन्तविरहेऽपि मुनिप्रभावा-
दुध्रिद्रसान्द्रकुसुमां सहकारशाखाम् ।
घावन्त्यमी मधुकराः क्रतुहोमधूम-
सन्त्रासिताः सरसि वारिग्रहोदराणि ॥११॥

प्राप्तानामपि मनुष्याणाम्, (विरहिणामिति तु निगूढम्) मनः=हृदयम् हरन्ति=वशीकुर्वन्ति, (एतच्छ्रवणेन विदेशिनामपि मनो गृहं यातुं नोत्सहते) दन्तिनाम्=गजेन्द्राणामर्थान् अत्रैव नित्यं वसतां मत्तानामपि गजानां मनो हरन्तीति किमु वक्तव्यम् । तिर्यग्भ्याऽपि प्रवासिनः शून्यहृदया भवन्ति, तेषामपि चेतसो हरणात् सर्वथा धन्यं निरदिश्यं पुण्यं धर्म्यं यशस्यञ्चैतदामेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

“अहो”=आधर्म्यं दोषो वा । निवेदः=वैरान्यम् । तिर्यग्भ्यः=पशुभ्यः । प्रवासिनः=परदेशिनः । शून्यहृदयान्=शून्यमिष्टवस्तुविरहादन्यत्राऽसंसक्तं हृदयं चेतो येषां तान्, अवगच्छति=मनुते । अवधीयताम्=सावधानं दीयताम् ।

“मुरका” इति । क्रतुहोमधूमसन्त्रासिताः = क्रतुर्यज्ञः तत्सम्बन्धी यो होमः = देवतोद्देशेनाग्नौ ह्यमानद्रव्यप्रक्षेपः तस्य (प्रक्षिप्तद्रव्यसम्बन्धादभेदरूपेण) धूमेन सन्त्रासिताः = उपलब्धं प्रापिताः (धूमस्थाने धमरादीनां स्थितेरभावात्) अमी = एते मधुकराः = धमराः, वसन्तविरहेऽपि = वसन्तर्तोरपगमेऽपि, मुनिप्रभावात् = मुनीनां परिपक्वमाधीनामृषीणां प्रभावात् = योगजगामेर्ष्यात् उध्रिद्रसान्द्रकुसुमां = उध्रिद्राणि विकारमात्रि सान्द्राणि निषिद्धानि कुसुमानि = मधुर्यो यस्यां तां तादृशी सहकारशाखाम् = रगालविटपम् मुरका = स्वरघ्न सरसि = कासारो (विद्यमानानि) वारिग्रहोदराणि = वारिग्रहाणां कमलानामुदराणि कोपभागान् धावन्ति = गच्छन्ति भूमसन्ना धमराः विक्षिप्तकमलमप्यभागे प्रविरान्ति येन धूममूर्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

रा—कथमनवरताहुतिसंवादिं तो धूमराशिभंधुकरानिवास्मान् पर्या-
कुलयितुं प्रवृत्त । (धूमसम्वाधां नाटयति)

क—भो ! भोः ! किं बाढ धूमेन पर्याकुलनयन इवासि संवृत्त ।

रा—सीताविरहवाष्पेण क्षरता नित्यदुःखिते ।

बाढमायासिते भूयो धूमेन मम लोचने ॥१२॥

अन्योऽपि बलवता सन्नास्तो गुप्तं स्थानं विशतीति वस्तुध्वनिः ।
होमधूमस्य प्राचुर्यं, तेनचर्पाणां वैदिककर्मानुष्ठाने श्रद्धातिरेकः, तेषां सङ्घी-
भावश्चेत्यादिकं बहु व्यज्यते । “वसन्ते पुष्पसमय. सुरभिः,” “आम्रश्चूतो
रसालोऽसौ” “कासार सरसी सर ” “यज्ञः सर्वोऽश्वरो याग. समतन्तु-
मंख. ऋतु ” इति सर्वत्रामरः । वृत्तमुक्तम् ॥ ११ ॥

कथमिति—अनवरताहुतिभिः = अनवरत नैरन्तर्येण यथा तथा (प्रवृत्ता)
या आहुतयो ह्यमानाज्यादिद्रव्यप्रक्षेपा ताभिः संवर्धित शक्तिं गतो धूम-
राशि = धूमपुत्रः । मधुकरनिव = धूमरानिव, अस्मानपि पर्याकुलयितुम् =
विह्वलीकर्तुम् । “धूमसम्वाधाम्” = धूमव्यथाम्, धूमोत्पादितं नेत्रयो. खेद-
मित्यर्थः । एतद्वच्यं राम वीक्ष्य कएव आह—“ भो भोः किमि ”ति ।
बाढम् = श्रमत्यन्तमित्यर्थः । पर्याकुलनयनः = परित आकुले खिन्ने नयने
नेत्रे यस्य सः । तच्छ्रुत्वा स्फुटितसीतादु खो राम आह—सीताविरहेति ।
क्षरता = प्रस्रवता साताविरहवाष्पेण = सीताया विरहो वियोगः तेन यद् वाष्प
नेत्रात्प्लुतमस्रजल तेन, नित्यदुःखिते = नित्यं सदा दुःखिते कश्मलीभूते मम
लोचने = नेत्रे धूमेन भूयो = पुनरपि, बाढम् = श्रमत्यन्तम्, आयासिते =
खेदिते । द्विदेष्वनयो बहुलीभवन्तीति न्यायादिति भावः ।

पूर्वेन्तु सीताविरहजनिता स्त्रवद्वाष्पयोर्नेत्रयो पीडाऽऽसीत्, पुनस्तत्रैव
धूमजनित दुःखमपीत्यहो क्षते क्षतान्तरमिवापतितम् । अत्र—विपादनालद्वार
आमाति—सदुक्तं जयदेवेन—“इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विपादनम्”
इति । सीताविरहजनितमित्यस्रवद्वाष्पाम्युजनित नयनदुःखनिवारणमिष्यमाणम्,
पर तादृशहोमधूमयोगेन ततो विरुद्धार्थस्य भूयोनयनायासनरूपस्यार्थस्य प्राप्ति-
र्वर्णितः । सचेद्यमाणोऽर्थः क्वचित्स्फुटो भवति क्वचिच्चास्फुट इति तु वैचित्री-
व्याहृतिर्न शङ्कनीया ॥ १२ ॥

क—तदेनामप्रतोवर्तिनीमाश्रमदीर्घिकामवेगाद्य शीतलेन . सलिलेन
चाजितम्यपनीतनयनखेदं विश्रम्य मुहूर्तमग्र तिष्ठतु । अहमपि कुलपते-
रभिहोत्रवेलां सन्निधानेन सम्भावयामि । (इति निष्क्रान्तः)

रा—(परिक्रम्य) एतद्दीर्घिकातीरमवतरामि । (अर्वाचीर्य) अहो
प्रसन्नसलिलता कमलाकरस्य ! (उदकमध्ये च्छायां निर्वर्ण्य ससम्भ्रमम्)
कथं सीताप्यत्रैव । (हर्षविस्मयं नाटयति)

सी—(विलोक्य) हृदी हंसमिहुणदंसणवावुदाए मए अतकिंसमाभदो

हा धिक् हंसमिधुनदर्शनव्यापृतया मया अतकिंसमागत

कएवो रामखेदमपनेतुं तम्प्रत्याह—तदेनामिति—अप्रतोवर्तिनीम् =
पुरतोविद्यमानाम् । आश्रमदीर्घिकम् = आश्रमसरसीम् । अवगाह्य = आत्वा ।
शीतलेन = शिशिरेण । सलिलेन = वारिणा । चाजितेति—चालितेन =
धावनेन व्यपनीतो दूरीभूतो नयनबो नेत्रयोः खेदः क्लेशो यस्यां क्रियायां
तद्यथा स्यात्तथा, विश्रम्य = श्रमनपनीय । मुहूर्तम् = द्वादशक्षणपर्यन्तम् इद-
मपि क्रियाविशेषणम् । “ ते तु मुहूर्तो द्वादशाभियाम् ” इत्यमरः । “ लिङ्
चोर्ध्वमौहूर्तिके ” (३।३।१६४) इति निर्देशाभिपातनान् सिद्धमित्येके । कुल-
पतेः = वाल्मीकेरित्यर्थः । कुलपतिलक्षणं प्राहुरचार्याः—

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषयात् ।

अभ्यापयति पिप्रपिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ इति ॥

अभिहोत्रवेलात् = अमये होत्रमस्मिन्निति “ अभिहोत्रम् ” सायं प्रात-
कालयो नियमेनाऽनुष्ठेये होमकर्म तस्य वेला समयस्ताम्, सन्निधानेन=सामीप्येन,
सम्भावयामि अर्थात् अभिहोत्रवेला निकटवर्तिनीति निवेदयामि ।

दीर्घिकातीरम् = सरसीतटम् । अहो ! आश्चर्यम् । प्रसन्नसलिलता =
प्रसन्नं निर्मलञ्च तत्सलिलं पानीयं तस्य भावस्तृप्ता, कमलाकरस्य = दीर्घि-
कायाः । उदकमध्ये = जलस्यन्तःप्रदेशे । छयाम् = प्रतिविम्बम् । हर्षविस्म-
यम् = र्पेण मनोमोदेन विस्मयमाश्चर्यम् । स्पष्टमन्यघाख्यातप्रायञ्च ।

“ हा ! धिक् ” इति । कष्टमित्यर्थः । हंसेति—हंसमिधुनस्य =
हंसयुगलस्य (हंसदम्पायोरित्यर्थः) दर्शनेऽवलोकने व्यापृतया व्यप्रया अतर्कित

भ्रञ्जतो य संलक्ष्यते । ता ओसरिस्सं । (तथा करोति)

रा—कथंमसम्भाष्यैव मां प्रस्थिता सीता ।

आपाण्डरेण मयि दीर्घवियोगखेदं
लम्ब्यालकेन वदनेन निवेदयन्ती ।

एषा मनोरथशतैः सुचिरेण दृष्टा

क्वापि प्रयाति पुनरेव विहायं सीता ॥ १३ ॥

आर्यपुत्रो न संलक्षितः । तदुपसरामि ।

समागतमागमनं यस्य सः । संलक्षित. = नैव प्रतीत इत्यर्थः । तत् = तस्मान् कारणात् । “अपसरामि” अस्मात्प्रदेशादिति शेषः । असम्भाव्य = असम्भाव्य मामुपेक्ष्यैवेत्यर्थः । प्रस्थिता = प्रयाता (सीता) ।

आपाण्डरेणेति । आपाण्डरेण = समन्ततः श्वेतेन प्रियविरहजनित-शुचा लौहित्यस्य शुष्कत्वात् । “विशदश्येतपाण्डरा.” इत्यमरः । “आपाण्डरेण” इति पाठे तु—समन्ततः पीतसंवलितशुक्लेनेत्यर्थो बोध्यः । “हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरोक्तेः । तथा—लम्ब्यालकेन=लम्बा लम्बमानाः कङ्कतिकादिव्या-पाराभावादितस्ततो विसृत्वराः अलकारचूर्णकुन्तला यस्य तेन, वदनेन=मुखेन, मयि=मद्विषये, दीर्घवियोगखेदम्=दीर्घश्चिरकालिको यो वियोगो विरहस्तेन यः खेदः मानसी व्यथा तम्, निवेदयन्ती=प्रदर्शयन्ती एषा=समीपतरवर्तिनी, मनोरथशतैः=मनोरथाना मनःसङ्कलाना शतैः असङ्ख्यातैर्मनोव्यापारैर्या अनेकवारं भावनयोपनीता सैवेदानीं सुचिरेण = बहुकालानन्तरं दृष्टा = विलोकिता सीता पुनरेव=पुनरपि, विहाय=परित्यज्य मामिति शेष, क्वापि=अनिर्दिष्टे प्रदेशे, प्रयाति=गच्छति ।

अत्र—असीताभूताया सीताच्छायाया तद्वुद्धिकरणाद् भ्रान्तिमान-लङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणकारेण—“साभ्यादवर्त्मिस्तद्वुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः” इति । प्रसिद्धिविरुद्ध दोषो भाति, जले प्रतिविम्बसाक्षात्कारेऽपि आपाण्डरादितद्विशेषसाक्षात्कारस्यासम्भाव्यमानत्वात् । वसन्त-तिलकारुचम् ॥ १३ ॥

तदेनामवलम्बे (बाहू प्रसार्य) नैपा वैदेही, किन्तु—

वैदेह्याः छापि गच्छन्त्या दीर्घिकातीरवर्त्मना ।

अन्तर्गतजलच्छाया मया सैवेति वीक्षिता ॥ १४ ॥

तदस्याः प्रतिकृतेर्मूलप्रकृतिमन्वेपयामि । (अन्येषां नाटयति)
निःसम्पातविविधमिदं दीर्घिकातीरम्, विम्बेन च विना प्रतिविम्बमित्य-
सम्भाव्यमेतत् । किमिदम् ?

सी—(१) पेखवदे पडिकिदि, कंहं ण पेखवदि मं अंध्रउत्तो ।

(विचिन्त्य) ह्येदु विख्यादं; मुणिसप्पसादो एसो तपोवणवासिणीणं

(१) प्रेक्षते प्रतिकृति कथं न प्रेक्षते मामार्यपुत्रः । (—) भवतु,
विज्ञातम् मुनिप्रसाद एष-तपोवनवासिनीनां स्त्रीणामेतस्मिन् दीर्घिकातीरे

प्रयान्तीं तां गृहीतृमिच्छयाऽऽह—तदेनामिति । अवलम्बे=गृह्णामि ।
बाहू=भुजे । “ भुजबाहू प्रवेष्टो दो ” इत्यमरः । बाधज्ञाने उत्पन्ने आह—
“ नैपा वैदेही ” इति । एषा वैदेही=विदेहस्य पुत्री जनकजा न, किन्तु—
“ वैदेह्याः ” इति । दीर्घिकातीरवर्त्मना=दीर्घिकायाः सरस्याः तीर-
वर्त्मना तटमार्गेण कापि=ममाज्ञाते स्वाभीष्टे प्रदेशे गच्छन्त्याः=प्रयान्त्याः
वैदेह्याः=जानक्याः, अन्तर्गतजलच्छाया=अन्तर्गता अन्तःप्रविष्टा चाऽसौ
जलच्छाया=अले छाया जलच्छाया जलवर्ती प्रतिविम्बः, सैवेति=सा पूर्वाहु-
भूता सीतैवेयमिति (बुद्ध्या) मया=रामेण वीक्षिता=दृष्टा, तस्मान्मम
आन्तिरेवेयमिति भावः ॥१४॥

अस्याः, प्रतिकृतेः = प्रतिकृच्छायायाः । मूलप्रकृतिम्=मूलभूतामाकृतिं
प्रतिमामिति यावत्; अन्येपयामि=गवेपयामि । प्रतिविम्बस्य विम्बमन्तराऽ-
नुपपत्तेः, विम्बसत्त्वानतिरिक्तसत्त्वाच्च प्रतिविम्बस्येत्याशयेनाह—“ विम्बेन
च विना ” इति । असम्भाव्यम् = अशक्यम् ।

तदवस्थं रामं दृष्ट्वा सीता आह—“ प्रेक्षते प्रतिकृतिम् ” इत्यादि ।
प्रेक्षते = आलोकते । प्रतिकृतिम्=प्रतिविम्बम् । कथं न=कृतो नेत्यर्थः । विचार्य
आह—मयदिवनि । मुनिप्रसादः = मुनेर्वालमीकेः । प्रसादः = प्रसन्नता

पृथिआय एदस्सि दग्धिआतीरे पुरसस्यअणाय अगोअरदा । जदि पढिकि
दिए वि अदमय महसिणा आदिठ्ठ भव तदा अम जणो अलुग्गाहिदो भवे ।
अह वि जाव जह एसा पडिक्किदी य दसिह तह ओसरिस्स । (अपसरति)

रा—तामेव तावद् प्रसन्नसलिलमभ्यवर्तिनीं प्रतिमासीतामवलोक
यामि । (विलोक्य कथं साप्य-तर्हिता । (मोह ग-इति)

सी—हृदी ! हृदी ! मोह गदो अअउत्तो । उपसप्पिस्स । (परि
कामति) अहवा जदि सल्लखिदो अअउत्तो, पुणो वि कुप्पिस्सदि । तदा
मुण्णियया अविद्यादेत्ति म सभावइस्सति । ता गमिस्स । (निवृत्त्य) अहवा

पुरुषनयनानामगोचरता । यदि प्रतिकृतेरप्यदर्शनं महर्षिणा आदिष्टं भवेत् तदाय
जनोऽनुगृहीतो भवेत् । अहमपि तावद् यथैषां प्रतिकृतिर्न दृश्यते तथापसरामि ।

१ हा धिक्, हा धिक्, माह गत आर्यपुत्र । उपसर्पामि । (—)
अथवा यदि सललित आर्यपुत्र पुनरपि कोपिष्यति । तदा मुनिजना अवि
नीतेति मा सम्भावयिष्यन्ति । तद्गमिष्यामि । (—) अथवा नैप युक्तायुक्त
अनुग्रह इत्यर्थ । यत् पुरुषनयनानाम्—मनुष्यदृष्टीनाम् । अगोचरता =
अविषयता । हृदयोद्वेगमतहमाना भङ्ग्य तरेणाऽह—“ यदि ” इति ।
अनुगृहीत = अनुकम्पित । मम प्रतिकृतिं दृष्ट्वा आर्यो दु खितो भविष्यति,
यदीयमपि न दृश्येत तदेतददु खितस्य दु खानालोकनेनानुकम्पैव स्यादिति
भाव । एतेन सीताया निरतिशयपतिभक्तिपरायणत्वं व्यज्यते ।

राम —तामेवेति । पूर्वदृष्टामेवेत्यर्थ । प्रसन्नसलिलमभ्यवर्तिनीम् =
निर्मलजलान्तं प्रविष्टाम् । प्रतिमासीताम्=छायासीताम् सीताया छायामित्यर्थ ।
अ-तर्हिता = लुप्ता मम दृष्टेरविषयताङ्गता । मोहम् मूर्ध्नाम् ॥^१

हा धिक्'—अतिनिन्दित महत्कष्टमित्यर्थ “ धिट्निर्भर्त्सनं
नि-दयो ” रित्यमर । सललित = अवलोकित । कोपिष्यति = क्रोध
करिष्यति । कुप क्रोधे । दैवादिक । लुटि रूपम् । मुनिजना = मनन
शीलत्वान् सभ्यताया परा काष्ठा प्राप्ता ऋषयः । अविनाता=अशिञ्जिता ।
सम्भावयिष्यति = निधेयन्ति । भावान्तरोदयाद्गमनसङ्कल्प विहाय
आह—अथनेति । एष काल = आर्यपुत्रस्य मोहकाल । युक्ताऽयुक्त

ए पुंसो जुताजुत्तविश्रारणस्स काळो, कुप्पदु वा मं अंअउत्तो,
मुण्णिअण्णो वा अविण्णिदेत्ति संभावेदु । संवहा ए सक्कणोमि एदारिसावत्थं
गदं अंअउत्तं उवेख्विदुं । (परिक्रामति) सुएणंतु भवन्तो कोअवाला,
अहं अंअउत्तेण खिब्वासिदा, संपदं अविण्णिददाए अंअउत्तस्स ए सामणं
खु अदिक्कमामि, किंदु सोअवेगबल्लात्कारिदा अत्तणो ए प्पहवन्ती ईदिसं
साहसं अणुचिट्ठामि । (अपसृत्य निर्वर्ण्य) हदी हदी ! परिच्चत्तेदयो
विअ अंअउत्तो । (परिव्रजते)

रा—(प्रत्यागमनं नाटयति)

सी—(अपसरणं नाटयति)

रा—कथमकस्मादेव रोमाञ्चितोऽस्मि ?

सी—२ सह याम खिब्वासिदा ईदिसं साहसं अणुचिट्ठिअ जं सब्भ
भीदमि संयुत्ता ।

विचारणस्य कालः, कुप्यतु वा मार्यपुत्रः, मुनिजनो वाविनीतेति सम्भावयतु ।
सर्वथा न शक्नोमि एतादृशावस्थां गतमार्यपुत्रमुपेक्षितुम् । (—) शृण्वन्तु
भवन्तो लोकपालाः, अहमार्यपुत्रेण निर्वासिता साम्प्रतमविनीततयार्यपुत्रस्य
न शासनं खलु अतिक्रमामि, किन्तु शोकावेगबलात्कारिता आत्मनो न
प्रभवन्ती ईदृशं साहसमनुतिष्ठामि । (—) हा धिक् हा धिक् परित्यक्तचेतन
द्वार्यपुत्रः (—)

२. तथा नाम निर्वासिता ईदृशं साहसमनुष्ठाय यत्सत्यं भीतास्मि संवृता ।

विचारणस्य=कर्तव्याऽकर्तव्यविवेकस्य । कस्याञ्चिदवस्थायां किञ्चिदकर्तव्य-
मपि कर्तव्यं भवति यथा प्राणापगमकाले शौद्रान्नस्यापि ग्रहणीभीत भावः ।

कुप्यतु=कोपं करोतु । मामुद्दिश्येति शेषः । उपेक्षितुम्=द्वार्यपुत्रविषये
शौदासीन्यमाश्रयितुमित्यर्थः । स्वकर्मणि लोकपालान् साक्षीकरोति—“शृण्वन्तु,
भवन्त ” इत्यादिना । शासनम्=आदेशम् । अतिक्रमामि = उल्लङ्घयामि ।
शोकावेगबलात्कारिता = शोकावेगेन प्रवाहेण बलात्कारिता पराधीनतां
गमिता । परित्यक्तचेतनः = परित्यक्ता चेतनां सन्हा येन सन् । स्पष्टमन्यन् ।
परिव्रजते= ? ति ।

रा—(विलपन्)—गाढमालिङ्ग वैदेहि !—

सी—(१) अणवरद्धमि ।

रा— वैदेहि मे दर्शनं प्रिये !

सी—(२) पृथ्वि सिद्धशासनं, किं पृथ्वि करोमि मन्दभागा ।

रा—त्यज्यतां दीर्घरोपोऽयं—

सी—(३) अहं वि अञ्जठत्तं एव विण्यवेमि ।

रा— किं नु निष्करुणा मयि ॥ १५ ॥

(१) अनपरादास्मि ।

(२) प्रभवति सिद्धशासनं, किमत्र करोमि मन्दभागा ।

(३) अहमप्यार्यपुत्रमेवं विज्ञापयामि ।

सीतास्पर्शेन प्राप्तसञ्ज्ञो रामो विलापं करोतीति दर्शयति—“विलपन्” इति “राम” इति शेषः । हे ! वैदेहि ! जनकपुत्रि ! गाढं यथा तथा उर स्थलोपपीडमित्यर्थः । मामिति शपः । आलिङ्ग = आश्लिष्य परिष्वजस्वेति यावत् । एतद्भुत्वा सीताऽऽह—अनपरादास्मीति । अपराधशून्यास्मि संवृत्तेति । रामस्य मोहावस्थायां या सम्भावना सीताया हृदि प्रावर्त्तिष्ठ कदाचिदार्यपुत्रः कोपं करिष्यतीति सदाना रामस्य भूयो गाढालिङ्गनप्रार्थनेन दूरीभूतेत्याशयः सीतायाः ।

दर्शनं प्रार्थयते—“वैदेहि” इति । हे ! प्रिये ! प्राणेश्वरि ! मे = मलयं दर्शनं वैदेहि । येन मम चक्षुषोरपिसाफल्यं भवेदिति भावः । सीताऽचष्टे—“प्रभवति” इति । (एतस्मिन् दर्शनविषये) सिद्धशासनम् = सिद्धः = प्रकृते योगबलनाशिमादसामार्थ्यं प्राप्नो महामुनिर्वाल्मीकिः । तस्य शासनम् = अत्र दीर्घिकापरिसरे कोपि नरो नारी द्रष्टुं न शक्यतीत्येवंरूप आदेशः स, प्रभवति = समर्थोऽस्ति, तेनाहमार्यपुत्रेण द्रष्टुमशक्या । पुनाराम आह—त्यज्यतामिति । अयं दीर्घरोपः = चिराय कोपः, त्यज्यताम् = परिहीयताम्, सम्प्रति मयि सापराधेऽपि रोप माकार्पारित्यर्थः । ततः सीताऽऽचष्टे—अहमपीति । मयापि एवमेव प्रार्थयते यदार्यपुत्रेण दीर्घरोपस्यज्यतामित्यर्थः । पुनारामोक्तिः—“किन्विति—किन्विति प्रश्ने । मयि = त्वद्विरहातुरे रामे भवती किन्नु

सी—अथउत्त, विवरीथो सु उवालम्भो ।

रा—देवि विज्ञापयामि त्वां,—

सी—(५) अवहिदंमि एसा, आणवेहि ।

रा— यत्त्वं चारित्रशालिनी ।

सी—(६) अहो-अचाहजोग्गा पाणा ।

रा—निर्वासितासि विपयात्—

सी—(७) पहवदि अथउत्तो सथलस्य परिअणसस ।

(४) आर्यपुत्र । विपरीतः खलूपालम्भः ।

(५) अवहितास्म्येषा, आज्ञापय ।

(६) अहो ! अत्यागयोग्याः प्राणाः ।

(७) प्रभवत्यार्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य ।

निष्करुणा = दयाशून्या वर्तते, येन ममाभ्यर्थनां न स्वीकरोषीति भावः ।

॥१५॥ सीतावाक्यानि विहाय रामस्तं पद्यमेवं पठनीयम्—

गाढमालङ्ग वैदेहि । देहि मे दर्शनं प्रिये ।

त्यज्यतां दीर्घरापेय्यं किन्तु निष्करुणा मयि ॥ इति ॥

“ वैदेहि देहि ” इत्यत्र पादान्तादियमकम् । सीता चतुर्थपादोक्तिं श्रुत्वा कथयति—“विपरीत” इति । कठोरगर्भां निरपराधमिकाकिनी त्यक्त्वा भवानेव निष्करुणो नाहमिति विपरीतः = अयुक्तः उपालम्भः = परिभाषणम् । पुनाराम आह—देवीति । त्वां विज्ञापयामि = प्रार्थयामि । सीता स्वधर्मं मत्वाऽऽह—आज्ञापयेति । प्रार्थनाकरणं तु भूमैव दास्याः, श्रीमतामाज्ञा-प्रदानं धर्म इत्याशयः सीतायाः ।

यत्त्वमिति—यत् = यस्मात्कारणात् त्वं चारित्रशालिनी = सदाचार-परायणा पतिव्रताधुरीणेत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा सीता स्वजीवनं साधु मनुते, तदाह—“अहो अत्यागयोग्याः” इति । रामोक्तिः—“निर्वासिता” इति । विपयात् = स्वदेशात् निर्वासिताऽसि = निष्कालितासि । सीता स्वबलमस्य माद्रयाऽपि दोषं कल्पयितुं न कामयते इत्याह—“ प्रभवत्यार्य पुत्र ” इति । स्वामी यथाज्ञापयेत्तथैव सेवकैः शिरोधार्यमिति भावः । आर्यपुत्रेण दीयमानो

रा— अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ॥ १६ ॥

सी—(१) तुम प्रसीद, विचप्पसरणा अहं ।

रा—कदा बाहूपधानेन पटान्तशयने पुनः ।

गमयेयं त्वया सार्द्धं पूर्णचन्द्रां विभावरीम् ॥ १७ ॥

(१) त्व प्रसीद, नित्यप्रसन्नाहम् ।

इय प्रवासो मयापि सेव्यत एवेति गूढ हृदयम् । रामोक्ति —“अस्मिन्” इति । एवम्भूते चारित्र्यशालिन्या निरपराधायस्तैव स्वविषयात् निर्वासनरूपे दोषे = (मत्कृते) दूषणे विद्यमानेऽपि, मे प्रसीद = ममोपरि प्रसन्ना भव, दोषमेकं क्षम स्वैत्यर्थं । सर्वान् श्लोकपादान्मेलयित्वाऽयं श्लोक एव पाठ्य —

देवि ! विज्ञापयामि त्वा यत्त्वं चारित्रशालिनी ।

निर्वासितासि विषयाद्-अस्मिन्दोषे प्रसीद मे ॥ १६ ॥ इति

नित्यप्रसन्ना = तवाज्ञापानमम परोधर्म इति सर्वथा सर्वदा प्रसन्नास्मि । अर्थान् रोषस्तु अत्रभवतैव कृतो येनाह निर्वासिता, अहन्तु कदापि त्वयि प्राणनाथे रोष न भजे ।

“कदा” इति । पटान्तशयने पटस्य वस्त्रस्य अन्तोऽवयव पटान्तः, पटान्तेनास्तृत शयन = शय्येति पटान्तशयनं तत्र, शाकपार्थिवादित्वागम्यम-पदलोप । हृदयज्ञमास्तरणाविशिष्टाया शय्यायामिति तु निर्गलितोऽर्थः । “अन्तः स्वरूपे निकटे प्राप्ते निश्चयनाशयो अवयवेऽपि” इति हैमः । अथवा— “मृतावसिते रम्ये समाप्तावन्त इक्ष्यते” इतिशब्दार्णवप्रमाणात्—अन्त रम्यम्, पटेनान्त रम्य रत्युज्जासन्नं दन्द्यन तत्रेति व्याख्येयम् । बाहूपधानेन = बाहुरेवोपधानमिति बाहूपधानं, भुजामेवोपधानं कृत्वैत्यर्थं । उपधानमुपवर्ह । त्वया सार्द्धम् = सह कदा = कस्या वेलायाम्, पुनः = भूयोऽपि, पूर्णचन्द्राम् = पूर्णचन्द्रौ यस्या ताम्, विभावरीम् = रात्रिम्, गमयेयम् = यापयेयमित्याशसा । अत्र—रूपकं सदोक्तिश्च । १७ ॥

सीता—राममप्रति धैर्यं व्यवहारस्य गोपनीयत्वञ्च स्मारयति—

सी—(६) अयि ! जनवादभीरुक, एतथ सन्निहिते जने संतपसि ।

रा—हा ! प्रिये ! जनकराजपुत्रि ! देहि मे प्रतिवचनम् । (मोहं गच्छति) ।

सी—(१) कथं पुनो वि अथउत्तो मोहं गदो । समस्सस्सं ।

रा—(हस्तं प्रसार्य पटान्तं गृह्णाति) कथं पटान्त इव संलक्षयते । कोनु खल्वेप भविष्यति ? । (विचिन्त्य) अथवा—

जनकदुहितरं विहाय देवीं

जनमपरं भुवने तथाप्रभावम् ।

(६) अयि ! जनवादभीरुक ! अत्र सन्निहिते जने सन्तपसि ।

(१) कथं पुनरपि आर्यपुत्रो मोहं गतः । समाश्वासयामि । (पटान्तेन वीजयति) ।

“अयि” इति । अयित्यव्ययं कोमलालापे । जनवादभीरुक ! = जननां वादोऽपवादो जनवादः ततो भीरुक ! सन्त्रस्त ! । अत्र सन्निहिते जने = समीपवर्तिनि लक्ष्मणरूपे तापसरूपे वा जने विद्यमाने सति रहस्योक्तिपुरःसरं तापमुपैषि । तत्तवैतन्नोचितमिति भावः ।

अथवा—सन्निहिते = एकान्ते समीपवर्तिनि जने = मादृशे सीतारूपे सन्तपसि पृष्टतस्तु न, यतो जनवादभीरुकोऽसीति व्याख्येयम् ।

रामः पुनर्विलपन्नाह—“हा ! प्रिये !” इति । प्रतिवचनम्=प्रत्युत्तरम् । सीता रामस्य मूर्च्छामपनेतुं प्रवर्तमाना आह—“कथम्” इति । पटान्तेन = वस्त्रकोशेन । वीजयति = वातयति व्यजनव्यापारं करोति । पटान्त इव = वसनप्रान्त इव विलक्षणपवनत्वादिति भावः । संलक्षयते = प्रतीयते ।

“को नु खल्वेप” इति सम्भावना रामस्य । सम्भावनोत्तरं सिद्धान्त-कोटिमवलम्ब्याह—“अथवा” इति । जनकदुहितरमिति । जनकस्य प्रह्लाविदो महाप्रभावस्य राज्ञो दुहितरं पुत्री जानकी नाम देवीम्=दिव्यगुणोपेता चारित्रशालिनी मम पदाभिषिक्ता विहाय = परिस्थय्य तां दिनेत्यर्थः, तथाप्रभावम् = तादृशलोकोत्तरप्रभावशालिनम् अपरं जनम् = अन्यां कांश्चन

अहमिह न विलोकयामि या मे

स्पृशति पटान्तसमीरणैः शरीरम् ॥१८॥

तदेनामवलोकयामि । (चतुर्न्मीलयन्) अनवरतवाष्पपिहितलो-
चनतया न किञ्चिदपि दृश्यते । तस्मादेनमपकृष्य तावदपनयामि ।
(तेनैवात्तरीयान्तेनाश्रुणि प्रमार्जनाकर्षति)

सी—(उत्तरीयं मुञ्चति) (१) अत्र उक्तं यत्तु परकेरप्य-उत्तरीप्य
पण्यकोविदस्य विश्र जणस्य अस्मुप्पमंजयं अणुचिद्विद्वं ।

(१) आर्यपुत्र । न त्वया परकीयेनोत्तरीयेण प्रणयकोविदस्य (कोपितस्य)
इव जनस्याश्रुप्रमार्जनमनुष्ठातव्यम् ।

व्यक्तिमित्यर्थः । इह = अस्मिन् लोके अहं न विलोकयामि = नैव परयामि ।
या = स्त्रीरूपा काचन व्यक्तिः पटान्तसमीरणैः = वल्लप्रान्तपवनैः, मे = मम
शरीरम् = देहम्, स्पृशति = शरीरस्पर्शं करोति व्यजनयतीत्यर्थः । एकस्त्रीप्रते
मयि अन्यस्याः कस्याश्चन साहसमेव न भवितुमर्हति यैवं कुर्यादिति भावः ।
पुष्पिताप्राभिधं वृत्तम् ॥ १८ ॥

एनाम् = पटान्तेन वीजयन्तीं प्रियाम् । उन्मीलयन् = उद्धाटयन् ।
अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं वाष्पैरसैः पिहिते आच्छादिते सवदक्षे
ये लोचने नयने तयोर्भावस्तथा तथा, न किञ्चिदपि दृश्यते = दृष्टिपथमवतरति ।
तस्मात् = कारणात्, एवम् = पटान्तम् । अपकृष्य = कर्षयित्वा, तावत् =
आदौ । अपनयामि = अश्रून् प्रमार्जयामीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

एवं रामेणाकृष्टे वसने सीता बलं त्यजतीत्याह—उत्तरीयमिति ।
प्रावरणम् मुञ्चति = त्यजति । सोपालम्भय मूते—आर्यपुत्रेति । परकीयेन =
अपरस्य वस्तुभूतेन । प्रणयकोविदस्य = प्रणये = प्रेम्णि कोविदः परिदत्तः
तस्य प्रीतिभाजनस्य “कोपितस्ये”ति पाठे तु प्रणयेन कोपितस्य रोषङ्गमितस्य ।
अश्रुप्रमार्जनम् = अक्षप्रोञ्चनम्, अनुष्ठातव्यम् = कर्त्तव्यम् । एतस्योत्तरं
सीतया (सीतारूपिण्या तिलोत्तमया) बलं त्यक्तं, रामेण च गृहीतामिति कवि-

रा—(उत्तरीयं , पतितमवलोक्य) कथमुत्तरीयमात्रमेव पश्यामि,
न पुनः परिधानकम् ।

अन्यांशुकमतिरभसादविमृश्यविधायिना मयाकृष्टम् ।

गगनतलात्परिगलितं ज्योत्स्नानिर्मोकललितमिदम् ॥१६॥

(पुनर्निर्वर्ण्य) किमपरमकस्मादेवासमीचयकारिणमात्मानमवगच्छामि ।

सुष्यकं तयै (दे) च चित्रकूटवनदेवतया मायावत्या प्रदर्शितम्—

दर्शयति—“उत्तरीयं पतितमवलोक्य” इति । कथमिति विस्मयेनोक्तीरामस्य ।

न पुनरिति—परिधानकम् = उत्तरीयस्य धारणकरं जनन्तु न पश्यामीत्यर्थः ।

अत्रेदं ध्यातव्यम्—परिधीयत इति “परिधानम्” । डुधान् धारणे ।

अस्माद्धातोः “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३ । ३ । ११३) इत्यनेन ल्युट् ।

परिधानमेव “परिधानकम्” । स्वार्थे कन् । परिधानकमस्यास्तीति

“परिधानकः” वासोधारणकर्त्तैत्यर्थः । अथवा—“परिधानकरम्” इति

पाठे तु रेफो लेखकप्रमादाद् अष्टौ मन्तव्यः ।

रामो बद्धाकर्षणे स्वस्याऽविचारकारितां परामृशति—“अन्यांशुकम्”

इति । अविमृश्यविधायिना = अविचार्यकारिणा मया = रामेण, अतिरभसात् =

अतिवेगात् ज्योत्स्नानिर्मोकललितम् = ज्योत्स्ना कौगुदी, निर्मोकः सर्पत्वक्,

ज्योत्स्ना च निर्मोकश्च तौ ज्योत्स्नानिर्मोकौ तद्वत् ललितम् = अतिसुन्दरम्,

इदम् = पुरोवर्त्ति, अन्यांशुकम् = अन्यस्य अनिर्दिष्टस्य कस्यचित् कस्याथन

नरस्य नार्या चेति अंशुकं वक्ष्यम्, गगनतलात् = आकाशमण्डलात् परिगलितम् =

परिस्खलितं पतितं सन् आकृष्टम् = आगृहीतम् । अत्र लुप्तोपमया वक्षस्या-

तिशैत्यं तानवद्य व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुभ्यनिः । आर्याच्छन्दः ॥१६॥

पुनरिति । भूयोऽपि निर्वर्ण्य = विचार्यैत्यर्थः । किमपरमिति ।

असमीचयकारिणम् = अविचार्यकारिणं चपलमित्यर्थः, आत्मानमवगच्छामि ।

वस्तुतथापत्येन कृतमप्येतत् संवादिभ्रमवत् साफल्यं प्राप्तमिति भावः ।

तदेवाचष्टे—“सुष्यक्त” मित्यादिना । तयैव = पूर्वं परिचितयैव ।

चित्रकूटवनेदेवतया = चित्रकूटाख्यस्य वनस्य अधिष्ठात्या देव्या नामतो

मायावत्या, प्रदर्शितम् = सीतायै पुरा दत्तमित्याशयः ।

द्यूते पण प्रणयकेलिपु कण्ठपाशः
 क्रीडापरिधमहरं ह्यजनं रतान्ते ।
 शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणाया
 प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥२०॥

सी—(१) दिष्टिआ अहिएणाद अघउत्तेण ।

रा—कीटशमिदानीमस्य प्रियाबल्लभस्य समानविशेषमनुतिष्ठामि ।

(१) दिष्टया अभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।

सम्प्रति तद्विषये निश्चिति प्रमाणीकरोति “द्यूते” इति । द्यूते=दुरोदरे, पण =ग्लह, प्रणयकेलिपु=प्रणय प्रेमा, केलय क्रीडा, प्रेम्णा प्रचलितासु क्रीडासु नर्मक्रीडास्वित्यर्थं कण्ठपाश =उद्धन्धनम् परस्परमाकर्षणहेतो कण्ठे बन्धनमिवेत्यर्थं, नतु वास्तव बन्धन वैशसाभावादिति प्रणयपदबोध्यमेव । किञ्च रतान्ते=सुरतावसाने, क्रीडापरिधमहरम्=क्रीडया अर्थात् सुरतक्रीडया य परिधमो ग्लानि तस्य हरम्=निवर्तक व्यजनम्=तालवृत्तकम्, निशीथकलहे=प्रणयवशादर्धरात्रे दम्पत्योर्जायमान कलहो निशीथकलह तत्र शय्या=शयनीयम्, एतादृश हरिणेक्षणाया =मृगाक्षया सीताया, इदमुत्तरीयम्=सव्यान मया=रामेण, विधिवशात्=देवगर्भैव प्राप्तम्=अधिगतमुपलब्धमिति यावत् । अत्र—उपमेयस्थानीयस्योत्तरीयस्योपमानस्थानायानां द्यूतादीना विवक्षितादतिसाम्यादभेदारोपणात् व्यस्त रूपकम् । लक्षणासुक्तं प्राक् । (को०) ‘द्यूताऽस्त्रियामक्षवती कैतव पण इत्यपि’ ‘पणो ऽक्षेपु ग्लह’ ‘प्रणयस्त्वमी । विश्रम्भयाच्चा प्रेमाण’ इति “अर्धरात्रनिशाधौ द्वौ’ सर्वनामरः । “प्रणय प्रसरे प्रेम्णि याच्नाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणऽपि’ इति मेदिनी । वसन्तातलकावृत्तम् ॥२०॥

सीता सहर्षमाह—‘दिष्टिआ’ इति अभिज्ञातम्=पूर्वानुभूतस्य पुनरिन्द्रियसन्निकर्षे सति सस्कारज ज्ञानमभिज्ञानम् । तद्विषयता प्रापितमित्यर्थं । रामस्तत्प्रीतिपरवशतया सञ्जातहर्ष आह—“कीटश” इदानीमस्य प्रियाबल्लभस्य=प्रियाया प्रियस्य सव्यानस्य कीट

रा—(उत्तरीयं , पतितमवलोक्य) कथमुत्तरीयमात्रमेव पश्यामि,
न पुनः परिधानकम् ।

अन्यांशुकमतिरभसादविमृश्यविधायिना मयाकृष्टम् ।

गगनतलात्परिगलितं ज्योत्स्नानिमोकललितमिदम् ॥१६॥

(पुनर्निर्वर्ण्य) किमपरमकस्मादेवासमीक्ष्यकारिणात्मानमवगच्छामि ।

सुव्यक्तं तयै (दे) व चित्रकूटवनदेवतया मायावत्या प्रदर्शितम्—

दर्शयति—“उत्तरीयं पतितमवलोक्य” इति । कथमिति विस्मयेनोक्तीरामस्य ।
न पुनरिति—परिधानकम् = उत्तरीयस्य धारणकरं जनन्तु न पश्यामीत्यर्थः ।

अत्रेदं ध्यातव्यम्—परिधीयत इति “परिधानम्” । डुघाञ् धारणे ।
अस्माद्धातोः “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३ । ३ । ११३) इत्यनेन ल्युट् ।
परिधानमेव “परिधानकम्” । स्वार्थे कन् । परिधानकमस्यास्तीति
“परिधानकः” वासोधारणकर्तृत्वर्थः । अथवा—“परिधानकरम्” इति
पाठे तु रेफो लेखकप्रमादाद् अष्टौ मन्तव्यः ।

रामो वस्त्राकर्षणे स्वस्याऽविचारकारितां परामृशति—“अन्यांशुकम्”
इति । अविमृश्यविधायिना = अविचार्यकारिणा मया = रामेण, अतिरभसात् =
अतिवेगान् ज्योत्स्नानिमोकललितम् = ज्योत्स्ना कौमुदी, निमोकः सर्पत्वक्,
ज्योत्स्ना च निमोकश्च तौ ज्योत्स्नानिमोकौ तद्वन् ललितम् = अतिसुन्दरम्,
इदम् = पुरोवर्ति, अन्यांशुकम् = अन्यस्य अनिर्दिष्टस्य कस्यचिन् कस्वाधन
नरस्य नार्या वेति अंशुकं वस्त्रम्, गगनतलात्=आकाशमण्डलान् परिगलितम् =
परिस्त्रलितं पतितं सन् आकृष्टम् = आगृहीतम् । अत्र लुप्तोपमया वस्त्रस्या-
तिशैत्यं तानवद्य व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । आर्याच्छन्दः ॥१६॥

पुनरिति । भूयोऽपि निर्वर्ण्य = विचार्यत्वर्थः । किमपरमिति ।
असमीक्ष्यकारिणम् = अविचार्यकारिणं चपलमित्यर्थः, आत्मानमवगच्छामि ।
वस्तुतथापत्येन कृतमप्येतद् संवादिभ्रमवत् साफल्यं प्राप्तमिति भावः ।
तदेवाचष्टे—“सुव्यक्तं” मित्यादिना । तयैव = पूर्वं परिचितयैव ।
चित्रकूटवनदेवतया = चित्रकूटाख्यस्य वनस्य अधिष्ठात्र्या देव्या नामतो
मायावत्या, प्रदर्शितम् = सीतायै पुरा दत्तमित्याशयः ।

घृते पण प्रणयकेलिपु कण्ठपाशः
 क्रीडापरिश्रमहरं ह्यजनं रतान्ते ।
 शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणाया
 प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥२०॥

सी—(१) दिष्टिआ अहिण्याद अश्रुत्तेण ।

रा—क्रीडशामिदानीमस्य प्रियावल्लभस्य समानविशेषमनुतिष्ठामि ।

(१) दिष्टया अभिज्ञातमार्थपुरेण ।

सम्प्रति तद्विषये निश्चिति प्रमाणीकरोति “घृते” इति । घृते=दुरोदरे,
 पण=ग्लह, प्रणयकेलिपु=प्रणय प्रेमा, केलय क्रीडा, प्रेम्णा प्रचलितामु
 क्रीडामु नर्मक्रीडास्वित्यर्थं कण्ठपाश=उद्धन्धनम् परस्परमाकर्षणहेतो
 कण्ठे बन्धनमित्येत्यर्थं, नतु वास्तव बन्धन वैशसाभावादिति प्रणयपदबोध्यमेव ।
 विश्व रतान्ते=सुरतावसाने, क्रीडापरिश्रमहरम्=क्रीडया श्रमोत् सुरतक्रीडया य
 परिश्रमो ग्लानि तस्य हरम्=निवर्तक व्यजनम्=तालवृन्तकम्, निशाथकलहे=
 प्रणयवशादर्धरात्रे दम्पत्योर्जायमान कलहो निशीथकलह तत्र शय्या=
 शयनीयम्, एतादृश हरिणेक्षणाया =मृगादया सीताया, इदमुत्तरीयम्=
 सव्यान मया=रोमेषु, विधिवशान्=देवगर्भैव प्राप्तम्=अधिगतमुपलब्धमिति
 यावत् । अत्र—उपमेयस्थानीयस्योत्तरीयस्योपमानस्थानीयाना घृतादाना
 विवक्षितादतिसाम्यादभेदारोपणात् व्यस्त रूपम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ।
 (को०) ‘ घृतोऽस्त्रियामक्षवती कैतव पण इत्यपि ’ ‘ पणोऽक्षपु
 ग्लह ’ ‘ प्रणयस्त्वमी । विश्रम्भयाच्ना प्रेमाण ’ इति “अर्धरात्रनिशार्थी
 द्वौ’ सर्वनामर । “प्रणय प्रसरे प्रेम्णि याच्नाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणोऽपि ’
 इति मेदिनी । वसन्तातलकावृत्तम् ॥२०॥

सीता सहर्षमाह—“ दिष्टिआ ” इति अभिज्ञातम्=पूर्वाभिज्ञातस्य
 पुनरिन्द्रियसन्निकर्षे सति सस्कारज ज्ञानमभिज्ञानम् । तद्विषयता
 प्रापितमित्यर्थं । रामस्तत्प्रीतिपरवशतया सन्नातहर्ष आह—“क्रीडशामि”
 इदानीमस्य प्रियावल्लभस्य=प्रियाया प्रियस्य सव्यानस्य क्रीड सम

(विचिन्त्य) भवतु, अयमेवास्यानन्यसाधारणः संमानविशेषः । (प्रावृ-
णोति) (आत्मनं प्रावृत्य अवलोक्य) द्वितीयप्रावरणं मामवलोक्य
किमपि चिन्तयिष्यति मुनिजनः । तस्मादात्मीयमुत्तरीयं परित्यजामि ।
(इति उत्क्षिपति)

सी—(गृहीत्वा सहर्षम्) (१) प्रियं मे संबुद्धं चिरजीविदाय फलं ।
(आघ्राय) दिष्टिआ असंकतविक्लेषामोघं अद्यउत्तस्य उत्तरीयं । सम्बहा
सच्चसंधा राहवा । (प्रावृत्य) अग्रे पुरं पिञ्जणसंसग्गसुहृपरिसं

(१) प्रियं मे संबुद्धं चिरजीवितायाः फलम् । (—) दिष्ट्या असङ्क्रान्त-
विलेपनामोदमार्यपुत्रस्योत्तरीयम् । सर्वथा सत्यसन्धा राघवाः । (—)

विशेषम्=विशिष्टं सत्कारम्, अनुतिष्ठामि=सम्पादयामि कुर्यामित्यर्थः ।
अनन्यसाधारणः=लोकोत्तरः । सम्मानविशेषः=विशिष्टः सत्कारः । प्रावृणोति=
तत्संब्यानं धारयतीति नाद्यक्रिया । द्वितीयप्रावरणम्=द्वितीयं प्रावरणं यस्य
स तं प्रावारकयुगलौपेतं मामवलोक्येत्यर्थः । किमपि=गुप्तं वेदनीयम् ।
आत्मीयम्=स्वीयम् । उत्क्षिपति=ऊर्ध्वं क्षिपति । सीता—गृहीत्वा=रामस्योत्तरीयं
परिधानीयमादायेत्यर्थः ।

“ प्रियं मे ” इति । “ मे चिरजीवितायाः प्रियं फलं संबुद्धम् ” इति
योजना । चिरजीविनो भावश्चिरजीविता । गन्मया पतिपरित्यक्त्यापि प्राणा
न परित्यक्तास्तदुचितमेव जातमिति भावः ।

दिष्ट्येति हर्षे । असङ्क्रान्तेति । न सङ्क्रान्तः प्रतिगतो विलेपनस्य
अङ्गरागस्य आमोदो निर्हारी गन्धो यस्मिन् तत् तादृशमुत्तरीयं संब्यानम् ।
कामिनो हि रस्युद्गीतिहेतवे शृङ्गाररूपेण चन्दनादिमुरभिद्रव्यभावितमङ्गरागं
गात्रेषु विलेपयन्ति, विलेपितं तद्वासःसु सङ्क्रान्तं भवति, रामोत्तरीयं च न
तथेति सीताविरहिणस्तस्य विषयसेवानपेक्षा न्यक्तीकृता । अमुमेवार्थं धारयन्ती
सीता ऽऽह—सर्वथेति । सत्या सन्धाः प्रतिज्ञा येषां ते सत्यसन्धाः=
सत्यप्रतिज्ञाः । लक्ष्मणसन्दिष्टं रामस्य दारान्तरपरिणयसृष्ट्याशून्यत्वं तथैव
संबुद्धमिति भावः । राघवः=रघुवंशीया

उत्तरीयं पाविरिधं अद्यत्तवच्छ्रयलपरिस्तंतं विद्य अचिरत्नसमुन्मिषणरो-
मंचशिरंतरं अत्तारं उष्वहामि ।

रा—(सविस्मयम्) यथेतदुत्तरीयमप्राप्तमहीतलमेव केनाप्यपहृतं
तथा जानामि प्रत्यासन्नफलो मे मनोरथ इति । (विचिन्तयन्)
उत्तरीयापहारो जलच्छायायां दरयते, न सीता; किमेतत् ? भवतु
सिद्धाश्रमवासिभ्यो जनेभ्योऽस्याः प्रभावो भविष्यति । तत् को नु खल्वस्याः

अहो एतत् प्रियजनसंसर्गमुखस्पर्शमुत्तरीयं प्राट्यार्यपुत्रवचःस्थलपरिधान्त-
मिवाचिरलसमुद्भिन्नरोमाभनिरन्तरमारमानमुद्रहामि ।

“ अहो ” इति हयं । प्रियजनेति—प्रियजनो रामः तस्य संसर्गेण
सम्बन्धेन मुखं स्पर्शो यस्य तदेतदुत्तरीयम् । प्राट्य=धारयित्वा । आर्यपुत्रस्य
वचःस्थले उर स्थले परिधान्तमायासितमिव । अचिरत्नेति—अचिरतो घनः
समुद्भिन्नः प्रस्फुरितो यो रोमाभो लोमा ततिः तेन निरन्तरमन्तररहितमशून्य-
मिति यावत्, एवम्भूतमात्मानम् । उद्रहामि=धारयामि ।

सर्वतो रोमाभिताहं परिधान्तेवार्यपुत्रस्य वचःस्थले लेटितेवास्मि
संवृतेति भावः ।

सविस्मयम्=साश्चर्यम् । यथेति—एतदुत्तरीयम्=मया प्रक्षिप्तं ममैवो-
त्तरीयम् । न प्राप्तं स्पृष्टं महीतलं भूमिभागो येन तत् । केनाप्यपहृतम्=
मम दृष्टयगोचरेण जनेन गृहीतम् । तथा=तेन प्रकारेण । “ मे मनोरथः
प्रत्यासन्नफलः इति जानामि ” इत्यन्वयः । निपातोक्ते प्रथमा । प्रत्यासन्नं
समीपवर्ति फलं सीताप्राप्तिरूपं यस्य स तथाभूतः । मनोरथः=सङ्कल्पः ।
सीतयैव गृहीतं स्यादिति मन्य इत्याशयो रामस्य । जले वज्रापहरणप्रतिबिम्बं
दृष्ट्वा पुनर्विचारयति—“ उत्तरीयापहार ” इति । जलच्छायायाम्=
नीरवर्तिनि प्रतिबिम्बे । “ वज्रापहरणप्रतिबिम्बमालोके, सीता तु नालोक्यते
किमाश्चर्यम् ” इत्याह—किमेतदिति । पक्षान्तरं मुनिप्रभाव विचार्याह—
“ भवतु ” इति । सिद्धाश्रमवासिभ्यः=वाल्मीकिमुन्याश्रमवासिभ्यः, जनेभ्यः=
मुनिभ्य एव । आगत इति शेषः । अस्याः=सीतायाः । प्रभावः=पुरुषान्तर-

प्रत्यासन्नदर्शनेऽभ्युपायः । अयि ! वैदेहि ! न किञ्चित् स्मरसि कस्यचित्
पूर्ववृत्तान्तस्य, यन्मामेवं दर्शनमात्रेणापि न सम्भावयसि ।

सी—(१) अज्जवि कीदिसो पूर्ववुत्तन्तो ।

रा—अविदितमनुसृत्य चित्रकूटे

सुतनु ! सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् ।

कुसुममपचितं विकीर्य भूमौ

स्मरसि रसेन मया धृतं पटान्तम् ॥२१॥

(१) अद्यापि कीदृशः पूर्ववृत्तान्तः ।

कृतदर्शनानर्हतरूपः प्रतापः । प्रत्यासन्नदर्शने=समीपालोकने । पूर्ववृत्तान्तस्य=
चित्रकूटादिस्थले वनवासोदन्तस्य । दर्शनमात्रेणापि=केवलं दर्शनेनापि ।
सम्भावयसि=सम्भालयसि ।

सीता श्रुत्वाऽऽह—“अज्जवि” इति । अद्यापि=मद्येवं निर्वासितायामपि
पूर्ववृत्तान्तः स्मार्यते, किमिदं योग्यमिति सीताया अभिप्रायः ।

रामस्तेमेव वृत्तान्तं स्मरति—अविदितमिति । हे सुतनु ! =
शोभाना तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ । सुन्दरीत्यर्थः । चित्रकूटे=
चित्रकूटनामनि पर्वते, सुमापचयाय = सुमानां पुष्पाणामपचयाय
अवचयनाय पुष्पाण्याचेतुमित्यर्थः, निर्गताम्=निर्यातां त्वाम्, अविदितम्=
अज्ञातं (त्वयेति शेषः) यथा स्यात्तथा अनुसृत्य=अनुगम्य, अपचितम्=
अवचितम्, कुसुमम्=पुष्पम्, (चितानि पुष्पाणीत्यर्थः जातावेकवचनम्)
भूमौ=पृथिव्याम्, विकीर्य=प्रक्षिप्य, रसेन=रागेण भावातिशयेन, मया धृतम्=
आकृतम्, पटान्तम्=वसनकोणम्, स्मरसि=चेतयसि किमिति शेषः । तदैवमाव-
योर्विलास आसीत् यत्र त्वयेदानीमुपेक्षा क्रियत इति विरहिणो रामस्याकृतम् ।

“ रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः ” इति मेदिनी ।

“ शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस ” इति चामरः । पुष्पिताम्राभिर्धं

वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥२१॥

सौ—(विदस्य) (१) साहसिथ अदो एव्य दूरे परिहरिञ्चसि ।

रा—कथं न किञ्चिदपि प्रतिवचनं भयञ्छति ?

सौ—(२) आसण्या मम दिवसावसानवेला । य जुक्तं थ पृतावत्थं गदं अथउत्तं देवदानुदिथ कदुअ अपक्कमितुं । ता किं एत्थ करइस्सं । (दिशोऽवलोक्य) दिद्विथा एसो पिअवअस्सो कोसिथो किंवि अण्येसंतो विअ कोदूहलसमावेशणिविचलोअणो इदो एव्य आअच्छइ, ता ओसरिस्सं । (निष्कान्ता)

(१) साहसिक ! अत एव दूरे परिहियसे ।

(२) आसन्ना मम दिवसावसानवेला । न युक्तं चैतदवस्थां गतमार्यपुत्र देवताद्वितीयं कृत्वापक्कमितुम् । तन् किमन करिष्यामि । (—) दिष्ट्या एष प्रियवयस्यः कौशिकः किमप्यन्विष्यन्निव कौतूहलसमावेशनिश्चितलोचन इत एवागच्छति । तदपसरामि ।

साहसिक ! = अविमृश्यकारिन् ! " साहसन्तु दमो दण्ड " इत्यमरः । " साहसन्तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्ट्वे " इति हैमः । अतएव = अविमृश्यकारित्वादेव, परिहियसे = त्यज्यसे । प्रणयकालुध्योक्तिरियं सीतायाः । प्रतिवचनम् = उत्तरम् । आसन्ना = समीपवर्तिनी । दिवसावसानवेला = दिवसस्य अहोऽवसान समाप्तिस्तद्द्वेला प्रदोषसमय इत्यर्थः । एषा चासौ अवस्था = विरहदशेत्येतदवस्था तामवस्था गतं प्राप्तम् । मदीयविरहेण व्याकुलीभूतमित्यर्थः । देवताद्वितीयम् = देवता वनाधिष्ठानी देव्येव द्वितीया यस्य स तम्, एकाकिनमिति तु निर्गलितोऽर्थः । प्रियवयस्यः = आर्यपुत्रस्येति शेष । अन्विष्यन् = गवेपयन्निव । अय प्रयोगः काचिकल्पदुममतेन अनूपसृष्टस्य "इष्य" घातो शतरि, तथा—पाणिनिमतेन देवादिकस्य "इष" घातोयुक्तः । कौतूहलेति—कौतूहलस्य आश्चर्यस्य समावेशेन प्रसक्त्या निश्चिते विक्षिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । अपसरामि = यथार्थं न परयेत्तवा ऽस्मात्स्था-
नस्थानान्तरं यामि ।

विस्सद्वपउत्तसंकहाणं मुणिकरणआणं अचराणं वि मुहादो किवि
तवोवणरहस्यं मंतिअमाणं । तं तुह अण्णिअं आसी । अम्भेरहिदं विअ
गूडगर्भं अहिअदरं वाहेइ ।

रा—कीदृशं तपोवनरहस्यम् ?

वि—(१) भो किं यं जानासि तत्तहोदी ।

रा—(कर्णो पिधाय) स्त्रीसंबद्धमेव तद्रहस्यम्, तदखमनेन श्रुतेन ।

वि—(२) मा भयाहि, रामवयस्यो खु अहं । यं जानासि तत्तहोदिं

विस्त्रब्धप्रवृत्तसङ्ख्याना मुनिकन्यकानामप्सरसामपि मुखतः किमपि तपोवने-
रहस्यं मन्त्र्यमाणम् । तन् तव च (अ) प्रियमासीत् । अभ्यन्तरस्थितमिव
गूडगर्भमधिकतरं वाधते ।

(१) भोः किं न जानासि, तत्रभवतीम् ।

(२) मा भीः, रामवयस्यः खल्वहम् । न जानासि तत्रभवती

पुरङ्कः स्वाद्वासन्ती माधवी लता ” इत्यमरः । “ अतिमुक्तस्तु निःसङ्गे
वासन्त्या तिनिशोऽपि च ” इति मेदिनी । “ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ”
इत्यमरः । प्रच्छन्नस्थितेन=मुगुप्तस्थितेन । विस्त्रब्धेति—विस्त्रब्धं विश्वस्तं
नि शङ्कमिति यावत् प्रवृत्ताः सङ्ख्याः रहोवार्त्ता यासां तास्तथाभूताः तासा
मुनिकन्यकानाम्=श्रुतिकुमारिकाणाम्, तथा—अप्सरसाम्=देवीनामपि मुखतः
किमपि=अनिर्वाच्यम्, तपोवनरहस्यम्=तपोवने रहस्यं तपोवनरहस्यम् ।
मन्त्र्यमाणम्=विचार्यमाणम् । प्रियम्=हितम् । अभ्यन्तरस्थितमिति—
“ अभ्यन्तरस्थिन इव गूडगर्भः ” इति पाठो युज्यते । गूडगर्भो गूडगर्भ
इत्यर्थः । स यथान्तःस्थितः पीडयति तथाऽभ्यन्तरस्थितं तद्रहस्यं मां वाधते ।
रामः पृच्छति कीदृशमिति । विद्वंपकं आह—किमेति । कर्णो=श्रुती ।
विधाय=आच्छाद्य । स्त्रीसंबद्धम्=नारीवृत्तान्तविशिष्टम् ।

मा भीः=भयं मा कार्पीः । अत्रेदं ध्यातव्यम्—“ मा भी ” रिति
कथं प्रयोग इति ? यावता “ मा भयी ” रिति सिद्धयतीति परयन्तु
पण्डिताः । अथवा “ मा भीः ”=भयं ते मा भवत्विति शेषेण व्याख्येयम् ।
रामवयस्योहम्=रामस्य तव वयस्यो मित्रम्, अतः सहवासित्वात्तवचरित्रतोस्तीति

(ततः प्रविशत्यन्वेपमभिनयन् विदूषकः)

वि-(१) कर्हि शु खु तत्तभवं भविस्सदि रात्रा । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसो पिश्रवश्चस्सो चिन्ताकुलो विश्व णिहुदमणोहराए आकिदीए दीहिआतीरं अलंकरेह, ता उवसप्पिस्सं । (उपसृत) जेदु भवं ।

रा—(दिलोक्य) दिष्टया प्रियवयस्यः कौशिकः प्रातः । वयस्य कौशिक, ! कुतो भवान् ?

वि—(२) अज्ज सूरुदअप्पहुदि ममं तुमं अण्येसमाणस्स सअज्जो दिअहो अदिक्कंदो ।

रा—किंकृतोऽयमस्मदन्वेपणे भवतः प्रयासः ?

वि-(३) सुदं मए पहादए समए अदिसुत्तुमंडपडभंतरे पच्चएणट्ठिदेण

(१) कुत्र खलु तत्रभवान् भविष्यति रात्रा । (—) एष प्रियवयस्यचिन्ताकुल इव निमृतमनोहरया आकृत्या दीर्घिकातीरमलङ्करोति । तदुपसर्पामि । (—) जयतु भवान् ।

(२) अथ सूर्योदयप्रभृति मम त्वामन्वेपमाणस्य (!) सकलो दिवसोऽतिक्रान्तः ।

(३) श्रुतं मया प्राभातिके समयेऽतिमुक्तामण्डपाभ्यन्तरे प्रच्छन्नस्थितेन

अन्वेपम्=गवेषणम् । अभिनयन्=नाट्येन दर्शयन् ।

तत्रभवान्=पूज्यः । चिन्ताकुलः=चिन्तया मानस्या व्यथया आकुलो विह्वलीभूतः । निमृतमनोहरया=निमृतमर्यन्तं मनोहरया=हृदयङ्गमया । आकृत्या=मूर्त्या ।

दीर्घिकातीरम्=सरसीतटम् । सूर्योदयप्रभृति=सूर्योदयादारभ्येत्यर्धः । अन्वेपमाणस्य=गवेषयतः । परस्मैपदिनोऽपि केचन चान्द्रमतेनारम्भेपदिनो भवन्तीति तूक्तप्रायम् । अतिक्रान्तः=गतः । किङ्कृतः=किमर्थः किम्प्रयोजन इति यावत् ।

अस्मदन्वेपणे=अस्माकमन्वेपणे । प्रयासः=उद्योगः । प्राभातिके=प्रातःकालिके । अप्यात्मादित्वात् ठर् । अतिमुक्तेति—अतिमुक्तः=माधवी तस्या मण्डपस्य जनाश्रयस्या ऽभ्यन्तरे=अन्तर्वर्तिनि प्रदेशे । " अतिमुक्तः

विस्सद्वपउत्तसकहाण मुणिकण्णआण अचराण वि मुहादो किंवि
तवोवणरहस्य मत्तिअमाण । त तुह अप्पिअ आसी । अअभरद्धिद विअ
गूढगर्भ अहिअदर बाहेइ ।

रा—कीदश तपोवनरहस्यम् ?

वि—(१) भो किं न जानासि तत्तहोदी ।

रा—(कर्णा पिधाय) स्त्रीसम्बद्धमेव तद्रहस्यम्, तदलमनेन श्रुतेन ।

वि—(२) मा भयाहि, रामवयस्यो खु अह । न जानासि तत्तहोदिं

विस्सब्धप्रवृत्तसङ्घाणा मुनिकन्यकानामप्सरसामपि मुखत किमपि तपोवन
रहस्य मन्थ्यमाणम् । तन् तव च (अ) प्रियमासीत् । अभ्यन्तरस्थितमिव
गूढगर्भमधिकतर बाधते ।

(१) भो किं न जानासि, तत्रभवतीम् ।

(२) मा भी, रामवयस्य खल्वहम् । न जानासि तत्रभवती

पुरङ्कः स्याद्वासन्ती माधवी लता ” इत्यमर । “ अतिमुक्तस्तु नि सङ्गे
वासत्या तिनिशोऽपि च ” इति मेदिनी । “ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय ”
इत्यमर । प्रच्छन्नस्थितेन=मुगुप्तस्थितेन । विस्त्रब्धेति—विस्सब्ध विश्वस्त
नि शङ्कमिति यावत् प्रवृत्ता सङ्घा र्होवार्त्ता यासा तास्तथाभूताः तासा
मुनिकन्यकानाम्=ऋषिकुमारिकाणाम्, तथा—अप्सरसाम्=देवीनामपि मुखतः
किमपि=अनिर्वाच्यम्, तपावनरहस्यम्=तपोवने रहस्य तपोवनरहस्यम् ।
मन्थ्यमाणम्=विवार्यमाणम् । प्रियम्=हितम् । अभ्यन्तरस्थितमिति—
‘ अभ्यन्तरस्थिन इव गूढगर्भ ’ इति पाठो युज्यते । गूढगर्भो गूढगर्भ
इत्यर्थः । स यथान्त स्थित पीडयति तथाऽभ्यन्तरस्थित तद्रहस्य मा बाधते ।
राम पृच्छति कीदशमिति । विदपकं आह—किञ्चेति । कर्णा=श्रुती ।
विधाय=आच्छाद्य । स्त्रीसम्बद्धम्=नारीवृत्तान्तविशिष्टम् ।

मा भी=भय मा कार्या । अत्रेदं ध्यातव्यम्—“मा भी”रिति
कथ प्रयोग इति ? यावता “ मा भयी ” रिति सिद्धपतीति परयन्तु
पण्डिता । अथवा “ मा भी. ”=भय ते मा भवत्विति शेषेण व्याख्येयम् ।
रामवयस्योहम्=रामस्य तव वयस्यो मित्रम्, अत सहवासि वात्तवचरित्रज्ञोसीति

पुराणसंगदासि ।

रा—(आत्मगतम्) देवगणिकासम्बद्धेषा कथा, न कश्चिदोपस्तदा-
कर्णने । (प्रकाशम्) कतमासौ पुराणस्वर्गदासी किमुवंशी ? किं
तिलोत्तमा ?

वि—(१) हे राम, प्रियवयस्य, रामति खणे खणे अलिङ्गमहुरेहिं
वधयेहिं आडलयसि ।

रा—किं तिलोत्तमा ?

वि—(२)ए आणामि किं तिलोत्तमा सिलोत्तमेति । सा किल तत्तदोदीप

पुराणस्वर्गदासीम् ।

(१) हे राम ! प्रियवयस्य । रामेति क्षणे क्षणे अलीङ्गमपुरैर्वचनैरा-
कुलयसि ।

(२) न जानामि किं तिलोत्तमा सिलोत्तमेति । सा किल तत्रभवत्या-

भावः । पुराणस्वर्गदासीम्=पुराणा चासौ स्वर्गदासी स्वर्गणिका ।
किमुवंशीति—स्वर्वैश्यामूर्धन्यत्वादस्याः प्रथमं कीर्तनम् । इयम्—नरनारायणी
मोहयितुमायाते सपरिवारे कामदेवे भगवता स्वमाहिम्नैवोत्पादिता यामालोचय
सर्वे स्ववासिन एव मुमुहुरिति पौराणिकी गाथा । तथा च—धीमद्भागवत-
स्यैकादशे स्कन्धे चतुर्थेऽध्याये—

ते देवानुचरा दृष्ट्वा श्रियः धीरिव रूपिणीः ।

गन्धेन मुमुहस्तासां रूपौदार्यहतधियः ॥१३॥

ओमिन्यादेशमादाय नत्वा तं मुरयन्दिनः ।

ऊर्वशी मध्वरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥१४॥ इति

देवगणिकासम्बद्धा = अश्वरःसम्बन्धेनावतीर्णा । “ तदाकर्णने न
कश्चिदोप ” इत्यन्वयः । दिव्यत्वादेव दोषानहौ सा कथेति भावः । अदिभ्यां
कथा तु, स्त्रीगम्बन्धिनी मया न धोतयेत्यत्रापि रामहृदयम् । कतमा
ऽगाविति । “ कतरगा ” इति तु मुहुः मन्थे । अलीङ्गमपुरैः=विध्याभूतैः
प्रियैः । सा किल=सत्यम्बदा मया पार्ताः शुभा सा । तत्रभवत्याः=पूरुषायाः ।

चिरकालविडत्ताए विदेहराजतनयाए चरिदं धरुचिद्विय पिअवयस्सं
उपहसिदु इचइ ।

रा—(आत्मगतम्) कष्टं सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । अन्यथा हि
दृश्यमाने प्रियासन्निधानाभिज्ञाने स्वयं न दृश्यत इत्यसम्भाव्यमेतन्मानुषीषु
सर्वथा वञ्चितोऽस्मि कामरूपिण्या तिलोत्तमया ।

तृपितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।

अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥२२॥

धिरकालवियुक्ताया विदेहराजतनयायाश्चरितमनुष्ठाय प्रियवयस्यमुपहसितु-
मिच्छति

धिरकालवियुक्तायाः = चिररात्राय त्वद्विरहिण्याः । विदेहराजतनयायाः =
विदेहराजो जनकः, तस्य तनयायाः पुत्र्याः श्रीजानक्या इत्यर्थः । चरितम् =
तदीयभूमिकाह्वयं चरित्रम् । अनुष्ठाय=विधाय । उपहसितुम्=उपच्छन्दयितुम् ।

उपलक्षितम् = ज्ञातम् । प्रियाम्निधानेति—प्रिया = सीता तस्याः
सन्निधानम् = सार्भाप्यं समीपेऽवस्थितिरिति यावत्, तस्य (सन्निधानस्य)
अभिज्ञानं = ज्ञापकं चिह्नविशेषस्तत्रेत्यर्थः । स्वयमिति । स्वयं दृष्टिपथं
नावतरति, एतत् = एतादृशं समर्थम्, अमानुषीषु = अदिम्बासु योषासु
असम्भाव्यमित्यन्वयः । वञ्चित = प्रतारितः । कामरूपिण्या = यथेच्छं
रूपान्तरपरिवर्तनकारिण्या । तिलोत्तमया = एतन्नाम्न्या स्ववैश्रव्या । सर्वथा=
सर्वप्रकारेण, वञ्चितोऽस्मि = प्रतारितोभवामि ।

वञ्चनानेवाह—तृपितेनेति—तृपितेन = पिपासितेन मया मोहान् =
अज्ञानान्, प्रसन्नसलिलाशया = प्रसन्नं निर्मलञ्च तन् सलिलं नीरं तस्या-
शया वासनया, कान्तारमृगतृष्णिकाम् = कान्तारे जङ्गले (मरुभूमौ)
मृगतृष्णिकाम् = मिथ्याप्यवसितं पानीयं पातुम्=अञ्जलिः = पाणिपुटः,
विहितः = कृतः । श्रीभ्योऽप्यभिपाताद् मरुं भासमानं जलं पातुं तृषार्त्ता मृगा
धावन्ति, तेषामनीरे या नीरसुद्धिः सा “मृगतृष्णिका” “मृगतृष्णा” योच्यते,
एवम्भूता याऽनास्मिन्सुद्धिः तस्या विषयभूतं प्रातिभाषिकं जलमपि
मृगतृष्णशब्दवाच्यं भवति । यथा मृगा मृगतृष्णया धावन्त परमार्थ-

(उत्तरीयमवलोक्य) कथमुत्तरीयमपि निर्मितमतिमायाविन्या ।
अहो परवक्षनायामतिमहद्वैपुणम् ।

वि—(१) भो वयस्य, विच्छकमुहो विभ्र दीप्तसि । किं ताए वंचिदोसि ?

रा—वञ्चितः कृतोऽस्मि ।

वि—(२) किं मए सुदं रहस्सं होदि ?

(नेपथ्ये)

सन्ताप्य लोकमखिलं निरवग्रहेण

तीव्रो नरेश्वर इव प्रथमं स्वधाम्ना ।

(१) भो वयस्य ! विलक्षमुद्य इव दृश्यसे । किं तया वञ्चितोऽसि ।

(२) किं मया श्रुतं रहस्यमन्यथा भवति ।

चस्तुनोऽलाभात्केवलं श्रेष्ठाभाजो भवन्ति एवमेवाहमपि प्रतिच्छायायां
सीतायुद्धया तथा सङ्कल्पं कुर्वाणो निष्फलप्रयत्न एवास्मि संवृत्त इति भावः ।

अत्र तिलोत्तमाकर्तृकं मत्कर्मकं यद्वचनं तन्मत्कर्तृकमृगनृषिकाजले
ऽञ्जलिविधानमिति उपमूनोपमेयवाक्यार्थयोरैक्यारोपरूपा निदर्शना ।

अथवा—मत्कर्मकतिलोत्तमावचने । मृगनृषिकासम्बन्धिजलविषयकाञ्जलि-
विधानरूपपदार्थारोपो " निदर्शना " (पदार्थशक्तिरूपा निदर्शना) इति मे
भाति । अग्रे परिहृताः प्रमाणम् । " भ्रान्ति " स्तु न चारत्वाऽभावात्, मोहस्य
स्पष्टतरप्रतिपक्षः ॥२२॥ .

निर्मितम् = रचितम् । अतिमायाविन्या = आज्ञानसिद्धशक्तिमत्या ।
परव्यामोहनैरुद्देतुर्मायेति घेदान्तिनः । विलक्षमुद्यः = विलक्षं
साधिसमयं मुक्षं वस्य सः, विस्मितानन इत्यर्थः । " विलक्षो विस्मान्विते "
इत्यमरः । तया = तिलोत्तमया वञ्चितः कृतोऽस्मीति—सर्वं प्रचारित
एवास्मि । सीताप्राप्तौ च न कापि मे प्रत्यारोति भावः ।

विद्वरकः स्वोक्तिं समर्पयते—किं मय श्रुतमिति । सगत्याप्येति ।
सूर्याद्यननवर्णनमिदम् । निरवग्रहेण = प्रतिबन्धरहितेन, स्वधाम्ना = देव
तेजसा स्वस्य तेजमेति या, अग्निलम् = गमयन्, लोचम् = मूर्ध्निःशरित्वाक्यं
त्रिभुवनम्, तीव्रः = उग्ररागनः, नरेश्वर इव = एतेव, प्रथमं गन्ताप्य = तापदिवा,

सोऽयं वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः

सायं मृदुर्भवति तिग्मरुचिः क्रमेण ॥२३॥

रा—(निर्वर्ण्य) अस्तं गच्छति भगवान् दिवाकरः ।

प्रियजनरहितानामङ्गुलीभिर्वधूना-

मर्वाधदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः सहैव ।

व्रजति किरणमालिन्यस्तमेकैकशोऽस्मिन्

सरसकमलपत्रश्रेण्यः सङ्कुचन्ति ॥२४॥

वयःपरिणतेरिव = वय आनुः तस्य परिणतिः परीपाकः परियाणः तस्मादिव,
क्रमेण = मध्याह्नादिक्रमेण, शान्ततेजाः = शान्तं शममुपेतं तेजः राजपते
कोपादिहृष्यम् पराक्रमो वा सूर्यपक्षे सारं प्रभाशरूपं यस्य सः तादृशः सोऽयम्=
सर्वलोकसाक्षी, तिग्मरुचिः=तिग्मा तीव्रा प्रचण्डा रुचिर्दाक्षिण्यस्य सः चण्डाशुः
सूर्यः, सायम् = सायङ्काले मृदुः = कोमलः सख्ययोत इति यावन्, भवति =
वर्तते । सन्ध्यादिवैदिककर्मानुष्ठानकालो जात इति व्यङ्ग्यम् ।

(को०) “तेजःप्रभावेदीप्तौ च बले शुकेऽपि” इत्यमरः । “तेजो धात्रि
पराक्रमे । प्रभावेरतसोश्च” इति विश्वः । भरतस्तु—

अधिचेपावमानादेः प्रत्युद्गस्य परेण यत् ।

प्राणालयेष्वसहनं ततेजः समुदाहृतम् ॥ इत्याह ॥

“वयः परिणतेरिव” लुपमा । साच श्लेषोपस्कृता वसन्तातिलकावृत्तम् ॥२३॥

निर्वर्ण्य = निरुप्य । भगवान् = इति ब्रह्मरूपत्वान् । दिवाकरः = सूर्यः ।

“द्विधाविमानिशाप्रभा० (३।२।२१) इतिस्त्रेण टप्रत्यये सिद्ध्यति ।

प्रियजनेति—प्रियजनरहितानाम् = प्रियजनेन बल्लभेन रहितानां विर-
हिणीना वधूना सीमान्तिनीनाम्, अवधि० = अवधिदिवसाना श्रोपितस्य
भर्तृवधिदिनाना या सङ्ख्या गणना तस्या व्यापृताभिः सलप्राभिः प्रवर्त्त-
मानाभिः, अङ्गुलीभिः = करशाखाभिः, सहैव = सार्धमेव अस्मिन्=मदृष्टिविषये,
किरणमालिनि = भास्वरे, अस्तम् = अस्ताचलन्, व्रजति = याति मति, सरस-
कमलपत्रश्रेण्यः = सरसानां रसान्वितानामशुष्काणां कमलपत्राणां पत्रदलावां
श्रेण्यः = राजयः, एकैशः = क्रमराः (एकस्या उत्तरमेकैलर्धः) सङ्कुचन्ति =
निमीलिता भवन्ति ।

अपि च,—

आकर्षात्प्रग्रहाणां नियमितगतयश्चोदितास्तोत्रपातै-
नैव स्थातुं न यातुं सचकितचरणाः सारथेः पारयन्तः ।
दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैर्विषमपरिसरादस्तशैलस्य शृङ्गा-
द्राहन्ते वारिराशिं कथमपि विधुरा वाजिनस्तिग्मरश्मेः ॥२५

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः

यथा—प्रोपितभर्तृका नायों विरहदुर्बलाः सत्यो बह्वभस्य प्रत्यागमनं प्रति-
पालयन्त्योऽङ्गुलीभिर्दिवसान् गणयन्त्यस्ताः क्रमेण सङ्कोचयन्ति तथैव
कमलिन्योऽपि क्रमशो निजपत्राणां सङ्कोचं कुर्वन्त्यो भर्तुः सूर्यस्य प्रत्यागमन-
मुदीक्षन्ति इति भावः ।

अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । उक्तञ्च जयदेवेन—“सहोक्तिः सहभावधेदुच्यते
जनरञ्जन” इति । अत्राङ्गुलीनां कमलपत्रध्रेणीनाञ्च सङ्कोचरूपः समानोधर्मः,
कर्तृत्वं तृतीयार्थः, तस्य सहायान्वयः, सहायस्य च समकालान्त्वसम्बन्धेन
सङ्कोचकिययान्वयः । “अङ्गुलीकर्तृकरङ्कोचसमकालीनसङ्कोचकर्त्र्यः कमलपत्र-
ध्रेणय” इत्यन्वयबोधः । अत्र द्वयोः सङ्कोचयोरभेदाप्यवसायः । केचित्त्वेतादृ-
शस्थले निरूपितत्वं तृतीयार्थः । “अङ्गुलीनिरूपितसाहित्यवत्यः कमलपत्रध्रेणयः
सङ्कोचाश्रयः” इति बोध इत्याहुः । प्रपद्यस्तु प्रन्यभूयस्त्वभिया न क्रियते ।
अन्यत्स्वयमूह्यम् । “मालिनी” वृत्तम् ॥ २४ ॥

आकर्षादिति । सारथेः = सूरसूतस्यानूरोः, प्रग्रहाणां = रश्मीनां,
आकर्षान् = आकृष्टिहेतोः, नियमितगतयः = नियमिता स्तब्धीभूता बद्धेति
यावत् गतिश्चालो येषां ते, तथा—तोत्रपातैः = तोत्रस्य प्राजनस्य पातैः सम्पातनैः
वैष्णुकमारणैरित्यर्थः, सचकितचरणाः = सचकिता भीत्या कम्पनां प्राप्ताधरणाः
पादा येषामेवम्भूताः, अतएव—विधुराः = कटङ्गताः, तिग्मरश्मेः = सूर्यस्य,
वाजिनः = वेगवन्तोऽथाः, नैव स्थातुम् = स्थितिं कर्तुम्, न यातुम् = नच
गन्तुमपि, पारयन्तः समर्षा भवन्तः विषमपरिगरान् = विषमो निप्रोक्षतः

परिसरः = प्रान्तभूभागो यस्य तस्मात्; अस्तशैलस्य = अस्ताचलस्य शृङ्गात् = शिखरात्, दुर्विन्वस्त्रैः = दुःखेन महता कष्टेन विन्वस्त्रैः स्थापितैः, खुराप्रैः = खुराणां राफानामग्रभागैः, वारिराशिम् = जलनिधिं समुद्रम् अवगाहन्ते = प्रविशन्तीत्यर्थः; अस्तमनःकालेऽस्वेव सूर्यस्य प्रवेशात् । तथाच—श्रुतिः “अप्नु अस्तमेति” इति ।

अत्र सूर्याश्वानां शास्त्रीयप्रमाणबलासिद्धतया तथावर्णनं स्वभावोक्तिरेव । अन्यथाऽऽहुतातथ्यवर्णनाद् अस्त्युक्तिमहुः । इयानेवातिशयोक्तेर्विशेषो यदत्युक्ता-
वसन्तातथ्यन्वरूपः । अतएव—

अनयोरेनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्यासस्तव बाहुलतान्तरे ॥

इति पद्यानन्तरं दारिड्येने कम्—“इत्यसम्भाव्यमेवैतदि”ति । तत्—

लोकातीत इवात्यर्थमध्याशीष्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेवातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे यथा ॥ इत्याका—

अल्पं निर्मितमाकाशमनाब्जोर्ध्वैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलम् ॥

इत्यभिहितमिति कृतं बहुना । अनुप्रासादिलापनप्रकारोऽपि अस्मद्दद्याख्यान-
दिशोद्दिश्यः ॥ सम्यगं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्रागिति शम् ॥२५॥

इति धीपरिणतदेवीदासतनुजनुपा सारस्वतवंशावंतसेन सती-विष्णुदेवीयर्भजेन

स्यालकोटवास्तव्य-जैनन्यायविशारद-कवितार्किक [तन्त्रचक्रवर्ति]

दर्शनाचार्य-नृसिंहदेवरात्रिविरचितायां “सौरभोज्ञासिनी”

इयपरख्याया “सौभाग्यवती” नाम-कुन्दमालाव्याख्याया

चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोङ्कः

(ततः प्रविशति विद्वपकः)

चि—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) (१) आसन्नो तपोधन्यायं संपात-
समधो, ता तुवरेदु भवं ।

(ततः प्रविशति रामः) ”

रा—सवनमवसितं हुतं कृशाना-
बुदयगतः समुपासितो विवस्वान् ।

(१) आसन्नस्तपोधनानां सम्पातसमयः, तत् त्वरतु भवान् ।

कामरूपाय शमाय नमो, मायामयाय च ।

उमाधवाय शान्ताय शिवाय च नमो नमः ॥

नेपथ्याभिमुखमिति । “नेपथ्यं” वणिकापरिग्रहणयोग्यं नटवर्गस्थान-
मिति पूर्वं विशिष्टमभ्युक्तं १२ पृष्ठे । त्रिपुरारिरपि—“कुशीलवकुटुम्बस्य
स्थली नेपथ्य इष्यते” इत्याह । तदभिमुखं दृष्ट्वेत्यर्थः । आसन्नः =
समीपवर्ती । तपोधनानाम् = तपो ज्ञानमयं चान्द्रायणादिर्वा (एव) धनं
येषां तेषां तपस्विनामित्यर्थः । “तपः कृद्धादि कर्म चेत्यमरः । “तपो
लोकान्तरे ऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमान्शिशिरमाशयोः” इति
मेदिनी । अथवा—हितमितमेध्याशनं तपस्तद्गतां विविदिपूणामित्यर्थः ।
सम्पातसमयः = सङ्गीभूयोपस्थानवेला । त्वरतु = शीघ्रं करोतु ।

रामः स्वकृतं कर्तव्यञ्च भावयति—सवनमिति । सवनम् = ध्यानम् ।
अवसितम् = समाप्तम्, कृशानो = अनले (बहौ) हुतम् = हूयमानस्य
वैधस्याज्यादेश्वरोः प्रक्षेपः कृतः, उदयगतः = उदित उदयाचलम्प्राप्त इत्यर्थः
विवस्वान् = भास्वान्, (सूर्यः) समुपासितः = सम्यगुपासिता निष्पातः
अर्थात् सन्ध्यान्तर्गतैः “उद्धयं तमसस्परिस्वः” इत्यादिभिर्देवैः
प्रात्यहिकं सूर्योपस्थानमपि कृतम् । अथवा—पद्मदेवार्चनविधया अर्षादिप्रदानेन

इति विधिमद्यसाय्य वासरादौ

नियमधनानहमागतः प्रणन्तुम् ॥१॥

वि—(१) एद अत्थाणमटप, पविसंदु भव ।

रा—(प्रविष्टकेन चिन्ता नाटयन्)

(१) एतदास्थानमण्टपम्, प्रविशतु भवान् ।

भगवान् सूर्योप्यनितः । इति = एवंरूपेण, वासरादौ = दिवसस्य प्रथमे भागे, विधिम् = विधानं नित्यं कर्म, अरसाय्य = समाप्य नियमधनान् = नियमाः *शौचसन्तोषतपःप्रमृतयो योगशास्त्रोक्त (एव) धनं वित्तं येषां ते तान् योगिनो मुनीन्, प्रणन्तुम् = अभिवादयितुम्, अहमागतः = आयातोऽस्मात्पर्यः । अत्र—नियमधनविषयको रामस्य भावः ।

“अवसाय्य” इति अत्रोपपद्यस्य “पोऽन्तर्कर्मणि” इति देवादिकस्य धातोः क्त्वाया ल्यपि रूपम् ॥

“सवनं त्वष्टरे घाने सोमनिर्दलेनऽपि च” इति मेदिनी । “सुत्याभिपवः सवनञ्च सा” “कृशानु पावकोऽनल” “भास्वद्विवस्वसताश्चहरिदश्वोष्णर-ररमय” “विधिविधने देवे च” इति सर्वनामर । पुष्पिताग्राभिधं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १ ॥ आस्थानमण्टपम् = सदोमण्डपम् । “समज्या परिपद् गोष्ठी सभा समितिःसदः । आस्थानी शीबमास्थानम्” इत्यमरः । “आस्थानमण्डपम्” इति पाठः प्रसिद्धिवशात् सम्यक् प्रपद्ये । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय” इत्यमरः । परन्तु अप्पय्यदीक्षितविरचिताया श्रीकण्ठभाष्यटीकाया शिवार्कमणिदीपिकाया “मण्डप” शब्दोऽप्यस्माभिः पठितः तस्मान्नात्यन्ताऽप्रसिद्धमिदम् । आतिष्ठन्त्यनेति “अस्थानम्” “करण-धिकरणयोश्च” (३।३।१७) इत्यधिकरणे ल्युट् । प्रविष्टकेन=प्रवेशनं “प्रविष्टम्” भावे क्तः, प्रविष्टमेव “प्रविष्टकम्” स्वार्थे कन् । प्रवेशनेनेत्यर्थः । चिन्ताम् = स्मृतिम् । “स्याचिन्ता स्मृतिराप्यानम्” इत्यमरः । चिन्तिपूजि—(३ ।

* शौचसन्तोषतपः स्वाभ्यायेश्वरप्रतिपन्नानि नियमाः । (योग० पा० २ । सू० ३२)

आ ! आश्चर्यमस्माकं किं वृत्तमतीतेऽहनि ?
 अतिप्रसादादसतीव तस्मिन्
 दृष्टा मया वारिणि पङ्कजाक्षी ।
 लम्बालकं पारङ्गुरपीनगरडं
 प्रसादरम्यं वदनं वहन्ती ॥२॥

३ । १०५) इत्यङ् । चिन्तनं “ चिन्ता ” । वृत्तम् = भूतम् । अतीते = गते । अहनि = दिवसे । “ अहन् ” शब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपम् । “ विभाषा छिद्योः ” (६ । ४ । १३६) इतिसूत्रेण पक्षेऽनोऽकारस्य लोपाभावः । लोपपक्षे—“ अहि ” इति स्मर्तव्यम् ।

दृष्टमाश्चर्यमेव वर्णयति—अतिप्रसादादिति । अतिप्रसादात् = अत्यन्तं निर्मलताकारणात् जलस्यातिनिर्मलयादित्यर्थः, असतीव = अविद्यमाने इव तस्मिन् वारिणि = दीर्घिकाजले, पङ्कजाक्षी = पङ्कजे इवाऽक्षिणी यस्याः सा कमलनयना सीता, मया दृष्टा = साक्षात्कृता । कथम्भूता सा—वदनम् = मुखम् वहन्ती = धारयन्ती. । कीदृशं वदनम्—लम्बालकम् = लम्बा लम्बमाना अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्र तत् प्रसृतकेशमित्यर्थः । पुनः कीदृशं वदनम्—पारङ्गुरपीनगरडम् = पारङ्गुरी श्वेतरक्तौ पीनौ (नैमिशे यशानुष्ठानपरस्य भर्तुर्दर्शनसम्भावनया) स्थूलौ प्रफुल्लौ गरडौ = कपौलौ यस्य तच्छादशम्, अतएव—प्रसादरम्यम् = प्रसादेन प्रसन्नतया रम्यं मनोहारि ।

दण्डान्वयस्तु—“ अतिप्रसादात् असतीव तस्मिन् वारिणि लम्बालकं, पारङ्गुरपीनगरडम्, प्रसादरम्यं वदनं वहन्ती (मा) पङ्कजाक्षी (सीता) मया दृष्टा ” इत्येवं ज्ञातव्यः ।

कथं वारिणि प्रतिबिम्बितस्य वदनस्य पीनगरडतायां द्रष्टुं शक्यायामपि पारङ्गुरताऽपि द्रष्टुं शक्येति चेद ? मा गर्यं वह—“ एकसम्बन्धिज्ञानमपर-सम्बन्धिस्मारकम् ” इति न्यायेन विरहिणस्तस्य तथाभावनयाप्युक्तं शक्यत्वादिति वृत्तं बालमतिव्याकुलताजनकेन बहुविचारेण । .

“ पङ्कजाक्षी ” इत्यत्र “ शेषो बहुव्रीहिः ” (२ । २ । २३) इति समासे “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षयोः स्वाङ्गात्पच् ” (२ । ४ । ११३) इत्यन

अथ वा विलोक्यते तिलोत्तमया कृतोऽय परिहास इति ।

तस्याः स्वहस्तरचितामिव कुन्दमालां
सादृश्यवन्ति सिकतासु पदानि तानि ।
छायां च देवगणिका विदधातु येन
रामं कथं स्पृशति हस्तपटान्तवातैः ॥३॥

(चिन्ता नाटयति)

समासान्त- पच् । पित्त्वान् ङीप् । अत्र धर्मवाचकयोर्लोपे लुप्तापमालद्वार ।
सतोपि वारिणोऽसत्सम्भावनयोः प्रेक्षाचेल्यनयोर्द्वयोर्निरेपेक्षयोः संछट्टि- । इन्द्र
वज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजाति ॥२॥

तिलोत्तमाकृत परिहासं भावयित्वाऽऽह-अथवेति । प्ररान्तरखाश्चर्यमेव
प्रतिपादयति—तस्या इति । या देवगणिका = स्वर्देश्या तिलोत्तमा, तथा ।
“तस्या” इति—तस्या = सीताया , स्वहस्तरचिताम् = स्वस्य हस्तेन पाणिना
रचिता गुम्फितामिव, कुन्दमालाम् = माध्यकुमुमदाम् । (सीतारचितकुन्दमाला
सन्त्या कुन्दमालामित्यर्थः) तथा—सिकतासु = मालुकासु, तानि = मया पूर्वमनेक-
वारमनुभूतानि, सादृश्यवन्ति-सादृश्य भावः सादृश्यं तद्वन्ति सीतापदतुल्यानि,
पदानि = चरणधिहानि, तथा—छायां = प्रतिबिम्बं विदधातु = करोतु
(रचयितु) नामेति शेषः । येन = कारणेन “मम सीताविभ्रमो भवेदि”ति शेषः ।
पर सा देवगणिका हस्तपटान्तवातैः = हस्ते (धृतस्य) पटान्तस्य वल्लप्रान्त-
भागस्य वातैः पवनैः, रामम् = माशमेकस्त्रीवितं परकीयाया सर्वथाऽऽगति-
शून्यम्, कथम् = केन प्रकारेण, स्पृशति = स्पर्शं करोतीदममम्भाव्यमेवेत्यर्थः ।

इदमत्राकृतकम्—सीतातुल्यचातुर्यवशान् तिलोत्तमयापि तादृशा
कुन्दमाला प्रथितुं शक्यते, सुन्दरीषु प्रायः सौन्दर्यसादृश्यमहिम्ना पदविन्याम-
साम्यमपि सम्भाव्येत, स्त्रीन्वसादस्यादाकारच्छायातौल्यमपि नाऽगम्भावीति
सर्वं सीतावचितोत्तमा कर्तुं शक्यनुयातन्मयाऽपि मन्येत, परन्तु स्वाभाविक
समुच्छ्रिताप्रेमोद्गारपूर्वकं मम मूर्च्छाचारं पटातपवनमेघनं सा वारवनिता
कदापि सीतावल्लुप्तुं न शक्यते, नचपि परमशुद्धे मयि तस्यास्तादृशा
प्रभावोऽपि शक्यसम्भव इत्यग्रे मये सीतयैव तन्मम भवेदिति ।

वि—(१) एतो सचिन्तो विद्म, अज्ज ता उपाविसिञ्च विद्मन्धइस्मन् ।
(उपविश्य)

(२) भो भो वयस्य, मा तुमं एथ टिदो गु क्किं टिदो सु तुमं यवमेहसिदि-
द्धस्सामद्धो परिणद्धमुक्काहारो अच्चंइसमुण्णद्धदुरारोहाणं इंदनीलमयानं
भवणद्धंभाणं अण्णतमो विद्म मम हिच्चविद्ममं उत्पादेसि । ता एसस्स

(१) एष सचिन्त इव, अथ तदुपविश्य निर्वन्धयिष्यामि ।

(२) भो ! भो ! वयस्य ! मा त्वमत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु त्वं नवमे-
षन्निग्धश्यामलः परिणद्धमुक्काहारोऽत्यन्तसमुन्नद्धदुरारोहाणामिन्द्रनीलमयानां
भवनस्तम्भानामन्यतम इव मम हृदयविभ्रममुत्पादयसि । तदेतस्य लक्ष्मी-

एतेन—सीताजीवनसम्भावनया रामस्य कथमप्याश्वसनं व्यज्यत इति
वस्तुध्वनिः । अत्र न्यूनपदतादोषोऽपि भाति । वस्सन्ततिलकावृत्तम् ॥३॥

एषः = रामः । सचिन्तः = साध्यानः । उपाविश्य = स्थित्वा निर्वन्धयि-
ष्यामि = साम्रहं प्रार्थयिष्ये । “मा त्वमत्र” इति । “ भो ! भो ! वयस्य !
त्वमत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु मम हृदयविभ्रमं मा उत्पादयसि ”
इत्यन्वयः । खल्विति वाक्यालङ्कारे । यत्र तत्र स्थितस्त्वमित्यर्थः । कथम्भूत-
स्त्वमिति विशेषणानि दर्शयति—नवेति । नवो नूतनो यो भेषो वारिदस्तद्धत
न्निग्धः सान्द्रश्चिकण्ठाश्यासौ श्यामलः श्यामवर्णश्च । अत्रोपमानोपमेयभूत-
योर्मेघरामयोः निग्धश्यामलत्वे साधारणधर्मः । त्रयाणामुपादानाद्वाचलुप्तो-
पमेयम् । परिणद्धमुक्काहारः = परिणद्धः परितो नद्धो धृतः स्वस्थाने दोलन्मुक्का-
हारो मौक्तिकद्राम यस्य येन वा सः । अत्यन्तेति—अत्यन्तमतिमात्रं
समुन्नद्धाः सम्यगुन्नद्धा बहूजता अतएव दुरारोहा दुःखेनारोहुं शक्यांस्तेषाम्,
इन्द्रनीलमयानाम् = इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मितानाम्, भवनस्तम्भानाम् = भवनस्य
प्रासादस्य स्तम्भानां स्थूणानाम्—अन्यतम इव=प्रासादस्तम्भविशेष इव, मम
हृदयविभ्रम् = हृदये अन्तःकरणे विभ्रमं भ्रान्तिम् चित्तविच्युन्धतामित्यर्थः ।
उत्पादयसि = जनयसि, जनयत्वित्यर्थः ।

भवनस्तम्भौपम्येन रामस्य दीर्घकायत्वं विशालवज्रःस्थलत्वादिकं च व्यज्यते
अस्मद्भावनया—“ खलु त्व ” मित्यन्तं वाक्यं “ भव ” इति
क्रियापदमध्याहृत्य पृथग्ब्याख्यातव्यम् । अग्रे—“ उत्पादयसि ” इत्यन्तो

लक्ष्मीनिवासभवनस्य सेवासमयसमुपागतसामन्तणरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्य
 अत्याणदासेरमंडपपुंडरीकस्य कार्णिकामण्डले विश्व पुद्गलसिंहासये
 मधुमहण्यानामीकमलकारिणआसमारूढस्य भगवदो पितामहस्य मसच्छं
 अधिचिखपंतो उचविष्टो होहि ।

निवासभवनस्य सेवासमयसमुपागतसामन्तनरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्यास्थानदास-
 रेमण्टपपुरण्डरीकस्य कार्णिकामण्डल इवैतस्मिन् सिंहासने मधुमधननामीकमल-
 कार्णिकामण्डलस्य भगवतः पितामहस्य महत्त्वमधिचिपन्नुपविष्टो भव ।

ग्रन्थस्तत्र गमकनया सुष्ठु सङ्गतो भवति । “अन्यतम इव” इत्यत्र प्रकृतस्य
 रामस्य समेन सम्भावनत्वादुत्प्रेक्षा ।

तदतस्येति—“तदेतस्य लक्ष्मीनिवासभवनस्य एतस्मिन् सिंहासने” इति
 मन्ग्रन्थः । एतस्य=समीपवर्तिनः, लक्ष्मीनिवासभवनस्य = यज्ञानुष्ठानसमये
 तत्रैव निर्मापितस्य “लक्ष्मीनिवास” इत्याख्यस्य प्रासादस्य, कीदृशस्य लक्ष्मी-
 निवासभवनस्येत्याह—सेवासमयेति । सेवासमये सेवानाले अर्थान् महा-
 राजस्य तवोपस्थानकाले समुपागताना सङ्घशः समेताना सामन्तनरेन्द्राणा
 मण्डलिकाना नृपाणा मधुरशब्दः = मधुरैर्हृदयैः प्रियैः जयजयेत्यादिभिस्तवो-
 पस्कारकरैः शब्दैः, उपगीतस्य = शब्दायमानस्य, आस्थानदासेरमण्टप-
 पुण्डरीकस्य = आस्थानं सभास्थानं, तत्र ये दासेराः सेवकाः, तेषा मण्टपं
 मण्डलं समुदाय एव पुण्डरीकम्, कार्णिकामण्डल इव = कार्णिकामण्डल पद्म-
 बीजकोपः तस्मिन्निव, एतस्मिन् सिंहासने = राज्यामने, उपविष्टः = स्थित
 आरूढो भवेत्यन्वयः । अर्थात्—इतस्ततः परिभ्रमणं परित्यज्य सिंहासनमारुह्य
 तिष्ठ, स्थानहीनस्य शोभाभावान् । किं वुर्यन्नित्याह—मधुमधनेति ।
 मधुर्मधुनामा योऽमुरः तस्य मधनो हिंसको यो विष्णुर्भगवान् मधुसूदनः
 तस्य, नान्यां यत्कमलं पद्मं तस्य कार्णिकां बीजकोपमारूढस्य अरुण स्थितस्य,
 भगवतः = पूज्यस्य पितामहस्य = परमेष्ठिनः, महत्त्वम् = महिमानमैश्वर्यं
 अधिचिपन् = तिरस्कुर्वन् । एतावता रामे पितामहस्योपम्यं व्यज्यते ।

(को०) “मम्पति.धीष लक्ष्मीव” इत्यमर । “लक्ष्मीः धीशोभा-
 सम्प्रिप्रियङ्गु” इति हैमः । “पुण्डरीकं सिताम्भोजम्” “कार्णिका कर्णभूपरे
 कीदृस्ताङ्गुली पद्मबीजकोटयाम्” “परमेष्ठी पितमहः” इति सर्वनामरः ।

रा—यथाह भवान् । (उपविश्य चिन्तां नाटयन्) अद्याहमभिनव-
सुखदुःखस्य सचेतन इवास्मि संवृत्तः, (ध्यानमभिर्नाय हस्तं च हृदये निवेश्य)

आसीदियत्सु दिवसेषु निरस्तजाने—

नैराश्यलुप्तमनसो न सुखं न दुःखम् ।

छायादिदर्शनशलादधुना मनो मे

दुःखं सुखं च परिगृह्य पुनः प्रसूतम् ॥ ४ ॥

(चिन्तां नाटयति)

रामो विदूषकवचः श्रुत्वाऽऽह—यथाह्वेति । अभिनवेति । अभिनवं
सद्यस्कथं तत्सुखदुःखं तस्य, सचेतनः = ज्ञातेवास्मि संवृत्तः । इतः पूर्वं सुख-
दुःखानुसन्धानं मम नाभूदित्यर्थः । वस्तुतस्तु सीताविरहजनितं दुःखमासीदेव
किन्तु—तत्तिरोहितमितीदमभिनवपदयोऽयम् । तदेव स्फुटीकरोति—आसी-
दिति । इयत्सु दिवसेषु = सीतात्यागदिवसमारभ्याद्यपर्यन्तेषु वासरेषु, नैराश्य-
लुप्तमनसः = निराशस्य भावो नैराश्यम् = आशाशून्यता तेन लुप्तं नष्टं
मनश्चित्तं यस्य तस्य, निरस्तजानेः = निरस्ता त्यक्ता जाया येन तेन निर्वासित-
बल्लभस्य “मम सुखं न आसीत् दुःखञ्च नासीत्” = सीतात्मकविषयसत्ताऽनु-
सन्धानाभावात्तत्सम्बन्धेन सुखदुःखानुभवस्याभाव एवाऽसीदिति भावः । अधुना =
इदानीम्, छायादिदर्शनबलात् = दीर्घिकायां सीतायाः प्रतिबिम्बमाहात्कार-
सामर्थ्यात्, मे = मम, मनः = अन्तःकरणम् दुःखं सुखञ्च परिगृह्य =
आदाय सुखदुःखयोरकारं धृत्वा, पुनः = भूयः प्रसूतम् = उत्पन्नमिव ।

आदिपदेन बालुकायां पदपङ्क्तेः, गङ्गायां कुन्दमालादेश्च परिग्रहः ।

अत्र—विद्यमानस्यापि मनसः सीतासम्बन्धेनोत्पन्नायाः सुखदुःखाकार-
वृत्तेस्तादात्म्यसम्भावनेन स्वरूपोत्प्रेक्षा । साच वाचकशब्दाभावाल्लुप्ता ।
नित्यञ्च मन इति दर्शनं न श्रौतम् “तन्मनोऽकुर्वत्” () इत्यादिधृता
मनसो हृत्पादविनाशदर्शनात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिरन्यत्र दर्शनविरोधपरि-
हारपूर्वकमिति बहुर्थव्यवधानं मत्वा नात्र वर्णितः । सादृश्यदर्शनसमुद्बुद्ध-
संस्कारव्यापारिताविषयकसुखदुःखस्मृत्योः स्मरणालङ्कारोऽपि । सचोत्प्रेक्षयोपस्कृत
इति तयोरङ्गाङ्गिभावात्सङ्करः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

वि—(निर्वर्ण्यत्मगतम्) अहो से संपदं अभिप्पाद्यं चक्खइस्सन् ।
(प्रकाशम्) भो राञ्चं, एदे आसणकेसरिणो गुरुदरभरब्बेहणजादपरिस्समा
विच्च मुहविवरविणोग्गअमुत्ताकलावद्धलेन फेणधारं उब्बमंति, तह सद्धेमि
बाहुजुअल्लेण पुढवीं हिअण्ण्य पुढवीदुहिदरं धम्बहंतो अदीव गुरुअरो
मंबुत्तोत्ति ।

(१) अहो ! अस्य साम्प्रतमभिप्रायं लक्षयिष्ये । (—) भो ! राजन् !
एते आसनकेसरिणो गुरुतरभारोद्बहन्जातपरिश्रमा इव मुखविवरविनिर्गतमुक्ता-
कलापच्छलेन फेनधारामुद्ब्रमन्ति, तथा तर्कयामि बाहुयुगलेन पृथिवीं हृदयेन
पृथिवीदुहितरमुद्बहन्नतीव गुरुतरः संवृत इति ।

निर्वर्ण्य=विचार्य । आत्मगतम् = स्वगतम् । “ अहो ”अभि-
प्रायम् = आशयम् । लक्षयिष्ये = इक्षितादिना ज्ञास्यामि । एते=आसन-
केसरिणः=आसनसिंहा, राजासन हि निर्मितं सिंहेरुहते । अतएव गुरुतरेनि-
गुरुतरस्य महताऽपि महीयसो भारस्य भरस्य उद्बहनेन उत्थापनेन जातः
प्राप्तः परिश्रमो म्लानियेषां ते तादृशाः । मुखविवरेति—मुखविवरान्=आस्य-
विलाद्विनिर्गता बहिरुच्छलिता ये मुक्तानां कलापा सहतयो मौक्तिकदाम-
भूषणानि तेषां छलेन व्याजेन, फेनधाराम् = फेनस्य अधिकफस्य
गारा सन्ततिम्, उद्ब्रमन्ति = उद्भिरन्तीवेति कतवापन्हुतिमूलोत्प्रेक्षा ।
“ कतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजायैर्निन्हुतेः पर्दे ” रित्याह जयदेवः । अर्थाद-
सत्यत्वाभिधायिना छलपदेन नैते मुक्ताकलापाः किन्तु फेनधार एता इत्यपहवः
प्रतीयते, तन्मूलाचेयमुत्प्रेक्षा, सिंहासनकेसरिमुखरन्प्ररिषतमुक्ताकलापस्य
फेनोद्ब्रमनतादात्म्यसम्भावनात् । क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षेयमित्यपि न विस्मर्त्तव्यम् ।

तथा तर्कयामि=तेन प्रकारेण सम्भावयामि । “ यत्तदो नित्यमभिसम्बन्ध ”
इति नियमेन प्राचि गवे “ भो राजन् ” इत्यस्यामे “ यथा—(एते आसन-
केसरिणः) इति पाठ्यम् । बाहुयुगलेन=भुजद्वन्द्वेन । पृथिवीम्=भूमिम् ।
हृदयेन पृथिवी दुहितरम् = सीताम्, उद्बहन् = धारयन्, अतीव=अत्यन्तमेव,
गुरुतरः = आतिशयेन गुरुरिति गुरुतर, संवृतः = जत इति । भारद्वयोद्बहना-
न्भवान् महान् गुरुजात अत एव त्वद्भुमारभ्रान्ताना सिंहासनकेसरिणा
मुखादधिकफ एव निःसरतीति भवः ।

रा—(आत्मगतम्) सीताकथामुपश्रुत्य (क्षिप्य) कौशिको नूनं जिज्ञासते; एष बालमित्रम्, तदस्मै यथास्थितं निवेदयामि । (प्रकाशम्) वयस्य ! अस्त्येतत् स्मराम्यहमविच्छेदेन वैदेहीम् ।

वि—(१) किं दोषदो आदु गुणदो ?

रा—न दोषतो नापि गुणतः ।

वि—(२) एवं उभयं उज्जिम्न क्वं सीमन्तिर्याथो सुमरीर्षति ?

रा—अन्यदम्पतीविषय एवं कारणानुरोधी प्रेमावेशः, सीतारामयोस्तु न तथा ।

(१) किं दोषतः, उत गुणतः ?

(२) एतदुभयमुज्जिम्नत्वा कथं सीमन्तिर्यः स्मरन्ते ?

(को०) “ समुद्रोन्धिकफः फेनः ” “ कलापो भूपणे बर्हे तूणीरि संहतेऽपि च ” इत्यमरः ।

सीताकथाम्=सीतोदन्तम्, उपश्रुत्य=आकरय्य “ उपक्षिप्य ” इति पाठे सीताकथां लक्षयित्वेत्यर्थः । उभयथापि नायुक्तमत्र तद्योगात् । जिज्ञासते=ज्ञातुमिच्छति । बालमित्रम्=कौपीनसखः । शैशवादारभ्य मैत्रीचरणात् । अस्मै=कौशिकाय । यथास्थितम्=यथार्थम् । वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । निवेदयामि=वर्णये । अस्त्येतत्=यथा एवं वदसि तद्यथैव । स्मरामि=चिन्तये अविच्छेदेन=नैरन्तर्येण वैदेहीम्=विदेहसुतां जानकीम् । वि० पृच्छति किमिति । रा० उत्तरयति—नेति । वि० तर्कयते एतदिति । उभयम्=गुणदोषावित्यर्थः । उज्जिम्नत्वा=त्यक्त्वा । सीमन्तिर्यः=स्त्रियः । रा० स्वपक्षे उपपत्तिमाह— “ अन्यदम्पतीविषय ” इति । अन्यो रामसीताभिन्नौ यो दम्पती जायापती तद्विषये । कारणानुरोधी=कारणसम्बन्धी गुणसम्बन्धेन प्रवर्तमानः प्रेमावेशः=आसक्त्यतिशयः । सीतारामयोस्तु, न=नैव तथा=तादृशः । कीदृशास्तर्ह्यिति जिज्ञासां शमयितुमाह—दुःखे सुखेष्विति ।

दुःखे सुखेष्वप्यपरिच्छदत्वा-
दसूच्यमासीच्चिरमात्मनीव ।
तस्यां स्थितो दोषगुणानपेक्षो
निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्धः ॥१॥

वि — मा मुमं वैदेहिं अलिभ्रमदुरवचनेरस्मादृशं वक्ष्यसि । स खलु
सु मुमं देवि अंतरेण ।

(१) मा मुमं (?) वैदेहीमलीकमधुरवचनेरस्मादृशं वक्ष्यसि । स खलु
वं देवीमन्तरेण ।

तस्याम्=सीतायाम्, दोषगुणानपेक्ष =दोषा वैरस्यादयः गुणाः सौन्दर्याद्या-
तेषा नास्त्यपेक्षा यस्य स तादृशः, निर्व्याजसिद्धः=स्वाभावसिद्धो निष्कारण
इत्यर्थः, मम भावबन्धः=प्रीतिबन्धः, दुःखे=दुःखेषु प्रतिकूलवेदनीयेषु
सुखेषु=अनुकूलवेदनीयलक्षणेषु अपि अपरिच्छदत्वान्=अनाहतत्वान् स्पष्ट-
त्वादिति यावत्, असून्यम्=न सूच्यं वचनीयमित्यसूच्यं सीताप्रियोऽहमस्मि
सीतां च मम प्रियेति वाचा निरूपणानर्हं यथा तथा, आत्मनि इव=स्वस्वरूप
इव, चिरम्=चिररात्राय स्थितः=विद्यमानः=आसीत्=अभूत् ।

यथा स्वात्मनि गुणदोषमनपेक्षैव निरतिशयः प्रेमा सन्दृश्यते आनन्द-
रूपत्वादात्मनः । युतिश्च भवति—“ नवाऽरे ! पत्युः कामाय पतिः प्रियो
भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ” (बृहदा० ४।४।४) इत्याकारा
ऽऽत्मनः प्रियतारूपप्रतिपादिका, तद्वत् सीतायामपि मम भावबन्धो नैव
दोषगुणानुरोधी, किन्तु स्वाऽभिमतया निरभिसन्धिप्रेमाऽस्तीति युक्तमुक्तं
मया—“ न दोषतो नापि गुणत ” इति रामाशयः । अत्र—प्रयः पादा
उपेन्द्रवज्रायाः, अन्तिमस्तु—इन्द्रवज्राया इति द्वयोरुपजातिः ॥१॥

मा सुममिति । यथा मुमं वैदेहीमलीकमधुरवचनेर्वक्ष्यसि तथा
ऽस्मादृशं जनमपि मा वक्ष्यसि=प्रतारणार्थं यत्नं मा कुर्वित्यर्थः । अत्र
न्यूनपदतादोषः । अर्थात् तव हृदि सीताविषयकः प्रेमा तु नास्ति केवलमुपरि
प्रेमाणं दर्शयित्वा तथा सह दिनान्यगमयः, वस्तुतस्तु तस्यां विरहोऽपि,
अन्यथा तत्त्यागाऽसम्भवात् । एतदेवाह—“ स त्वं देवीमन्तरेण ” इति ।
अत्र “निर्वाहमचरो”रिति शेषपूर्त्या व्याख्येयमिति भाति ।

रा—नैवमध्यवसितं—एकान्ते सीतानिरपेक्षो राम इति ।

अन्तरिता अनुरागा भावा मम कर्कशस्य बाह्येन ।

तन्तव इव सुकुमाराः प्रच्छन्नाः पद्मनालस्य ॥६॥

वि—(१) तुमं अदिप्पवळेण हिअअसंदावेण बडवाणळेण विअ भअवं

(१) त्वमतिप्रबलेन हृदयसन्तापेन बडवानलेनेव भगवान्महासमुद्र आत्मनो

कौशिकवचनमश्रद्धेयं मत्वा राम आह—नैवमध्यवसितमिति । अध्यव-
सितम्=निश्चयः । तवैवमध्यवसितं न युक्तमित्यर्थः । किन्तदित्याह—
“ एकान्त ” इति—“ राम एकान्ते सीतानिरपेक्ष इति ” एवं यत्तवाध्य-
वसितमिति । अन्वयस्तु—“ एकान्ते सीतानिरपेक्षो राम इत्येवमध्यवसितं न ”
युक्तमिति शेषः । “ एकान्तसीतानिरपेक्ष ” इति पाठः समीचीनो भाति ।
कथमित्याह—“ अन्तरिता ” इति । बाह्येन कर्कशस्य=प्रजारजनारमक-
कार्यव्यप्रतया बहिरेव कठोरस्य शुष्कस्वभावस्य मम=रामस्य, अनुरागा.=
(सीताविषये) प्रीत्यात्मकाः भावा=चित्तावस्थाविशेषाः, सुकुमाराः=अत्यन्त-
कोमलाः, अन्तरिताः=प्रच्छन्नाः सन्तीति शेषः । कस्य के इव—पद्मनालस्य=
नलिन (कमल) दण्डस्य, प्रच्छन्नाः=अन्तर्गुप्ताः तन्तवः=सूत्राणि इव ।
कथम्भूतस्य पद्मनालस्य—बाह्येन कर्कशस्य=बहिः कठोरस्य खरतरस्य,
कीदृशस्तन्तवः—सुकुमाराः=मृदुलाः । यथा—मृणालदण्डो बहिः कर्कशो
भवति, परं तदन्तरवस्थितास्तन्तवस्तु नितान्तं कोमला भवन्ति तद्वन्ममापि
अनुरागात्मकान्भावानत्यन्तं कोमलान् माय बहिरेव कर्कशं विद्धि । एतेन
रामस्य धीरोदात्तधीरेयत्वं व्यज्यते ।

“सूत्राणि नरि तन्तवः” “वा पुंसि पद्मं नलिजमरविन्दं महोत्पलम्”
इत्युभयत्रामरः । “ नालं न ना पद्मदण्डे नालीशाककदम्बके ” इति
कोपान्तरम् । उपमालङ्कारः । पथ्यार्यावृत्तम् ॥६॥

अतिप्रबलेन=बहुवेगवताऽसन्नेत्यर्थः । हृदयसन्तापेन=मनोदुःखेन । बड-
वानलेनेव=सागरवहिनेव । भगवान्=गरिष्ठः ममासमुद्रः=वाराभिधिः आत्मनो

महासमुद्रो अत्तणो महत्तयेण परिहीयसि । अह उण सहावलहुदाए
देवीए सीदाए गइ सुमरिअ दावाणळेण विअ तुसाराबिंदु खिरवसेस
पुरिसुत्तामि, ता परित्ताएहि म । (इति रोदिति)

रा—यदि त्व स्मरणयोग्या सीतामवगच्छसि कस्मादह तत्परित्याग-
प्रवृत्तस्त्वया न प्रतिपिद्ध ?

वि—(१) प्रसादसुमुद्रो वि राज्ञा दुर्विज्ञाप्यो सेवकं किं पुन कोपमीपण ।
कोवमीपणो ।

दावानलेनेव तुपारवि दुर्निरवशेष परिशुष्यामि । (—)

(१) प्रसादसुमुखोऽपि राजा दुर्विज्ञाप्य सेवकं किं पुन कोपमीपण ।

महत्त्वेन=स्वस्य महिम्ना, परिहायस=लज्यसे । स्वभावलघुतया=स्वभावेन
क्षुद्रतया अल्पाशयतयेत्यर्थ । देव्या = पद्मिपिक्ताया साताया, गतिम् =
गर्भभराया अपि वनवासरूपामवस्थम् । स्मृत्वा = चिन्तयित्वा । 'दावानलेन
तुपारविदुरिवे'त्यन्वय । दावानलन = वनवाहना तुपारविन्दु = हिमकण ।
निरवशपम् = अशेषरहित (सवयं) यथा स्यात्तथेति । क्रयाविशेषणम् ।
परिशुष्यामि = शुष्को भवामि तस्य इत्यर्थ ।

यथा महान् समुद्रा वानलन दृश्यमानोऽप्यन्त गारा गम्भीरं न मुञ्चति
तद्वत्त्व तु गम्भीरेण साताशुच स्वात्मरक्षा कर्तुं पारयमे, अहम्पुन. तुपारकण
इव नि सारतया तद्गुत्वेन नितान्त तप्ता भवामी यथ । त्वपेक्षया महाराश्या
परित्यागजनित क्रेशो ममाधिक एवास्तीति विदूषकाशय ।

एतदाकर्ण्य रामस्तस्य बुद्धिदौर्बन्ध प्रकृत्यति—“यदित्वम्” इति ।
स्मरणयोग्याम् = गुणै स्मरणार्हम् । अवगच्छसि = मनुष्ये । कस्मात् = हेतो ।
तत्परित्यागप्रवृत्त = तस्या सीताया परित्याग वनवास प्रवृत्त उद्यत, त्वया
पनादश सीतात्यागदुःख भावयता प्रतिपिद्ध = निषेधविषयीकृत । विदूषको
रामस्यैव दोष समर्थयन्नाह—“प्रसादसुमुख” इति । प्रसादसुमुख = प्रसादेन
सुमुख शोभनानन परितेपक्षभाव इत्यर्थ । सेवके = मूर्खे, दुर्विज्ञाप्य =
दुःखेन विज्ञापनीय कष्ट निवेदनीयो भवति, किं पुन कोपमीपण =
कायेन कायेन भीषणा भयङ्कर कथ पुन वक्ष्यन्तीय स्वान् ? । कोपमीपण
त्वादव भवान् तदानी मया न प्रतिपिद्ध इति तर्कवापरणो न ममेति भाव ।

रा—वयस्य न हि मादशास्तादृशीं कोपावस्थामवगाहन्ते, यस्यां वर्तमानायां सुहृदामनाश्रवा भवन्ति ।

नरपतिराधिकप्रवृत्ततेजा

गुणनिहितैः सचिवैर्निर्धारणीयः ।

भुवनमभितपन् सहस्ररश्मि-

जलगुरुभिव्यपनीयते हि मेघैः ॥७॥

रामः स्वकीयं कोपभीषणत्वं चारयति—वयस्येति । मादशाः = प्रसाद-
परायणाः, तादृशीम् = अविवेकप्रयुक्ताम्, कोपावस्थाम् = क्रोधदशाम्,
(नहि = नैव) अवगाहन्ते = प्राप्नुवन्ति । यस्यां वर्तमानायाम् = विद्यमाना-
याम्, सुहृदाम् = मित्राणाममात्यादीनामन्तरङ्गभूतानाम्, अनाश्रवाः = वचने
स्थिता आश्रवाः, न आश्रवोऽनाश्रवाः उच्छृङ्खला अवश्या इति यावत् ।

अत्र प्रकृतं मान्त्रिकृत्यमेव दृष्टान्तेनोपपादयति—नरपतिरिति—आधिक-
प्रवृत्ततेजाः = अधिकं मात्रातीतं प्रवृत्तमुदभूतं तेजः प्रभावः कोपविशेषो यस्य
सः, गुणनिहितैः = गुणेषु कलानुसारमन्त्रणादिकर्मसु निहितैर्नियुक्तैर्दत्ताधि-
कारैः, सचिवैः = अमात्यैः, निवारणीयः = प्रतिषेधनीयः सर्वथैव रोधनीय
इत्यर्थः । हि = तथाहि—(तादृशनरपतिवारणरूपोऽर्थो 'योग्य एव) भुवन-
मभितपन् = त्रिलोकीं समन्ततः तापयन् सहस्ररश्मिः = चण्डांशुः (सूर्यः)
जलगुरुभः = जलेन गुरुभिः नीरपरिपूर्णैः मेघैः = वारिदैः व्यपनीयते =
दूरीक्रियते प्राप्नियते इत्यर्थः । कादृशः सहस्ररश्मिः—अधिकप्रवृत्ततेजाः =
अधिकं प्रवृत्तं तेजो दीप्तिर्यस्य सः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । “चेद् विम्बप्रति-
विम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः” इति तल्लक्षणात् । यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भि-
न्नावेव धर्मो विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिश्येते तत्र दृष्टान्तालङ्कारः । अत्र—
“नरपति”रित्याद्युपमेयवाक्यम्, “ भुवनमभितपन् ” इत्याद्युपमानवाक्यम् ।
नरपतिर्वारणीयः, सहस्ररश्मिरपनीयत इति नरपतिसहस्ररश्म्योर्वारणायन्वयेन
विम्बप्रतिविम्बभावः ।

वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपा-
दानं विम्बप्रतिविम्बभावः । लोको हि दर्पणादौ विम्बात्प्रतिविम्बस्य भेदे

वयस्य । वर्तमाना सीताकथा द्वयोः सन्तापकारिणी । तद्गच्छ प्रती
हारभूमिम् । समाज्ञापय दौवारिकान्, समासन्नस्तपोधनानां सम्पातसमय,
तस्मात्सम्मृतवेत्राणि सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम् ।

वि—(१) भो राष्ट्र, कीस उय एदे कन्दमूलफलाशिणो

(१) भो ! राष्ट्र ! कीदृशा पुनरते कन्दमूलफलाशिणो

ऽपि मदीयमेवात्र वदनमित्यभेदेनाभिमन्यते, अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने
कृशोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदायादिति न तिरोहितम् ।

इदन्तु बोध्यम्—प्रतिवस्तूपमायामेकोऽपि समानो धर्मो भिन्नशब्दाभ्या
पृथङ्निादश्यते, अर्थान्तरन्यासे समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभाव,
दृष्टाते तु द्वयोर्वाक्ययोः सामान्यधर्मस्य दर्शितरीत्या विम्बप्रतिबिम्बभाव इति
विशेष । पुष्पिताप्राभिध वृत्तम् ॥७॥

वयस्य । मित्र । । वर्तमाना = वनवासरूपेत्यर्थ । द्वयोः = तव मम
चेत्यर्थ । सन्तापकारिणी = दुःखप्रदा । प्रतीहारभूमिम् = द्वार (पाल) भूमिम्,
द्वारस्थानमित्यर्थ । “ स्त्री द्वारद्वार प्रतीहार ” इत्यमर । दौवारिकान् =
द्वारे निवृत्तान् द्वारपालानित्यर्थ । “ तत्र नियुक्त ” (४ । ४ । ६६) इति
सूत्रेण ठर् । “ ठस्येक ” (७ । ३ । ५०) इतीकादेश—“ द्वारादीनाम् ”
(७ । ३ । ४) इति सूत्रेण वृद्धयभावे ऐनागमे रूपसिद्धिः ।

समासन्न = निवृत्तवर्ती । सम्पातसमय = सङ्घस्य समागमनवेला ।
सम्मृतवेत्राणि = सम्मृतानि स्थापितानि वेत्राणि यष्टय लङ्गणवा वेत्र
धरा = (यष्टिधरा द्वारपाला) यत्र तादाशे सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम् =
विधीयन्ताम् । सर्वद्वारेषु द्वारपालैः सावधानं स्येय येन कस्यापि तपोधनस्य
सत्कारादिविषये प्रमादो न भवेत्, नयाऽन्य कश्चनानधिकारी प्रवेश
लभतेति भावः ।

कन्दमूलफलाशिनः = कन्दश्च मूलश्च फलश्च तानि “कन्दमूलफलानि”
सामान्यशिनो शीलमेवां ते कन्दमूलफलाशिनः । तत्र—कन्दः सस्यमूलम् ।
‘ कन्दोऽस्त्री सूत्रेण सस्यमूलं तलधरे पुमान् ’ इति भेदिनी । मूलम् =
मूलकम्, “ अस्त्री तु मूलकम् ” अथवा—मूल शिफा, “ मूलमये शिफाट

वल्कलपरिधाणा उद्दण्डदण्डधरा ईदरोण आचारेण संभाविंश्रति ।

रा—अस्थानेऽयमग्रभवतः सन्देहः । ननु मूलस्वयोगमूलसकल-

वल्कलपरिधाना उद्दण्डदण्डधरा ईदरोणाचारेण सम्भाव्यन्ते ।

भयोः ” इत्युभयत्रामरः । वल्कलपरिधानाः = वल्कलं वृहत्त्वक् परिधानं
संव्यानं येषां ते । उद्दण्डदण्डधराः = उद्दण्डाः भयङ्करा ये दण्डाः तेषां
धराः = धारिणः भीतिप्रददण्डवहाः । ईदरोण आचारेण = सात्काररूपेण
व्यवहारेण, सम्भाव्यन्ते = सम्भाल्यन्ते ।

अस्थाने = असाम्प्रतम्, अत्रभवतः = सात्कारार्थस्य मित्रत्वाद्
ब्राह्मणत्वाद्वा । अथवा—अत्र = अस्मिन् विषये भवतस्तव सन्देह इति
योजनीयम् । अस्मिन् विषये तव संशयो न युज्यत इति भावः । कुत
इत्याह—नन्विति । ननु = निश्चितमेतत् ।

मूलस्वयोगेति—मूलं सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य कारणमीधरः । “तेन सह
यः स्वयोगः स्वस्य जीवात्मनो योगः = सम्बन्धः अर्थात् चित्तवृत्तिनिरोधः
* “ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ” (यो० १ । २३) इति पातञ्जलोक्तेः, “अयन्तु
परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ” इत्यभियुक्तोक्तेश्च । तन्मूलानां सरुलानां
चतुर्णां धर्मादीनां पुरुषार्थानां संवेदिनी बोधयित्री ज्ञाननिष्पत्तिः योगप्र-
सामर्थ्यलब्धप्रातिभज्ञानसिद्धिरमीषामस्तीति शेषः ।

अथवा—मूलं = सर्वस्य चराचरात्मकस्यास्य प्रपञ्चस्य यदाभिन्ननिमित्तो-
पादानकारणं परब्रह्म—[† “ जन्माद्यस्य यतः ” (१ । १ । २)

* प्रणिधानमत्र—ईश्वरवाचकप्रणवस्य जपस्तदर्थभावनञ्चेति भावना-
विशेषः, तस्माद्योगिन आसन्नतरः समाधिलाभस्तत्फलञ्च भवतीत्यर्थः ।

† अस्य प्रपञ्चस्य यतः सकाशाज्जन्मादि सम्भवतीति तद्वद्वेति
एवार्थः । तत्र प्रमाणं “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” (तै० ३ ।
१ । १) इत्यादि ।

पुरपायसंवेदिनी ज्ञाननिष्पत्तिः । (?) पर्य—

ज्योतिः सदाभ्यन्तरमाप्तपादै-

रदीपितं नार्थगतं व्यनक्ति ।

* “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” (१ । ४ । २३) * “ योनिश्च हि गीयते ” (१ । ४ । २७) इत्यादिवृत्तसूत्रैरपि मीमांसितम्] तेन ब्रह्मणा सह यः स्वयोगः = स्वस्य जीवात्मनो योगो- श्चिनिरोधपूर्वकमभेद- रूपतयाऽभिध्यानम् अर्थात्—“ अहम्ब्रह्मास्मि ” इत्येवमभेदचिन्तनम्, तन्मूलो यः सकलो मुख्यः † पुरुषमात्रेणार्थ्यमानत्वात् पुरुषार्थो मोक्षाभिधानः तस्य संवेदिनी = प्रकाशयित्री ज्ञाननिष्पत्तिर्ज्ञानधिष्ठित्यन्यपूर्ववत् ।

एवम्भूतज्ञानधिसम्पन्नाना सर्वं करामलकवत् साक्षात्कृतमस्तीति वन्दनीया एवैत इति सारसारः ।

यद्येवं, तर्हि तेषां तादृशी ज्ञाननिष्पत्तिः कुतः सकलानुभवगोचरो न भवतीत्यरेकायामाह—“ पर्ये ”ति । ज्योतिरिति—मत् = त्रैकालागध्यम् “सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः । “अन्तस्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चि- विधः स्मृत” इति स्मृतेरच । आभ्यन्तरम् = अन्तःकरणत्मकगुहानिहितम् “ गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ” इति श्रुतेः एवम्भूत-ज्योतिः = स्वप्रकाशरूपं सर्वस्यात्मभूतब्रह्म “अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिः” इति श्रुतेः । आप्तपादैः = “आप्तः ऋगु साक्षात्कृतधर्मा यथाभूतार्थचिख्यापायेपया प्रयुक्त उपदेश, साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः तथा प्रवर्तमान आप्त” इत्युक्तलक्षणाः परमपूजनीया ब्रह्मश्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठा ये आचार्यवर्यास्ते “ आप्तपादा ” तैराप्तपादैः, अदी- पितम् = न दीपितमदीपितमप्रकाशितमनुपदिष्टं सन् ज्योतिः, अर्थगतम् = परमा- धरूपं यथास्यात्तया न व्यनक्ति = प्रकाशितं न भवतीत्यर्थः ।

* प्रकृतिरुपादानं चकारान्निमित्तमपि ब्रह्मैव, कुतः—प्रतिज्ञादृष्टान्ता- नुपरोधान् = प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधो विरोधाभावः सामञ्जस्यमिति यावन् तस्मादित्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञा—“ येनाश्रुतं श्रुतम्भवति ” (छा० ६ । १ । २) इत्यादि । दृष्टान्तोऽपि । “ यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम् (छा० ६ । १ । ४) इत्यादि ।

† पुरापदञ्चात्र जीवमात्रपरं द्रश्यम्, सर्वो हि जन्तुर्निरनशयमुत्तरी ।

नालं हि तेजोऽप्यनलाभिधानं

स्वकर्मणो मारुतमन्तरेण ॥८॥

वि—(१) यदि महत्यो तपोधयाणं समाग्रमो अह अ लघु गच्छिन्न
अहयाणति संपादेमि (निष्कम्य पुनः प्रविरय) ही ही सो संपदं मए
राइयो आख्याए पडिहारणिविसत्तेण दिहा सुसिण्णिसामळच्छाआ

(१) यदि महार्थस्तपोधनाना समागमः अहं च लघु गत्वा यथाज्ञप्ति
सम्पादयामि । (—) ही ! ही ! सांप्रतं मया राज आज्ञया प्रतीहारनिक्षिप्तोऽन

अथवा—अर्थ्यते कामिभिरित्यर्थः प्रपन्नः वतिरागाणां प्रपन्ने कामनाया
अदर्शनात् तस्य प्रपन्नात्मकस्याऽर्थस्य “ गत ” मधिष्ठानं सकलप्रचन्नाधारभूतं
ब्रह्मेत्येवं व्याख्यानं “अर्थगत” मितिपदं “ज्योति” रित्यस्यैव विशेषणम् ।

यद्यप्येवंविधं ज्योतिः=स्वप्रकाशं सकलगुहाहितं सर्वात्मभूतञ्चास्ति तथापि=
“आचार्यवान् पुरुषो वेद” () “तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
(वृ० ३।६।२६) इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादगुरुपदेशं विना तत्प्राप्तिर्न सुलभेति
अतोऽस्त्याचार्योपदेशात्मकबाह्यसाधनापेक्षा, अत एव तादृशज्ञाननिष्पत्तिर्न सक-
लानुभवगोचरः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—“ हि ” इति निश्चितमेतत्—
अनलाभिधानम् = वाङ्मनात्मकं ज्योतिः, मारुतमन्तरेण = पवनं, विना,
स्वकर्मणः = स्वस्य दाहात्मकस्यापि कर्मणः क्रियायाः (कृते) न, अलम् =
नैव समर्थम्, यथा-दाहात्मकस्यापि बहेः दाहक्रियायै पवनसम्बन्धापेक्षा तथा
स्वयम्प्रकाशस्यापि परब्रह्मणः साक्षात्कारायाऽऽप्तोपदेशापेक्षा । एवमेते
तादृशब्रह्मनिष्ठा आत्मा अभ्युदयनिःश्रेयसलाभार्थिभिरवश्यं सत्करणीया इति
भानः । पूर्ववदत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः । तज्जापनप्रकारश्च तथैव शेषः ।
इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥८॥

एतच्छ्रुत्वा विदूषक आह—“ यदि महार्थ ” इति । महार्थः =
महाप्रयोजनः ऐहिकामुष्मिकलाभप्रद इत्यर्थः । लघु = शीघ्रम् । “ लघु
क्षिप्रमरं हुतम् ” इत्यमरः । “ही ही” आश्चर्यार्थकमव्ययम् । प्रतीहारनिक्षिप्तोऽन=

अणुभिर्गण्यतारुण्यविगहा तोरणत्थंभवद्विदा मंगळंकुरा विद्य बालभावेण
असमत्तपमाणा विद्य अप्रमाधा विद्य कन्दर्पदार आ विद्य रूपसोवगोण
उच्चदरा साळतरु विद्य पस्पंदा विद्य सोळदरा विद्य महाबला विद्य अचंत-

दृष्टौ मुक्तिग्धरयामलच्छायाँ अनुद्विन्नताःहरयविग्रहौ तोरणस्तम्भावस्थितौ
मङ्गलाङ्कुराविव बालभावेन, असमाप्तप्रमाणाविव, अप्रमादाविव, कन्दर्पदारकाविव
रूपसौभाग्येन, उच्चतरौ सालतरु इव, प्रस्पन्दाविव, लोलतराविव, महाबलाविव,

द्वारकर्मणि योजितेन । सुस्त्रिभेति । मुष्टु क्षिग्धा चिक्रणा रयामला च
छाया कान्तिर्वयोः तौ, अनुद्विन्नताहरयविग्रहौ = न उद्विन्नं प्रकटीभूतं ताहरयं
यौवनं यत्र तादृशो विग्रहः शरीरं ययोस्तौ बालावेवेत्यर्थः । तोरणेति—
तोरणो बहिर्द्वारं तस्य स्तम्भ- स्थूणा तत्र स्थितौ । “ तोरणोऽग्री
बहिर्द्वारम् इत्यमरः ।

मङ्गलेति—मङ्गलस्य शिवस्य कल्याणस्याङ्कुराविव प्ररोहाविव,
बालभावेन = बाल्येन । बाल्यमङ्गलयोः प्रारम्भसद्भावेन साम्यम् । “ अः
ध्रयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ”, “ अङ्कुरोभिनवोद्भिदि ” इत्युभय-
शामरः । असमाप्तप्रमाणाविव = न समाप्तं प्रमाणमुच्छ्रायो ययोस्तौ
पूर्णतामप्राप्तौ अङ्कुरोऽप्यसमाप्तपरिमाणो भवति । अप्रमादाविव = न
प्रमादोऽनवधानता ययोस्तौ विनीतत्वात्प्रमादरहस्यावित्यर्थः । कन्दर्पेति—
कन्दर्पस्य कामस्य दारकौ पुत्राविव अत्रेपमाया साधारणधर्ममाह—
रूपसौभाग्येनेति—रूपसम्पत्त्यर्थः । उच्चेति—उच्चतरौ = अयुक्तौ, सालतरु
इव = सालवृक्षाविव । प्रस्पन्दाविव = प्रस्पन्दः कार्यमात्रे स्फुरतिः ताविव ।
यद्यपि “ स्पन्द ” धातुरीककम्पार्थः, तथापीदोपमर्गबलादस्य स्फुरतिरूपोऽर्थः
“ उपसर्गेण धात्वर्थोबलादन्यत्र लीयत ” इति वचनान् । लोलतराविव =
अतिरायेन लोनाभिति लोलतरौ बालकानीनसपलतातिशयाञ्चितावित्यर्थः ।
महाबलाविव = अतिमाप्रसांयैवेनाविव । अचन्तधीराविव = समधिकर्षैर्वग्म-

धीरा विश्व अचंद्रललिदा विश्व असंखेपिदा विश्व वधस्सस्त कळादंश्या
आगदा दुचे तापसकुमारथा ।

रा—(साकृतम्) कस्तयोरस्मन्नयनसमावतरणप्रतिबन्धः ?

वि—(१) सुणाहि दाव एदायं वाळभावललिदायं कौकहळसंयद्वायं
एदं उवंगासं ।

रा—कथय कथय ।

वि—(२) ते किल भगवदो वग्मीहमहेसियो सिरसा परीया वीणाकळा-

अत्यन्तधीराविव, अत्यन्तललिताविव, असह्क्षेपितविव, वयस्यस्य कलादर्शनी
आगतौ द्वौ तापसकुमारकौ ।

(१) शृणु तावदेतयोर्वालभावललितयोः कौकहलसम्बद्धयोरेतमुपन्यासम् ।

(२) तौ किल भगवतो वाल्मीकिमहर्षेः शिष्यौ प्रवीणौ वीणाकलाविज्ञानेऽ-

न्विताविव । अत्यन्तललिताविव = बहुतरलालित्यविशिष्टाविव । असह्क्षेपिता-
विव = न सह्क्षेपितावसह्क्षेपितौ = उपचीयमानावयवविव । एतेन तयोरोद्दे-
परिणाहावद्यापि न समाप्ताविति ज्ञेयम् । वयस्यस्य = मित्रस्य रामस्य रासः ।
“ कृत ” इति शेषः । कलादर्शनी = कलायाः गङ्गीतकलायाः दर्शनं विज्ञानं
ययोस्तौ गङ्गीतकलाविज्ञावित्यर्थः । तापसकुमारकौ = तपस्विगुणौ ।

साकृतम् = गाभिप्रायम् । अस्मन्नयनेति—तयोः = कुमारकयोः
अस्माकं नयनयोर्नेत्रयोः समाया मर्यादाया अवतरणे विषयतायां प्रतिबन्धो
विघ्नः प्रन्यूहः । एतौ कुमारकौ दृष्ट्वा नेत्रयोरन्यत्र व्यापारो न भवति,
अथैव दृष्टिर्निदृश्यत इति भावः ।

वालभावेति—वालभावेन बाल्येन ललितयोः सुन्दरयोः । कौकहल-
सम्बद्धम् = कुन्दलान्वितम् । एतम् = मया वक्ष्यमाणम्, उपन्यासम् =
वचनम् । शृण्वति सम्बन्धः । रामोक्तिं श्रुत्वा विदूषः धायवन्ति—
नौ किलेति । “वाल्मीकिमहर्षेः शिष्यौ” इति कथनेन तयोर्विद्यायाः गदात्मः
सूचनः । प्रवीणौ = निपुणौ । “प्रवीणे निपुणाभिश्च विमनिपुण्यशिरिणा”
इत्यमरः । प्रहृष्टा वीणाऽस्य, यद्वा वीणया प्रगादयति प्रवीणः ।

विएणाये अपुव्यं किल आश्रमं धारिंति । एदे किळ एव्वं वदंति-राएसियो जणायं तपोधणबहुमायेण अहाणं विअ भूट्ठार्यं आसणं पदार्यं अ अणुचिट्ठिद्वं । जदा अहे मंदभइस्स दीअइ रादळअ दुवखरविएणासं महाकइसंगधितमहापुरुसचरित्तबंधं महन्धगंभीरं केण वि अस्सुदपुव्वं आश्रमं गंधव्वेदवसंवादि सरसं जौअविरइअवणारमणीअयं वीणातं-

पूर्वं किलागमं धारयतः । एतो किलैवं वदतः—राजर्षेर्जनानां तपोधनबहु-
मानेनास्माकमिव भूस्थानमासनं " अनुष्ठातव्यम्,
दुष्करविन्यासं महाकविसम्प्रथितमहापुरुषचरित्रबन्धं महार्थगम्भीरं केनाप्य-
श्रुतपूर्वमागमं गान्धर्ववेदसंवादि सरसं योगविरचितवर्णारमणीयकं वीणातन्त्री-

“ सन्यापपारारूपवीणा ”—(३ । १ । १३३) इति सूत्रेण णिजन्तान् पचाद्यच् कर्मणि घञ्—(३ । १ । २५) वा । वीणाकलाविज्ञाने = वीणायास्तन्त्र्या वादनं “ वीणाकला ” तस्या विज्ञाने दर्शने । अपूर्वम् = लोकोत्तरम् । आगमम् = सम्प्रदायम् । धारयतः = जानीतः । “ विज्ञाने विज्ञानं धारयत ” इति व्याख्याता कथं राम-व्यविदां गोष्ठीषु श्लाघ्य इति तात्पर्यविदः स्वयमवधारयन्तु ।

राजर्षे. = श्रीरामचन्द्रस्य । शिष्टं मुष्टितपाठहेतोरसम्बद्धमिवेति तावदेव न व्याख्यातम् । “ गीतं गायाम् ” इति सम्बन्धः । “ दुष्करविन्यासम् ” इत्यादीनि “ गीतम् ” इत्यस्य विशेषणानि । दुष्करः कठिनः साधारणप्रज्ञैः कर्तुमशक्यः पदविन्यासः श्रुतिन्तलक्षणानां पदानां विशेषेण न्यासो योजनं यत्र तन् । महाकवीति—महाकविरादिर्विभगवान् बाल्मीकिः तेन सङ्ग्रहितः पदवाक्यरचनारूपेण गुम्फितो महापुरुषस्य पुरुषधैर्यस्य (अर्थान् श्रीरामस्य) धीरोदात्तनायकशिरोमणैः चरित्रग्रन्थः चरितप्रसङ्गो यत्र तन्, केनाप्यश्रुतपूर्वम् = अज्ञातः पूर्वं केनचिद् न श्रुतम्, आगमम् = वेदसदृशं ऋषिणा समाधिदृष्टत्वात् । गान्धर्ववेदसंवादि = गान्धर्ववेदः सामवेदस्योपवेद तस्य संवादि संबन्धनात् तद्दरगानु शक्यत्वात्, गरसम् = रसैः शृङ्गारादि-
भिरङ्गभूतैः कृष्णारस्येन आग्निना रसेन सहवर्त्तमानं महाकाव्यवाद्गसान्वित-
मित्यर्थः । “ रसान्वितं कविः कुर्वन् कर्ति प्रीतिञ्च विन्दति ” इत्युक्तेः ।
योगेति—योगः समाधिः तत्र विरचिता दृष्टा ये वर्णाः “ मा निषाद ।
प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः ममा ” इत्यादि काव्यवाक्यघटनान्यनुगतान्यस्यराणि

तिरसिदागुविद्धं गीदं गार्थं तदा विद्यायाविसेसपसरणहिध्रयो राभा
जं वुत्तंतं अगुषिड्ठरसदि एसो जाथिदंबोत्ति अद्वायं मश्वदो
वंमीद्दमदोसिणो आदेसोत्ति ।

रा—अहो ! विज्ञानावलेपः शौण्डीर्यगर्भरघोपन्यासः । वयस्य !
यथाभिमतं प्रतिज्ञाय प्रवेशयाचिज्जम्बितं पुरा सौ न चिरावस्थाननिर्वेदेन
पराह्मुखाभवतः ।

वि—(१) कुतो दाणिं यिन्वेदो ? ते हि अयणोयणवच्चञ्जल्यं

रसितानुविद्धं गीतं गायवः तदा विज्ञानविशेषप्रसन्नहृदयो राजा यद्वृत्तान्त-
मनुष्ठास्यति एष ज्ञातव्य इत्यस्माकं भगवतो बालमीकिमहर्षेरादेश इति ।

(१) कुत इदानीं निर्वेदः ? तौ हि अन्योऽन्यवत्सल्यं आकारसाहर्यं

तेस्तेषां वा रामणीयकं लालित्यं यत्र तत् । धीरेति—वीणाया विपञ्च्याः
तन्त्रीणां रसितेन आहृतिजातनादेन अनुविद्धमनुगतम्, वीणावादनानुषेधीत्यर्थः ।
“ वीणा तु बल्लकी ” इत्यमरः । तदा = गानकाले । विज्ञानविशेष
प्रसन्नहृदयः = विज्ञानविशेषेण सङ्गीतकलाया प्रसन्नं विकसितं हृदयमन्तःकरणं
यस्य सः, यद्वृत्तान्तम् = यं वृत्तान्तमुदन्तमित्यर्थः । “ यद् ” इत्यय्यर्थं
तस्मात्पाठे ऽशुद्धिभ्रमो नावमेयः । अनुष्ठास्यति = (कर्त्तव्यं) करिष्यतीत्यर्थः ।
एषः = वृत्तान्तः, ज्ञातव्यः = अयमिदं विषयः । आदेशः = आज्ञा । रामेण
नह तदीयदृश्यं जात्वा पुनः सीतासङ्घटनेत्यायो महर्षिभ्य इति श्रेयम् ।

“ अहो ! ” आश्चर्यम् । विज्ञानावलेपः = विज्ञानस्य (प्रकृते)
सङ्गीतकलायाः अरलेपो गर्भः । शौण्डीर्यगर्भः = शौण्डीरस्य मतस्य भावः
शौण्डीर्यं, तद् गर्भे मध्ये यस्य स तादृशः उपन्यासः सङ्गमोपक्रमः । यथाऽनि-
तम् = यथेष्टं तयोपि शेषः । प्रतिज्ञाय = प्रतिज्ञां कृत्वा । अचिज्जम्बितम् =
न प्रम् । नौ = तपस्विजुमरकां । चिरावस्थाननिर्वेदेन = बहुकालपर्यन्त-
दारिद्र्यतिथ्याजिन न पुरा पराह्मुखाभवतः = निधितं पराह्मुखाभविष्यतः ।

“ यावत् पुणनिगतबोलेद् ” (३ । ३ । ४) इति सूत्रेण पुरायोगे
भविष्यति तद् । “ पुरा ” निगतस्य निधयं योजयति । कुतः=हरमादेतोः ।
निर्वेदः=वैराग्यम् । सी=पार्त्वा । द्वितीयाऽन्तपदमिदं “ श्रेयम् ” इत्यनेनभ्येति ।

आश्रयसारिच्चं काकपक्षपरिभूषितं च वध्रं पेषिखद्य—एवं राम-
लक्ष्मणा महाराजदशरथे धरमाये राष्ट्रद्वारं अलंकरं भवति चि
तुल्यं वाग्भावं महाराजं च सुमरिश्च वक्त्रपुरणयत्रयेहिं सौविदह्लपहिं
परिपुष्टा चिष्टति ।

रा—किमस्मच्छैशवानुकारिणी तयोराकृतिः ?

वि—(१) अह इं ।

रा—वर्धते मे कुतूहलम्, तत्प्रवेशयाविलम्बितम् ।

काकपक्षपरिभूषितं च वदन प्रेक्ष्य—एव रामलक्ष्मणौ महाराजदशरथे प्रियमाणे
राजस्थानमलङ्कुर्वन्तावभूताम्—इति युवयोर्बालभाव महाराजं च स्मृत्वा वाप्य-
पूर्णनयन. सौविदह्लैः परिपृष्टौ तिष्ठतः ।

(१) अथ विम् ।

अन्योन्यवत्मलत्वम् = परस्परप्रीतिभावम् । आकारसादृश्यम् = मूर्तिसाम्यम् ।
काकपक्षपरिभूषितम्=काकपक्षे. शिरस्यङ्के परिभूषितं मण्डितम्, वदनम् =
मुख्य “प्रेक्ष्य” इत्येवमन्वयः । प्रियमाणे=जावति । राजस्थानम्=राजा दशरथः
तस्य स्थानं प्रासादादिकम्, अलङ्कुर्वन्ती = मण्डयन्ती । अभूताम् =
आमिष्टाम् । इति=इत्येव रूपेण युवयोः=रामलक्ष्मणयोः । बालभावम् =
शशवम् । महाराजम् = दशरथम् । स्मृत्वा=चिन्तयित्वा । वाप्यपूर्णनयनैः =
वापैरर्द्धे पूर्णानि भरितानि नयनानि येषां तैः, सौविदह्लैः = सुन्द विदन्तं
विदासमपि स्तान्ति वशान्तिनं कुर्वतीति “सौविदह्लाः” स्त्रियः । तासामिमे
(रत्नका.) इति “सौविदह्लाः” । “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०)
इत्यण् । तैः, कञ्चुकिभिः । परिपृष्टौ = कौ युवाम् कस्य पुत्राविति कृन्प्रधौ
निष्ठतः=द्वारीति शेष । “सौविदह्ला कञ्चुकिनः स्थापयता सौविदाश्च
ते” इत्यमरः ।

राम पृच्छति—किमस्मच्छैशवेति । अस्माकं शशवस्य बाल्यस्य
अनुकारिणी महरी । आकृतिः = आकारः । अवयवसंस्थानमित्यर्थः । वर्धते=
एधते । कुतूहलम् = आश्चर्यम् । उद्दिश्यमानो निर्दिश्यमानो मार्गो वस-
योस्तौ । आर्षा = पूज्यौ तापसवाद् ।

वि—(१) जं भयं आणवेदि ।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो विवृषकेणोपविश्यमानमागं तापरौ कुशलवौ)

वि—(२) इदो इदो श्रंघ्रा ।

(परिक्रम्य)

कुशः—(अपवार्ये) घरस ! खव ! इदानीं भगवतो वारुनीके-
रादेशादभ्यामभिवाद्य पार्थिवभवनाभिमुखं प्रस्थिते मयि काकपक्षप्रहण-
सञ्ज्ञया पर्णशालायां प्रवेश्य कीदृशेन रहस्येनाग्न्याया पृथक्संविभक्तौ
भद्रमुखः ?

तयः—न खलु कश्चिदसंविभागः । किन्तु तदानीं तापसजनसङ्कीर्ण-
मुत्तजाभ्यन्तरं प्रविश्य याहुपपीडं तनूदरेण परिष्वज्य शिरसि घाम्नाय

(१) यद्भवानाशापयति ।

(२) इत इत आर्यो ।

अपवार्य = परावृत्त्य रहस्यप्रकारानमपवारणं तत् कृत्वेत्यर्थः । “तद्भवे-
दपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशयते ” इति साहित्य-
दर्पणे । अभ्याम् = मातरम् । अभिवाद्य = नमस्कृत्य । पार्थिवभवना-
भिमुखम् = पार्थिवस्य राज्ञो भवनाभिमुखं प्रासादाभिमुखं, प्रस्थिते =
प्रचलिते । काकपक्षप्रहणसञ्ज्ञया = काकपक्षाणां शिरसङ्क्रान्तां प्रहणं स्वर्गः
तस्य सञ्ज्ञया सङ्केतेन । पर्णशालायाम् = उटजे । “ मुनीनां पर्णशालीटजो-
ऽभ्रियाम् ” इत्यमरः । प्रवेश्य = नीत्वा । कीदृशेन रहस्येन = गुप्तेन
मन्त्रेण । पृथक्संविभक्तः = पृथग्भूय कर्त्तव्यत्वेन विभाजितः । मिलित्वैव
द्वाभ्यां रामायणं गातव्यम्, अभ्याया च स्वम्प्रति पृथागैव किञ्चिन् कर्त्तव्य-
मुपदिष्टमिति भावः । भद्रमुराः = भद्रं शुभं सुखं यस्य सः सुगुण इत्यर्थः ।
प्रेम्णा ज्येष्ठस्य भ्रातुरुक्तिरियम् ।

संविभागः = पृथग्कर्त्तव्योपदेशः । तदानीम् = तस्यामावयोः प्रस्थानबला-
याम्, तापरान्नैः = तपस्विभिः । सङ्कीर्णम् = सङ्कुलम् । उटजान्तरम् =
पर्णशालान्तर्वर्तिप्रदेशम् । याहुपपीडम् = याहुभ्यां घाम्नेयोंपपीडम् ।
“ सप्तम्याभ्योपपीड्यधृष्यः ” (१ । ४ । ४६) इति साम्भ्यन्ते मृतीयान्तं
योगपदे धानोर्णमुत् । तनूदरेण = हृत्पेनेदरेण परिष्वज्य = अतिप ।

सीत्कारञ्चितस्मितमधुरं साशङ्का शनैः शनैः कर्णपत्रं वर्धयन्ती स्वमुखेन
मन्मुखमपवार्यं पृवं सन्दिष्टवती-वत्स ! युवाभ्यां स्वभाविकमवलपं
परित्यज्य सत्कर्तव्यो महाराजः, कुशलं च परिप्रष्टव्यम्—इति ।

कुशः—युज्यते कुशलप्रश्नः, प्रणामस्तु कथम् ?

लवः—न कथम् ?

कुशः—अप्रणन्तारः किलास्मद्वंश्याः ।

लवः—क एवमाह ?

कुशः—अम्बा ।

लवः—प्रणाममपि सेवोपदिष्टवती, न च गुरनियोगा विचारमर्हन्ति

कुशः—साधयामस्तावत्, अतस्तत्र यत्कालोचितमनुष्ठास्यावः ।

(परिक्रामतः)

वि—(१) इदो इदो अम्बा ।

(१) इत इत आर्या ।

शिरसि = उत्तमाङ्गे, आघ्राय = परिचुम्ब्य । सीत्कारेति—सीत्कारेण
लक्षितं प्रतीतं यत् स्मितं तेन मधुरं हृद्यं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । साशङ्का=
शङ्कया सहवर्तमाना, कर्णपत्रम् = कर्णभूषणम् । वर्धयन्ती कर्णरन्ध्रदेशात्
क्षेपयन्ती । स्वाभाविकम् = बालभावसदृजसिद्धम् ; अवलेपम् = गर्वम् । परि-
त्यज्य = परिहाय, सत्कर्तव्यः = आदर्शियः, कुशलम् = वेम, परिप्रष्टव्यम् =
अनुयोज्यम् ।

कुशः पृच्छति—“युज्यते” इति । लव उत्तरयति—“न कथम्” इति ।
पृथं न स्यात् प्रणाम इत्याशयः । कुशस्वत्र हेतुमाह—“अप्रणन्तारः” इति ।
अस्माकं वंश्याः वंशे भवाः । गुरनियोगाः = गुरुणामाज्ञा, विचारम् = एवमिदं
स्यादनेवमिदं स्यादिति तर्कम् । साधयामः = गच्छामः । “प्रायेण एयन्तकः
माधिर्गमेः स्याने प्रयुज्यते” इति विश्वनाथः । तत्र = राजपार्श्वे । यत् = यदेव-
त्यर्थः । कालोचितम् = समयानुसारि । अनुष्ठास्यावः = विधास्यावः ।

रा—(विलोक्य) नूनं तदेवैतद्दारकद्वयं कौशिकेनोपदिश्यमानमार्ग-
मित एवाभिवर्तते । कथमस्मायितोऽस्मि ! किं नु खल्वेतत् !

न चैतदभिजानामि नाकृतमपि किञ्चन ।

तथाप्यापातमात्रेण चञ्चुःकृद्वाप्यतां गतम् ॥६॥

अथवा किमत्रार्चयम्—

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या

सम्बन्धिनः संनमयन्ति चेतः ।

विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-

चन्द्रोदये श्रियोतति चन्द्रकान्तः ॥१०॥

एतद्दारकद्वयम् = तापसकुमारयुगलम् “कथमस्मायित” इति । “कथ-
मास्मायित” इति युक्तं प्रपञ्चे । आसमन्तात् स्मायितः स्मयाविशेषं प्रापितः । मम
हृदयस्य कथनान्वयाया विकारो जात इति भावः । न चैतदिति । अत्रे “तथापि”
इति पदमभ्याहर्षव्यम् । यद्यपि एतत् = पुरोवर्ति दारकद्वयम् = बालयुगलम्,
नच = नैव जानामि = जन्मना कर्मणा च नैव परिचिनोमीत्यर्थः । एतयोः
। कञ्चन = किञ्चित् आकृतम् = अभिप्रायविशेषम् अपि न जानामीति पुन-
रन्वयः । तथापि—चञ्चुः = मम नेत्रम्; आपातमात्रेण = आपातत एव
दर्शनेन दर्शनसंभोगकालमेवेत्यर्थः; उद्वाप्यताम् = उद्गतपापभावं गतम् =
प्राप्तम्, सौख्यं जातम् । एतेन रामस्यौरसः सम्बन्धवारिधिः प्रकृत्यैवोच्छालित
इति भावः ॥ ६ ॥

उक्तमेव सयुक्तं दर्शयितुमाह—“अथवा” इति । आपातेति-बान्धवः,
कयापि = केषुतुमशक्यया, युक्त्या = विधया प्रकारेण, आपातमात्रेण = दृष्ट-
मात्रेण, क्षिप्रमेव, चेतः = हृदयम्, संनमयन्ति = प्रणमयन्ति आत्मगाकर्तुः
माकर्णयन्तीत्यर्थः । एतेतद् दृष्टान्तयति-विमृश्यति । दोषगुणानभिज्ञः =
दोषाश्च गुणाश्च दोषगुणाः* तेषामनभिज्ञोऽज्ञातदोषगुणः, चन्द्रकान्तः तदाह
रचन्द्रमणिः, चन्द्रोदये = चन्द्रस्य शशिन उदये सति, विमृश्य = विचार्यैव
श्रियोतति = पुरति विन् ? किन्तु यथा चन्द्रोदये विचारं विनैव चन्द्रकान्तस्य
शशिनोर्दृष्टीभावः तथैव विशेषरूपेणापरिचितबन्धुमायास्यापि पुरुषस्य
बान्धवदर्शनमद्यत्तमेव पितृस्य दृष्टीभावः प्रत्यक्षविद् इति पुंशस्यदर्शन-

निर्वर्णयामि तावत्किमाकारावेताविति । कथं द्रष्टुमपि न प्रभवामि यथा
यथा कुमारावेतौ निर्वर्णयामि तथा तथा हृदयमप्यननुभूतपूर्वेण साध्वस-
प्रहर्षशोकानुक्रोशसम्भेदचित्रेष्ववस्थाविशेषणाक्रम्यमाणं मूर्च्छंयेव तिरो-
धीयते । (मूर्च्छाभिनीय) वाष्पपातश्च कथम् ! प्रशान्त इव मे हृदयस्तम्भः

समकाल एव तयोः सन्निविमात्रेणोच्छ्रितहृदयस्य रामस्यास्यविमोको जात
इति सूचनबद्धं कविना ।

अत्र—उपमानोपमेयवाक्ययोश्चन्द्रोदय कालिक चन्द्रकान्तश्च्योतेनदर्शनमम-
कालिकेचतःसन्नमनरूपयोर्धर्मयोर्विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्देशात्पूर्ववद दृष्टान्ता-
लङ्कारो बोध्यः । तेन प्रतिवस्तूपमा धर्मद्वयस्य दर्शानात्, तत्रोभयवाक्यनिष्ठस्यै-
कस्यैव समानधर्मस्य पृकङ्निर्देशान् । नच दीपकं, तत्रापि वर्यावर्णयोर्धर्म-
क्यात् । नच निदर्शना, सदृशवाक्यार्थयोरैक्यारोपाभावात्, नाप्यर्थान्तरन्यासः
सामान्यविशेषयोरुक्तेरदर्शनात्, अत्र द्वयोरेव विशेषयोरुपादानात् । नापि
काव्यलिङ्गं, समर्थनीयस्यार्थस्य समर्थनादर्शनात्, तस्माद् यथोक्तमेव ज्यायः ।

“चित्तन्तु चेतो हृदयम्” इत्यमरः । “श्च्योतति” इति । “श्च्युतिर्”
क्षरणे धातुः, तस्य लाटि प्रथमपुरुषे रूपम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुप-
जातिः ॥ २० ॥

निर्वर्णयामि = निरूपयामि । किमाकारौ = कं आकार आकृतिर्ययोस्तौ ।
न प्रभवामि = समर्थो न भवामि । अननुभूतपूर्वेण = पूर्वमनुभूतोऽनुभूतपूर्वः,
न अनुभूतपूर्वेऽननुभूतपूर्वः तेन, पूर्वमदृष्टचरणेत्यर्थः । “भवस्थाविशेषेण”
इत्यस्य विशेषणमिदम् । साध्वसेति—साध्वसम् = भीतिः, प्रहर्षः = हर्षा-
तिरेकः, शोकः शुचा चिन्ताविशेषः, अनुक्रोशः = काश्यम्, एतेषां सम्भेदः
सम्मिथ्रणं तेन चित्रेण नानारूपेण, अवस्थाविशेषेण = दशाविशेषेण, आक-
म्यमाणम् = आकुलीक्रियमाणमभिभूयमानमिति यावन्, मूर्च्छंयेव = मोहेनेव,
तिरोधीयते = निह्नूयते । उक्तैर्विविधैर्भावैर्व्याकुलीक्रियमाणं हृदयं मूर्च्छंती-
वेत्यर्थः ।

वाष्पपातः=अस्रपातः । कथम् = केन हेतुनेत्यर्थः । हृदयस्तम्भः=हृदयस्य

वाष्पपातेन, स्वस्थीभूतोऽस्मि संवृत्तः, एतद्व्यपनीतवाष्पव्यवधानेन चक्षुषा पुनरवलोकयामि । (निर्वर्ण्य) गम्भीरोदारः सखिवेशः, प्रशान्तमनोहरा वेपरचना, विनयोदयोदात्तमभिक्रान्तम्; सुव्यक्रमनेन युगलेन कुलीनेन भवितव्यम् ।

वि—(१) एसो अत्तभवं राधा, उपसप्पदु अंध्या जहाहिष्पाथं ।

कु—वत्स लव, अपि जानासि एवं सम्प्रत्येव प्रणामसम्बन्धेन यथा मया कथितम् ?

ल—अथ सम्प्रति किम् ?

कु—यथा यथैनं पार्थिवं प्रत्यासीदामि तथा तथा हृदयोत्कम्पकारिणा साध्यतेन न प्रभवामि स्वाङ्गानाम्, परित्यजोऽस्मि कस्मात्तुल्यावलेपेन ?

(१) एषोऽत्रभवान् राजा, उपसर्पतामर्थो यथाभिप्रायम् ।

चेतसः स्वप्नः स्वप्नीभावो जडताविशेषः । वाष्पपातेन = वाष्पाणामधूर्णा पातेन विमोकेन, अधुपातेन हृदयं लघु भवतीति स्वभावः ।

गम्भीरोदारः = गम्भीरधासायुदारथ । सखिवेशः = अवयवसंस्थान-विशेषः । प्रशान्तमनोहरा = प्रशान्ता चासौ मनोहरा, वेपरचना = वस्त्रादिधारणरूपो नेपथ्यविशेषः । विनयोदयोदात्तम् = विनयस्य नम्रीभावस्य (विनीततायाः) उदयेन प्रकटीभावेन उदात्तं मनोहरम्, अभिक्रान्तम् = क्रान्तिविशेषः प्रभावापरपर्यायः । सुव्यक्रमम् = सुस्पष्टम्, नात्र सन्देहलेशोऽपीति भावः । कुलीनेन = सद्भरयेन । उपसर्पताम् = सभिधत्ताम् । प्रणामसम्बन्धेन = राजविषयकं प्रणाममुद्दिश्येत्यर्थः । पार्थिवम् = पृथिवीपतिम् । प्रत्यासीदामि = उपसर्पामि । हृदयोत्कम्पकारिणा = हृदयस्योत्कम्पो वेद्युः सत्कारिणा साध्यतेन = भयेन आराह्या या । “ आराह्या साध्यते दरः । भिया च ” इति हैमः । “ दरप्राप्तौ भातिर्भीः साध्यते भयम् ” इत्यमरः । नेति— सार्थायद्वयानि साध्यताकान्तीति भावः । तुल्यावलेपेन = समानेन गर्वेण । रामस्य राजत्वनिमित्तोऽवनेपः । पुरास्य तु साभाविद्येऽपि साध्यतेऽप्येव-

न शक्नोमि चास्य पुरस्तादनवनतमुत्तमाङ्गमुद्बोद्धुम् ; किं बहुना एष प्रणतोऽस्मि ।

ल—कथमार्योप्यहमिव परमवशत्वमापादितः । (उभौ प्रणमतः)

रा—न खलु भवद्भ्यां मर्यादालङ्घनमनुष्ठेयम् । कथं प्रणतावेव, कष्टं ब्रह्मशिरसा मतोऽस्मि । (विषादं नाटयति)

वि—(१) भो त्वं किं विसरणो ? एदेहि पउत्तो पणामो ष पद्भिर्गहीदो, पृथणतुमं परिहीयसि ।

रा—सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । आर्यावृत्तिदाक्षिण्यपेशलौ, ध्रुयताम्—

अयं भवद्भ्यामतिसम्भ्रमेण

मयि प्रयुक्तः शिरसा प्रणामः ।

(१) भो त्वं किं विसरणः ? एताभ्यां प्रयुक्तः प्रणामो न प्रतिगृहीतः, अत्र न त्वं परिहीयसे ।

स्वापसखनिमित्त इति द्वयोरन्तरम् । “ अस्य पुरस्तादनवनतमुत्तमाङ्गमुद्बोद्धुं न शक्नोमि ” इत्यन्वयः । अनवनतम् = अनम्रम् । उत्तमाङ्गम् = शिरः । उद्बोद्धुम् = धारयितुम् । प्रणामाभिमुखौ तापसकुमारकावालोक्य मर्यादापालकमूर्धन्यो राम आह—न खल्विति । मर्यादालङ्घनम् = मर्यादायाः “ ब्राह्मणेन तपस्विना क्षत्रियो न नन्तव्य ” इत्येवंरूपा । उल्लङ्घनम् = अतिक्रमणं पारत्याग इति यावत् । ब्रह्मशिरसा = ब्राह्मणोत्तमाङ्गेन ।

विसरणः = विषादं गतः । प्रणामः = नतिः । प्रतिगृहीतः = स्वीकृतः ।

परिहीयसे = हानिमुर्पयि । ज्येष्ठो भवान् राजा धिति भवता गृहीतव्य एव तपस्विनोरपि सतोः कनिष्ठयोः कुमारकयोः प्रणाम इति विदूषकस्याशयः ।

उपलक्षितम् = शतम् । अतिदाक्षिण्यपेशलौ = अतिदाक्षिण्येन विनय-चानुर्पातिरेकेण पेशलौ हृदयत्रमौ । अयमिति—भवद्भ्याम् = युवाभ्यां कुमारकाभ्याम्, अयम् अतिसम्भ्रमेण = अयन्तत्वरया पूर्वापरविचारमकृन्वैव, मयि = मद्दिपये । शिरसा = उत्तमाङ्गेन । प्रणामः = नतिः । प्रयुक्तः = कृतः ।

भवत्विदानीं मदनुज्ञयैव

युष्मद्गुरुणां चरणोपहारः ॥११॥

वि-(१)अप्पडिहदंसासयो पिअवअस्सो । एस पणामस्स परिणानोत्ति । कुशलवौ—(उत्थाय) अपि कुशलं महाराजस्य ?

रा—युष्मद्दर्शनात्कुशलमिव । भवतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्न्य भाजनम्, न पुनरतिभिभाजनस्य समुचितस्य कण्ठग्रहस्य ? (परिष्वज्य) अहो ! हृदयग्राही स्पर्शः (विचिन्त्य) अनभिज्ञोऽहं तनयपरिष्वङ्ग-सौख्यस्य, यद्यपि तां तुलामारोहे । स्थाने खलु परिक्रामन्ति

(१) अप्रतिहतशासनः प्रियवयस्यः—एष प्रणामस्य परिणामः—इति ।

इदानीम् = अधुना तु मदनुज्ञयैव = मदीयानुदेशेनैव ममानुमत्येत्यर्थः, युष्मद्गुरुणाम् = युवयोर्गुरुणाम्, चरणोपहारः = चरणयोरुपहारः उपायनं भवतु । क्षत्रिया वयं ब्राह्मणशिरसाऽऽत्मानं नाभिवादयामः तस्मात्स्वराया कृतमेतपुष्पाकं गुरुचरणयोरेव स्यादिति गाभूदोपगन्धोपीति हृदयं रामस्य । उपजातिः ॥११॥

अप्रतिहतशासनः = अप्रतिहतमस्खलितं शासनमाज्ञा यस्य सः । उत्थाय = प्रणामोत्तरमुत्थानं विधाय । कुशलम् = क्षेम । राम आह—युष्मदिति । महात्मनां दर्शनं पुण्यफलप्रदम्, पुण्येनैव च कुशलप्राप्तिरिति भावः । इवेन विरहिणो मम कुतः कुशलम्, परमेतेन पुण्येन कदाचित्प्रीताविरहजनिता पीडा नश्येदिति रामस्य परमाकृतकम् । समुचितस्य = योग्यस्य । कण्ठग्रहस्य = आलिङ्गनस्य । हृदयग्राही = हृदयस्पृक् येनो वशीकरोतीत्यर्थः । तनयेति—तनयस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्गः क्रोडीकरणं तसौख्यस्य = तज्जनितानन्दस्येत्यर्थः । यद्यपीति—यद्यपि एतयोरालिङ्गनेन, तां तुलाम् = पुत्राभिष्वङ्गकोटिम् आरोहे = प्राप्तो भवामि । कुशलवालिङ्गनेन रामस्य मुनस्पर्शसौख्यमेवाऽभूत्परमभिज्ञानं नासीदित्येवमुक्तं “तां तुलाम्” इति निष्यात्तद्व्यम् । स्थाने = युक्तमेव । “पुक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । परिक्रामन्ति =

तपोवनपराङ्मुखा गृहमेधिनः । (आसनार्थमुपवेशयति)

उमौ—राजासनं खल्वेतत् न युक्तमध्यासितुम् ।

रामः—सव्यवधानं न चारित्रलोपाय, तस्मादङ्गव्यवहितमध्यास्यतां
सिंहासनम् (अङ्गमुपवेशयति)

उमौ—(अनिच्छां नाटयतः) राजन् ! अलमतिदांसिष्येण ।

राम—अलमतिशाब्दीनतया ।

भयति शिशुजनो वयोऽनुरोधा-

द्रुणमहतामपि लालनीय एव ।

व्रजति हिमकरोऽपि बालभावा-

त्पशुपतिमस्तककेतकच्छदरवम् ॥१२॥

परीभ्रमन्ति । तपोवनपराङ्मुखाः = तपोवनाद् विमुखाः सन्तः । गृहमेधिनः =
गृहिणः । यद् गृहस्थास्तपोवनात्पराङ्मुखा भवन्ति तत्तेषामेतादृशानुताभिष्वङ्ग-
जनितालौकिकानन्दलाभकारणाद् युक्तमेव भातीति भावः ।

अध्यासितुम् = उपवेशितुम् । सव्यवधानम् = व्यवधानेन सह वर्तत इति
सव्यवधानं व्यवहितसहितमध्यासनमित्यर्थः । चारित्रलोपाय = मर्यादाभङ्गाय
न भवतीति शेषः । अङ्गव्यवहितम् = अङ्गेन गोदेन व्यवहितं कृतव्यवधानं
यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अध्यास्यताम् = उपावेशयतां सिंहासनम् ।

यद्यपि सिंहासनं राजभिरेवारोढव्यमितीर्य मर्यादा तथापि राजान्येव
यदि व्यवहितमभिरुह्येत तदा नास्ति मर्यादासृष्टिरिति भावः । अनिच्छाम् =
उपवेशनेऽनाभिकाञ्छाम् । अतिदांसिष्येण = अत्यौदार्येण । अतिशालीनतया =
अत्यन्तमश्रुतया । मदाज्ञया भवद्गया कापि राज्ञा न कर्तव्येति भावः ।

भयतीति—शिशुजनः = बाललोकः, वयोऽनुरोधात् = वयसोऽवस्थाया
अर्थात् शैशवावस्थाया अनुरोधात् कारणात्, द्रुणमहताम् = द्रुणे प्रजारज-
नादिभिः महता महत्त्वं राग्यसिंहासनादिरूपमैर्धर्यं प्राप्नुवतामपि, लालनीयः =
लालनीय एव भवति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—हिमकरः = शिशिरकिरणचन्द्रोऽपि
बालभावात् = द्वितीयाया हर्यमानकलारूपाच् शैशवादेतोः, पशुपतिमस्तक-
केतकच्छदरवम् = पशुपतिर्महादेवः तस्य यन्मस्तकं ललाटं तत्र केतकच्छदरवम् =
केतकीपुष्पायपत्रतुल्यताद्, व्रजति = प्राप्नोति । यथा बालोऽपि चन्द्रो

(साधुरवलोकयन्पुनः परिष्वजते । विदूषकमवलोक्य)

अपि स्मरति भवाधिर्वासितायाः सीतायाः कियन्तः संवत्सराः अति
क्रान्ता इति ?

वि—(विचिन्त्य) (१) सुमरामि मन्दभाग्यो (हस्ताङ्गुलिप्रमाणसङ्ख्यां
विगणय्य उपरिष्ठात् पदाङ्गुलित्रयमपि निर्दिश्य) किं बहुया गणितेण,
सम्बन्धा अत्र दसमो संवत्सरो देवीषु सीतायु सहस्रेण परिष्वेसिदायु ।

रा—(कुमारौ निर्वर्ण्य) यदि स्वस्तिना गर्भमपि निर्वर्त्तयेत्, यदि
कश्चिदवगाहेत् तदपत्यमियता कालेनेदृशीभवस्थाम् ।

वि—(२) हन्त ! तंभिदो न्हि मन्दभाग्यो पुद्गायु अख्यादावैष्वडत्त-
तय्यसंकहायु ।

(१) स्मरामि मन्दभाग्यः (—) किं बहुना गणितेन, सर्वथाय दशमः
संवत्सरो देव्याः सीतायाः स्वहस्तेन परिप्रेषितायाः ।

(२) हन्त ! स्तम्भितोऽस्मि मन्दभाग्य एतया अज्ञातविप्रयुक्ततनयसङ्क-
थया (रोदिति)

महादेवेन शिरसि धार्यते, तावता तस्य न कोऽपि दोषः, प्रस्युत महता-
ऽऽदरणीयत्वाद् गुण एव, एवमेव ममाज्ञया मदीयाङ्कमधिरुह्य राजसिंहासने
अवस्थानं भवतोर्न चारित्र्यकृतिकरमिति भावः । ..

अत्रापि गुणमहत्कर्तृकशिशुजनीयलालनचन्द्रसम्बन्धिपशुपतिमस्तकाव-
स्थानयोः पूर्ववद्विम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः । पुष्पिताप्राभिधं वृत्तम् ॥१२॥

परिष्वजते = आलिङ्गति । निर्वासितायाः = गृहान्निष्कालितायाः ।
संवत्सराः = अब्दाः । अतिक्रान्ताः = निर्याताः ।

परिप्रेषितायाः = निर्वासितायाः । शिष्टं स्पष्टम् । “ स्वस्तिना ” इति
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । मुखेनेत्यर्थः । निर्वर्त्तयेत् = जनयेत् । सीतेति
शेषः । (तदा) तदपत्यम् = सीतासन्ततिः, इयता कालेन = एतावता
समयेन, ईदृशीभवस्थाम् = आयुषम्, अवगाहेत् = प्राप्नुयादिति सान्त्वयो-
ऽर्थः । “ यदि कश्चिद् ” इति पदद्वयमन्तर्गडुभूतमिव प्रतीयते । अवश्य-
व्याख्यातव्ये तु—यदि कश्चित्—“ सन्तानः स्यादि ”त्यभ्याहारः शरणम् ।
स्तम्भितः = जाड्यं प्राप्तः । अज्ञातेति—अज्ञाता न ज्ञाता विप्रयुक्तयोः

रा—(१) अहमप्येतौ तापसकुमाराववलोकयन्नसह्यवेदनामवस्था-
भवतीर्थोऽस्मि ।

यां यामवस्थामघगाहमान-

मुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी ।

विलोक्य तां तां च गतं कुमारं

जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥१३॥

(परिष्वज्य रोदिति)

वि—(ससम्भ्रमं) अविह मुंच, सप्यं, मुंच, जीवतु तवस्सितयशो,
श्रोदरदु सिंहासखादो ।

रा—(ससम्भ्रमं कुमारी मुञ्चन्) वयस्य ! किमेतत् ?

वि—(२) सुदं मष्ट साकेदणिवासिणं चिरजीविघ्नायं मुहादो—जो किळ

(१) (अभिभो!) मुञ्च, सप्यं, मुञ्च, जीवतु तपास्वतनय, अवतरतु सिंहासनत ।

(२) श्रुत मया साकेतनिवासिना चिरजीविताना मुञ्चत.—यः किला-

वियोग प्राप्तयोस्तनययो सहृदया वृत्तान्तेनेत्यर्थः । अवलोकयन् = पश्यन् ।
असह्योति—असह्या = सोढुमशक्या वेदना हृदयपीडा यस्या सा तादृशी
ताम्, अवस्थाम् = दशाम् अवतीर्थं = प्राप्तः ।

यां यामति—प्रवासी = परदेशं प्राप्तः, यांयामवस्थाम् = शैशव-
पीणरुढबाल्यादिरूपा दशाम्, अघगाहमानम् = प्राप्नुवन्तम्, स्वम् =
निजम्, तनयम् = पुत्रम्, उपेक्षते=कल्पयते (कल्पनया) भावयत इत्यर्थः,
तान्ताघावस्था गतम् = प्राप्तं कुमारम् = अन्यस्य कस्यचिरपुत्रम्, विलोक्य=
निरीक्ष्य, जातानुकम्प =जातोद्भूताऽनुकम्पा कथया यस्य सः उत्पन्नदय
इत्यर्थ, द्रवताम् = चित्तद्रवीभावम्, उपैति = प्राप्नोति ।

विदेशस्थोऽन्यस्य शिशूनालोक्य अत्रत्यञ्चमपि स्व सुतं भावनावत्तादध्य
धीनुर्वन् आर्दहृदयो भवतीति भावः । उपजातिः ॥१३॥

ससम्भ्रमम् = सत्वरम्, सभयं वा । कुमारी मुञ्चन् = स्नाह्वान्
परित्यजन् । साकेतवासिनाम् = अयोध्यावस्तम्यानाम् । चिरजीवितानाम् =

अराहवो इमं सिंहासयं अदिरोहदि तस्य मुद्धा सदहा सदहा विदळ्दिति ।

रा—(सावेगम्) अवतीर्यतां शीघ्रम् ।

(उभाववतीर्य भूमावुपविशतम्) :

रा—अपि स्वस्थौ भवन्तौ, मूर्ध्नो वा न किञ्चिद्विकारः ?

उभौ—भोः ! स्वस्थावेवावाम्, न किञ्चिन्मूर्ध्नो विकारः ।

वि—(१) अहो अर्धरिभं ! अर्धरिभं ! एवं याम अवरिक्खदपद्द-
दिथसरीरा चिहंति ।

रा—किमन्नाश्चर्यम् (कुमारी निर्दिस्य) स्वस्त्ययनपरिगृहीतानि
तपश्शरीराणि । पश्य—

अपि नाम शरा मोघास्तपस्सन्नद्धमूर्तिषु ।

वासवस्यापि सुव्यक्तं कुण्डाः कुलिशकोटयः ॥१४॥

राघव इमं सिंहासनमधिरोहति तस्य मूर्द्धा शतधा शतधा विदलेत्—इति ।

(१) अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एवं नाम अपरिचतप्रकृतिस्थशरीरौ तिष्ठतः ।

वृद्धानामित्यर्थः । अराघवः = रघुवंशादनुत्पन्नः । मूर्द्धा = उत्तमाङ्गम् ।
शतधेति—शतप्रकारमित्यर्थः । विदलेत् = खण्डशो भवेत्, असौ ध्रियेत-
त्यर्थः । अवतीर्यताम् = मदीयाङ्गव्यवहितं सिंहासनम्परित्यज्यतामित्यर्थः ।
स्वस्थौ = सुप्तिनौ । कश्चिद्विकारः = मृत्योररिष्टरूपः पीडादिविशेषः । अपरि-
चतेति—अपरिचतं कञ्चनापि विकारमप्राप्तमतएव प्रकृतिस्थम् = स्वभावस्थितं
नीरोगं शरीरं वपुर्ययोस्तौ, निर्दोषसुस्थदेहावित्यर्थः । स्वस्त्ययनपरिगृहातानि=
स्वस्त्ययनेन “ॐ स्वस्ति नः इन्द्रे वृद्धश्रवा.”—इत्यादिना वैदिकस्वस्तिवाचनेन
परिगृहीतानि प्राप्तश्चाणि, तपःशरीराणि=तपस्विशरीराणीत्यर्थः ।

तपास्विनां वेदमन्त्राभ्यासलब्धसिद्धिबलाच्छरीराणि कथमप्युपद्रुतानि न
भवन्तीति भूयः प्रशस्यं तपोबलमिति भावः ।

अपिनामेति—तपःसन्नद्धमूर्तिषु = तपसा स्वाध्यायाध्ययनब्रह्मचर्यादि-
रूपेण तपसा सन्नद्धा व्याप्ता व्यूढा मूर्तिर्येषां ते तेषु तपोबलसम्पन्नेषु, शराः=
बाणा अपि, मोघाः = निष्फला नाम = इति निश्चितमेतत् । (एवम्) वास-
वस्य = इन्द्रस्य पुरन्दरस्यापि कुलिशकोटयः = कुलिशस्य . धनुस्य कोटयः
शरा धारा अपि, कुण्डाः = कुण्डिताः प्रतिहता भवन्तीति सुव्यक्तम् = स्फुट-

(कुमाराजुद्देश्य)

किं भवद्भयामव्यवहिता भूमिरध्यास्यते ?

उभौ—महाराज ! प्रथमपरिणी (ए) तोऽयमर्थ ।

रा—तथा नाम ।

पि--(१) भो राजन्, अदिहीं सु एदे, ता करिदु सकहाहि आहिहेअ ।

रा—एष भवतो सौन्दर्यावलोकनजनितेन कौतूहलेन प्रतार्यमाण.

पृष्ठाभि, कतमो घर्ष आश्रमो वा भवतोर्जन्मदांश्चाभ्यामलङ्क्रियते ।

(१) भो ! राजन् ! अतिथी खल्वेती, तत् करोतु सङ्घाभिरातथेयम्(थ्यम्) ।

मेवेत्यर्थ । एतच्च रामायणमहाभारतादिमहानिबन्धेषु वसिष्ठविश्वामित्रप्रभृत्युपाख्यानादिषु स्फुटद्रष्टव्यम् । वर्मव्यूहित शरीर कदाचिच्छरैर्विष्येतापि नतु तपावर्मव्यूह शरीर तपास्वना भेत्तु शक्यमि वाधर्थ्यं तपोवत्तामिति भाव ॥१४॥

अव्यवहितो = व्यवधानशून्या भूमि = स्थानम्, अध्यास्यते = आश्रयते किमिति रामप्रश्न । अर्थात् एकत्रैव युवयोर्वास पृथक्पृथक्वेति रामहृदयम् । प्रथमपरिणीत = प्रथम जनारम्भत एव परिणीत परिप्राप्त उच्यते इत्यर्थ, अयमर्थ = आबयोनिवासस्थानरूपाऽर्थ, अर्थाद्त्रैव द्वयोर्नन्म वासधेति ।

अतिथी = आगत । इकारान्तस्यातिथिशब्दस्य प्रथमाद्विवचने रूपम् । अततीति अतिथि । “अमृतन्यञ्जि”-(४।२) श्याणौदिक इधिनप्रयय । “स्युरावेशिक आणतुरतिथिर्ना गृहागते” इत्यमरः । “अतिथि कुरापुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेदीयौ । “प्राणुणिकस्वापिर्द्रयो” इति त्रिफाण्डशेष । सङ्घाभि = प्रीतिपूर्वकैरात्मापि । आतिथेयम् = अतिथी साधु (कर्म) आर्थादिकम् । ‘एध्यतिथिवभातावपतेर्त्तम्’ (४।४।१०४) इति सूत्रेण “तय साधु” इत्यर्थे ङा । ‘आतिथ्य’ मिति पाठे तु “अतिथेर्न्य” (५।६।२६) इति न्य अतिथये इदमतिथ्यम् ।

सौन्दर्येति—सुन्दरस्य भाव सं दयम् तस्य यदवलोकनजनितं, तज्जनितेन तदुद्भवेन । कौतूहलेन = आश्चर्येण । प्रतार्यमाण = वाचिन वरणावृत्त इत्यत्र तत्पर्ययम् । वरं = आश्रणादि । आश्रम = मन्त्रचर्यादि । जन्मदा

कु— (सञ्ज्ञया लवमादिशति)

ल—द्वितीयो वर्षः प्रथम आश्रमः ।

रा—नैतावप्रजन्मानौ, तद्वयोऽपराधः प्रणामप्रयोगो न्यूनासनपरि-
ग्रहश्च । अथ चात्रियकुलपितामहयोः सूर्याचन्द्रमसोः को वा भवतो-
वंशस्य कर्ता ?

ल—भगवान् सहस्रदीधितिः ।

रा—कथमस्मत्समानाभिजनौ संयुक्तौ ।

घि—(१) किं दोष्यं वि एहं एव पडिवद्यणं ।

रा—कश्चिदस्ति युवयोर्मिथो यौनः सन्बन्धः ?

(१) किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम् ।

ज्ञाभ्याम् = जन्म च दोषा च जन्मदात्ते ताभ्याम् । द्वितीयो वर्षः = चात्रिय
इत्यर्थः । प्रथम आश्रमः = ब्रह्मचर्यम् । आवां चात्रियौ ब्रह्मचारिणौ चेत्यर्थः ।
अप्रजन्मानौ = ब्राह्मणौ । “ द्विजात्यप्रजन्मभूदेवधाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः ”
इत्यमरः । “ तत् ” इत्यभ्ययम् । तस्माद्धेतोरित्यर्थः । “ प्रणामप्रयोगोन्यूनासन-
परिग्रहश्च अलोऽपराधः ” इत्यन्वयः । स्पष्टम् । एताभ्यां यः प्रणामः कृतः
मदपेक्षया न्यूनासनप्रहणश्च तेन भूयानपराधो न जातः चात्रियत्वादेव । एतेन
ब्राह्मणवर्णे सति व्युत्क्रमे तु दोष एवेति भावः । ब्राह्मणोऽपत्यं “ ब्राह्मणः ” ।
“ तस्यापत्यम् ” (४ । १ । ६२) इत्यण् । “ अन् ” (६ । ४ । १४७) इति
सूत्रेण “ अणि परतः अन् प्रकृत्या स्याद् ” इत्यर्थकेन टिलोपप्रतिषेधः ।
अथवा—“ तदधीते तद्वेद ” (४ । २ । १६७) इति सूत्रेणाण् । प्रशाधीते वेद वेति
“ ब्राह्मणः ” । किंवा—“ शेषे ” (४ । २ । २६) इत्यण् उक्तादन्यः शेषः ।
तेन—ब्रह्म जानानीति “ ब्राह्मणः ”

ल—भ्रातरावावा सौदयो ।

रा—सवादी सन्निवेश , वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम् ।

ल—आवा यमलौ ।

रा—सम्प्रति युज्यते, को भवतोर्ज्यायान्, किं नामधेयम् ?

ल—(अञ्जलिना निदिश्य) आर्यस्य पादपूजनाया जव इत्यात्मान
श्रावयामि, आर्योऽपि गुरुरचरणवन्दनायां—(अप्रतिपत्तिं भाटयति)

कु—यहमपि कुश इत्यामात्मान श्रावयामि ।

रा—अहो ! उदात्तरम्य समुदाचार ।

वि—(१) जाण्डिद णामधेय, को जटोत्ति ण दिण्ण पडिवधण ।

रा—नन्वञ्जलिनिदेशादनामग्रहणाच्च दत्तमेव प्रतिवचनं कुशो ज्यायानिति।

वि—(२) साहु जाण्डिद सपद ।

रा—किञ्चामधेयो भवतोर्गुरु ?

(१) ज्ञात न मधेयम्, को ज्येष्ठ इति न दत्त प्रतिवचनम् ।

(२) साधु ज्ञात साम्प्रतम् ।

“तत आगत ” () इत्यण् । समनयानिस्तरतिरूप । किं युवयोरैकैव मातेत्यथ । सादया = समान उदर शयितौ । “समानोदरे शायित ” (४।४।१०८) इति सूत्रेण बत । “विभाषोदरे ” (६।१।८८) इति समानस्य वा सादेश । ‘भ्राता तु स्यात्सहोदर । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्य-सहजा अपि । सोदरथ” इति नाममाला ।

सवादा = मरदनशील सम इत्यर्थ । सन्निवेश = अवभवसम्भानम् । वयस = आयुष । अन्तरम = विशेष भेद इत्यर्थ । यमलौ = यमजौ सहो लक्षो भ्रातरौ । भवतामधेय क ज्यायान् = ज्येष्ठ । ‘किं नामधेयम्” इति । तस्य ज्यायस किञ्चामेत्यर्थः । अञ्जलिनेति—ज्येष्ठनामग्रहणं दाय्यादिनि भाव । आर्यस्य = ज्येष्ठस्य (कुशस्य) पादपूजनायाम् = चरणसवायाम् । अप्रतिपत्तिम् = ज्येष्ठस्य नामग्रहणे दोषादधीषभपुष्पारण वा नाट्येन दर्शयतीत्यर्थ । उदात्तरम्य = उदात्तवागी रम्यो मनोहरः । प्रसत्त्वाद्वाद्दरणांश्च इत्यर्थ । समुदाचार = सम्बन्धवद्दरौ ज्येष्ठस्य नामपुष्पारणम् ।

अप्रतिनिर्देशात् = अञ्जलिना गृहणत् । किञ्चामधेय = किं नामधेय

ल—ननु भगवान्वाल्मीकिः ।

रा—केन सम्बन्धेन ?

ल—उपनयनोपदेशेन ।

रा—अहमत्रभवतोः शरीरस्य धातारं पितरं वेदितुमिच्छामि ।

ल—नहि जानाम्यस्य नामधेयम्, न कश्चिदस्मिस्तपोवने तस्य नाम व्यवहरति ।

रा—अहो ! माहात्म्यम् ।

कु—जानाम्यस्य नामधेयम् ।

रा—कथ्यताम् ।

कु—निरनुकोशो नाम ।

रा—(विदूषकमवलोक्य) अपूर्वं खलु नामधेयम् ।

वि—(विचिन्त्य) (१) एवं दाव पुच्छस्सं । शिरशुकोसोत्ति को एवं भणति ?

कु—अम्बा ।

वि—(२) किं कुपिता एवं भणति, आदु पद्दित्था ?

(१) एषं तावन् पृच्छामि । निरनुकोश इति क एवं भणति ?

(२) किं कुपितैवं भणति उत प्रकृतिस्था ?

यस्य सः किञ्चामधेयः किमाख्य इत्यर्थः । “ आख्याहेऽभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च ” इत्यमरः । उपनयनोपदेशेन=उपनयनपूर्वकमुपदेश उपनयनोपदेशः द्विजातीनामुपवीतधारणपूर्वकं मन्त्रोपदेशाधिकारात् । स्पष्टश्रवणार्थोऽपशब्दाधिकरणे—“शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रणावत्सूच्यते हि” (घ०सू० १।३।३४) इत्यत्र ।

शरीरस्य धातारम् = देहस्य रचयितारम् । पितरम् = जनकम् । वेदितुम् = ज्ञातुम् । व्यवहरति = उच्चारयति । निरनुकोशः = निरुपणः । अपूर्वम् = अश्रुतपूर्वम् । भणति = कथयति । कुपिता = कुदा । प्रकृतिस्था =

कु—यथावयोर्शलभावजनित किञ्चिद्विनयं परयति तदैवमधिचि
पति-निरनुक्रोशस्य पुत्री मा चापलम्-इति ।

पि—(१) पदाय जदि पिदुयो थिरणुक्रोसोत्ति यामहेध, पदाय
जयणी तेण अयमासिदा थिष्वासिदा, तस्य अप्पवहती प्दिया वधयोण
दारप् थिष्मच्छुदि ।

रा—सम्यगुपलक्षित कौशिकेन (निश्चय) धिष्णामेवम्भूतम् । सा
तपस्विनी मत्कृतनापराधेन स्वापत्यमेव मनुगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति (सवा
णमवलोकयति) अपि सन्निहितस्तत्रभवान् निरनुक्रोशो युष्मदाद्यमे ?

ल—न सन्निहित ।

रा—(ससम्भ्रम) अपि श्रूयते ?

ल—(कुशमवलोकयति)

कु—न तस्य पादावस्माकं नमस्कृतपूर्वो । अम्बायाः पुन

(१) एतयोर्यदि पितु निरनुक्रोश इति नामधेयम्, एतयोरननी
तेनावमानिता निर्वासिता तस्याप्रभवन्ती एतेन वचनेन दारकं निर्भर्त्सयति ।

स्वभावस्था क्रोधशून्यापीर्यथ । वातभवजनितम् = शैशवहेतुकम् ।
अविनयम् = दुःशीलताम् । आधत्तिपति = भर्त्सयति । चापलम् = चपलस्य
भावश्चापल चाचरय “ मा कुरुत ” इति शेषः ।

एतयो = कुशलवयो । जननी = माता । तेन = एतयो पितृव ।
अवमानिता = तिरस्कृता निर्वासिता = निष्कालिता च । तस्य पुत्रयो पितु
स्वपत्युरित्यर्थः । अप्रभवन्ती = असमर्था सती । एतेन वचनेन =
“निरनुक्रोशस्य पुत्री” इति व्याहारेण । एवम्भूलम् = पतिव्रताधीरेयाया
स्वभावशुद्धाया कटोरगर्भाया सीताया निर्वासनकरमित्यर्थः । तपस्विनी =
पराधी । मत्कृतेन अपराधेन = निर्दयत्वरूपेण स्वापत्यम् = स्वसन्तानम् ।
मनुगर्भे = मनु क्रोध गर्भे मध्ये येषां तै, अक्षरै = वरुणै पदैर्वाक्यैर्वि
विचिन्तम् । सन्निहित = समीपवती ।

नमस्कृतपूर्वो = पूर्वं नमस्कृतविति निष्ठाया पूर्वनिष्ठा । अम्बायाः =

वि-(१) किं तव हारिसो अहिष्पाथो सीतागम्भगदा एदे दारका ति !
रा—मा नैवम् । कथं हन्त ! तपोवनवासिनि जने सम्बन्धमीदृश-
मध्यारोपयामि । किन्तु—

एतत्कुमारयुगलं वयासान्वयेन

श्यामोक्षतेन वपुषा विपदानया च ।-

तां मैथिलीं तनयसम्भविनीमवस्था-

मादाय मामतितरां तरलीकरोति ॥१५॥

(चिन्तारोकं नाटयति) (नेपथ्ये)

(१) किं तवेदृशोऽभिप्रायः, सीतागर्भगतवेत्ती दारकाविति ?

त्सन्ततेर्जन्माऽदर्शनाच्च । ईदृशम्=दांम्पत्यानुगामिनं सन्तानानुगतम् । अभ्या-
रोपयामि=सम्भावयामि । तापसे जने एवं सम्भावेन कदाचिद्दोषभागी
स्यामिति भावः ।

एतदिति—“ एतत्कुमारयुगलं मामतितरां तरलीकरोति ” इति
क्रियाकारकसम्बन्धः । एतत् कुमारयुगलम्=कुशलवाक्यं पुनारद्वयम्, वयसा=
आयुषा अन्वयेन = सूर्यवंशेन, श्यामोक्षतेन=श्यामेन अतर्सापुष्पसन्निभेन
उक्षतेन समुच्छ्रायेन, वपुषा=शरीरेण, अनया च विपदा=मातृप्रवासरूपया
विपद्या अर्थात् मातृप्रवाससम्बन्धेन पित्रदर्शनरूपया विपदा तां मैथिलीम्=
सीताम्, तनयसम्भविनीम्=तनययोः पुत्रयोः सम्भवाऽस्यामस्तीति तादृशीम्-
अर्थात् सीतायाः पुत्रोत्पत्तिमतीम्, अवस्थाम्=दशाम्, आदाय = आनीय,
“ कथमन्तर्वन्नी सीता कथञ्च प्रवासिता सती पुत्री प्रासोष्ट ” इत्येवं रूपेण
तां दशां मम नेत्रगोचरं कृत्वा माम् अतितराम्=अत्यन्तमेव तरलीकरोति=
चपलयति मदीयं धैर्यं ह्रासयतीत्यर्थः ।

एतयोः कुमारयोर्वपुर्वशश्च सीताऽपत्यतां निश्चाययतः, मन्ये सा प्राणिति
किमेतयोरहमेव जनक इत्यादिर्विचारो मम धैर्यं विज्ञावयतीति भावः ।
तादृशवयोऽन्विकुमारयुगलाद्यनेकपदार्थहेतुकं काम्यलिङ्गमलङ्कारः । अनुप्रासश्च ।
चसन्ततिलकावृत्तम् ॥१५॥

चिन्तारोकम्=चिन्तया शोकम्, चिन्तां शोकश्चेति वा ।

मो! मोः! कोऽत्र सन्निहितस्तत्रभवतो रिक्षवाकुलकुलकुमारयोः कुशाब्जवयोः ।
 उमौ—(आकरय) द्वावप्यावां सन्निहितौ ।

(पुनर्नप्ये)

किमितीयतीं वेलां नियोगः प्रत्युदास्यते ?

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य
 यासौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।

सा राघवश्रुतिपथातिथिता च नेया
 कालश्च मध्यसवनस्य न लहनीयः ॥१६॥

कोऽत्र सन्निहितः = समीपवर्ती । तत्रभवतोः = माननीययोः । इक्ष्वाकु-
 कुलकुमारयोः = इक्ष्वाकुवंशसन्तानयोः ।

“ इयतीम् = एतावती वेलाप्रति, नियोगः = रामायणकथागायनस्यो
 वाल्मीकिपुरोरोदेशः । किमिति=कुतो हेतो, उदास्यते=उपेक्ष्यते भवद्भ्यामिति-
 शेष ” इत्येवं व्याख्येयम्, । अन्यथा—“ इयतीं वेताम् ” इति द्वितीया-
 ऽनन्विताऽनुपपन्ना च भवेत् ।

वाल्मीकिनेति—वाल्मीकिना=एतन्नाम्ना मुनिवरेण = महामुनिना,
 महारथस्य महान् रथो यस्य तस्य यौदृधैरेयस्य पुराणपुरुषस्य=पुराणधर्मा
 पुरुष पुराणपुरयोऽनादिनिधनो विष्णुः तस्य विष्णोः अर्थात् तद्वतार-
 भूतस्य श्रीरामस्य या कथा=रामायणविधाना, निबद्धा=“ मा निबद्ध ! प्रतिष्ठा
 त्वम् ”-इत्येवं महाकाव्यरूपतया प्रथिता, सा=लोकोत्तरचमकारिणो राघव-
 श्रुतिपथातिथिताम्=राघवस्य रघोरन्ववायजस्य रामस्य (महाश्रुतः) श्रुति-
 पथस्य=कर्णमार्गस्य अतिथितामतिथेर्भावम्, नेया=प्रणयिमा अर्थात् तस्य
 महापुरुषस्य कर्णगोचरीकरणम्, मध्यसवनस्य = मध्याह्नसन्ध्यास्नानस्य,
 कालश्च=भगवतोऽपि, न=नैव लहनीयः=अतिक्रमणीयः । अत्रोक्ते कृतं कर्म न
 पुरम्भ्यम्भवते “ कालः विवति तद्रसम् ” इत्युक्तेः । एतेन “ राघवा बद्धकाला
 भासन् ” इत्यपि न विपरिणामम् । वसन्ततिष्ठद्वाहृतम् ॥१६॥

वि-(१) किं तव हंरिसो अहिष्पात्रो सीदागन्धगदा एदे दारत्रा ति!
 रा—मा मैवम् । कथं हन्त ! तपोवनवासिनि जने सम्बन्धमीदृश-
 मध्यारोपयामि । किन्तु—

एतत्कुमारयुगलं वयासान्वयेन
 श्यामोद्भतेन वपुषा विपदानया च ।...
 तां मैथिलीं तनयसम्भविनीमवस्था-
 मादाय मामतितरां तरलीकरोति ॥१५॥
 (चिन्ताशोकं नाटयति) (नेपथ्ये)

(१) किं तवेदशोऽभिप्रायः, सीतागर्भगतौ दारकाविति ?

त्सन्ततेर्जन्माऽदर्शनाच्च । ईदृशम्=दांम्पत्यानुगामिनं सन्तानानुगतम् । अप्या-
 रोपयामि=सम्भावयामि । तापसे जने एवं सम्भावेने कदाचिद्दोषभागी
 स्यामिति भावः ।

एतदिति—“ एतत्कुमारयुगलं मामतितरां तरलीकरोति ” इति
 क्रियाकारकसम्बन्धः । एतत् कुमारयुगलम्=कुशलवाख्य कुमारद्वयम्, वयसा=
 आयुषा अन्वयेन = सूर्यवंशेन, श्यामोद्भतेन=श्यामेन अतसीपुष्पसभिभेने
 उद्भतेन समुच्छ्रायेन, वपुषा=शरीरेण, अनया च विपदा=मातृप्रवासरूपया
 विपद्या अर्थात् मातृप्रवाससम्बन्धेन पित्रदर्शनरूपया विपदा तां मैथिलीम्=
 सीताम्, तनयसम्भविनीम्=तनययोः पुत्रयोः सम्भवाऽस्यामस्तीति तादृशीम्-
 अर्थात् सीतायाः पुत्रोत्पत्तिमतीम्, अवस्थाम्=दशाम्, आदाय = आनीय,
 “ कथमन्तर्वन्त्री सीता कथं प्रवासिता सती पुत्री प्राप्ताष्ट ” इत्येवं रूपेण
 तां दशां मम नेत्रगोचरं कृत्वा माम् अतितराम्=अत्यन्तमेव तरलीकरोति=
 चपलयति मदीयं धैर्यं हासयतीत्यर्थः ।

एतयोः कुमारयोर्विपूर्वराध सीताऽपलतां निधाययनः, मन्ये सा प्राणिति
 किमेतयोःरहमेव जनक इत्यादिविचारे मम धैर्यं विशावयतीति भावः ।
 तादृशवयोऽन्विदुमारयुगलाग्नेरुपदार्षद्देशुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अनुप्रासश्च ।
 घसन्ततिलच्छातम् ॥१५॥

चिन्ताशोकम्=चिन्तया शोकम्, चिन्तां शोकश्चेति वा ।

मो! भोः! कोऽत्र सन्निहितस्तत्रभवतोरिष्याकुङ्कुलकुमारयोः कुशबवयोः ।
उमौ—(आकर्ष्ये) द्वावप्यावां सन्निहितौ ।

(पुनर्नेपथ्ये)

किमितीयतीं वेलां नियोगः प्रत्युदास्यते ?

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य

यासौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।

सा राघवश्रुतिपथातिथितां च नेया

कालश्च मध्यसवनस्य न लहनीयः ॥१६॥

कोऽत्र सन्निहितः = समीपवर्ती । तत्रभवतोः = माननीययोः । इत्वाकु-
कुलकुमारयोः = इत्वाकुवंशसन्तानयोः ।

“ इयतीम् = एतावती वेलाप्रति, नियोगः = रामायणकथागायनरूपो
वाल्मीकिपुरादेशः, । किमिति=कुतो हेतोः, उदास्यते=उपेक्ष्यते भवद्भामिते-
रोप ” इत्येवं व्याख्येयम्, । अन्यथा—“ इयतीं वेलाम् ” इति द्वितीया-
ऽनन्विताऽनुपपत्ता च भवेत् ।

वाल्मीकिनेति—वाल्मीकिना=एतन्नाम्ना मुनिवरेण = महामुनिना,
महारथस्य महान् रथो यस्य तस्य यौद्धैरेयस्य पुराणपुरुषस्य=पुराणयासौ
पुरुषः पुराणपुरुषोऽनादिनिधनो विष्णुः तस्य विष्णोः अर्थात् तदवतार-
भूतस्य श्रीरामस्य या कथा=रामायणाभिधाना, निबद्धा=“ मा निबद्ध ! प्रतिष्ठा
स्वम् ”-इत्येवं महाकाव्यरूपतया प्रथिता, सा=लोकोत्तरचमकारिणी राघव-
श्रुतिपथातिथिताम्=राघवस्य रघोरन्ववायजस्य रामस्य (महानृपतः) श्रुति-
पथस्य=कर्णमार्गस्य अतिथितामतिथेर्भावम्, नेया=प्रागुचिता अर्थात् तस्य
महापुराणस्य कर्णगोचरीररणीया, मध्यसवनस्य = मध्याह्नमध्याह्नानस्य,
कालश्च=गमयोऽपि, न=नैव लहनीयः=अतिक्रमणीयः । अद्यत्वे कृतं कर्म न
पुराण्यम्भवति “ कालः पिबति तद्रसम् ” इत्युक्तेः । एतेन “ राघवा बद्धकाला
थायन् ” इत्यपि न विस्मरणीयम् । वसन्ततिलकारत्तम् ॥१६॥

रेकवेणीसंसूचितानि तस्योच्छ्वासितानि ।

रा—किं वा भवन्तौ तेनाघ्रातपूर्वा ?

कु—तदपि नास्त्येव ।

रा—अतिदीर्घप्रवासोऽयं दारुणश्च, यदियता कालेन माम परस्पर-
लोचनगोचरमपि नावतीर्णां यूयम् । (विदूपकमवलोक्य जनान्तिकम्)
कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि । न युक्तं च मम
स्त्रीगतमनुयोक्तुम्, विशेषतस्तपोवने । तस्कोऽत्रान्युपायः ?

वि—(जनान्तिकं) (१) अस्पष्टिहृदयमहत्तया हि ब्रह्मणजादी,
अहं उच्य पुच्छिस्सं (प्रकाशं) भो किय्यामहेद्या तुष्णागं जग्याी ?

(१) अप्रतिहतपचनमहत्त्वा हि ब्राह्मणजातिः, अहं पुनः पृच्छामि ।

(—) भो किं नामधेया शुवयोर्जनी ?

मानुः । एकवेणीति—एकवेण्या एकया प्रवेण्या संसूचितानि बोधितानि ।
प्रोपितभर्तृकाया धार्या केशरचनाविशेषो “वेणी” । “ वेणी सेतुप्रवाहयाः ।
देवताले केशवन्धे च ” इति हैमः ।

तस्य = निरनुकोशस्यैव (कृते) । उच्छ्वासितानि = दीर्घाः श्वासाः
(भवन्तीति निश्चीयते) । आघ्रातपूर्वा = पूर्वमाघ्रातावित्याघ्रातपूर्वां चुम्बि-
तावित्यर्थः ।

अतिदीर्घप्रवागः = बहुलम्वमानः परदेरावासः । दारुणः = कठोरः ।
परस्परलोचनगोचरम् = अन्योन्येनप्रवेपयम् । “जनान्तिकम्” इति । आह च
विश्वनाथः—

श्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथम् ।

अन्योन्यामन्प्रणं यस्याज्ञानान्ते राजनान्तिकम् ॥ इति ।

कुतूहलेनाविष्टः=धीनुयक्तान्तः । स्त्रीगतम्=स्त्रीसम्बद्धम् । अनुयोक्तुम्=
प्रष्टुम् । विशेषतः = असाधारणतः । तपोवने = नैमित्तोऽस्मिन्नरण्ये ।

अप्रतिहतेति—अप्रतिहतमकुण्ठितं पचनमहत्त्वं मास्वमादिमा यस्याः
गा तादृशी, सर्वत्र सर्वदा सर्वदले प्रगुरित्यर्थः । “ब्राह्मणजाति” इति । ब्राह्मण
दि सर्वतन्प्रस्यतन्द्रा भवन्तीति भावः । स्पष्टमन्वत् ।

ल—तस्या द्वे नामनी ।

वि—(१) क्वं विश्व ?

ल—तपोवनवासिनो देवीति नामाह्वयन्ति, भगवान्वाल्मीकिर्वधूरिति ।

रा—कतमं चत्रियकुलं वाल्मीकिमुनिमुखनिर्गतेन वधूशब्देन वर्धते?

वि—(२) विस्त्रियं खत्तिभ्रकुलं ति यं जाणीभ्रदि कदमं खत्ति-

भ्रकुलं ति ।

रा—अपि च, इतस्तावद्वयस्य । मुहूर्तमाश्रम् ।

त्रि—(३) (उपसृत्य) आणवेदु भवं ।

रा—अपि कुमारयोरनयोस्माकं च सर्वाकारसंवादी कुटुम्बवृत्तान्तः?

वि—(४) क्वं विश्व ।

राम—पश्य, एतयोः सीतागर्भस्य च मुख्यः काञ्चातिपातः, एतावपि चत्रियां सूर्यान्वयां, अजातप्रोपितां च निर्विकारी राजासनारोहणे, पितरि चानयोर्दारुणत्वसूचनो निरनुकोशशब्दः, मातुश्च माहात्म्यविभावनो देवीशब्दः । सर्वथाहमनेन सादरयबाहुल्येन पर्याकुलोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

(वेक्यं नाटयति)

(१) कथमिव ?

(२) विस्तीर्णं चत्रियकुलमिति न ज्ञायते कतमं चत्रियकुलमिति ।

(३) आज्ञापयतु भवान् ।

(४) कथमिव ।

आह्वयन्ति=आकारयन्ति । वान्मीकीति—“ वान्मीकिमुनेमुत्पात् निर्गतेन वधूशब्देन कतमं चत्रियकुलं वर्धते ” इति सम्बन्धः । सर्वाकारसंवादी=आकारतो ध्यवहारतश्च सदृशः, कुटुम्बवृत्तान्तः=परिवारोदन्तः । तुस्यः कालातिपात=एतावपि दशमास्थौ सीताया अपि च निर्वागिताया दशमासा-पधिरित्यर्थः । एतावपि=कुमारावित्यर्थः । सूर्येवंशीयो चत्रियानित्यर्थः । अजातप्रोपितां=अजातयेव प्रेषितां राजासनारोहणे=राजसिंहासनारोहे । सादर-रत्नमूचनः=कठोरतामूचनः । निरनुकोशशब्दः । माहात्म्यविभावनः=माहात्म्यस्य गौरवविशेषस्य विभावनः प्रशंसकः देवीशब्दः । सादरयबाहुल्येन=प्रचुरेण सादरयेनेत्यर्थः । पर्याकुलः=विह्वलः । मन्दभाग्यः=प्रियाविरहा-

वि-(१) किं तव हारिसो अहिष्पाथो सीतागन्धगदा एदे दारकाति ?
रा—मा मैवम् । कथं हन्त ! तपोवनवासिनि जने सम्बन्धमीदृश-
मध्यारोपयामि । किन्तु—

एतत्कुमारयुगलं घयासान्वयेन

श्यामोन्नतेन वपुषा विपदानया च ।

तां मैथिलीं तनयसम्भविनीमवस्था-

मादाय मामतितरां तरलीकरोति ॥१५॥

(चिन्ताशोकं नाटयति) (नेपथ्ये)

(१) किं तवेदशोऽभिप्रायः, सीतागर्भगतावेतौ दारकाविति ?

त्सन्ततेर्जन्माऽदर्शनाच्च । ईदृशम्=दाम्पत्यानुगामिनं सन्तानानुगतश्च । अव्या-
रोपयामि=सम्भावयामि । तापसे जने एवं सम्भावने कदाचिद्दोषभागी
स्यामिति भावः ।

एतदिति—“ एतत्कुमारयुगलं मामतितरां तरलीकरोति ” इति
क्रियाकारकसम्बन्धः । एतन् कुमारयुगलम्=कुशलनाख्यं कुमारद्वयम्, वयंसा=
आयुषा अन्वयेन = सूर्यवंशेन, श्यामोन्नतेन=श्यामेन अतसीपुष्पसन्निभेन
उन्नतेन समुच्छ्रायेन, वपुषा=शरीरेण, अनया च विपदा=मातृप्रवासरूपया
विपद्या अर्थात् मातृप्रवाससम्बन्धेन पित्रदर्शनरूपया विपदा तां मैथिलीम्=
सीताम्, तनयसम्भविनीम्=तनययोः पुत्रयोः सम्भवोऽस्यामस्तीति तादृशीम्-
अर्थात् सीतायाः पुत्रोत्पत्तिमतीम्, अवस्थाम्=दशाम्, आदाय = आनीय,
“ कथमन्तर्वली सीता कथञ्च प्रवासिता सती पुत्री प्रासोष्ट ” इत्येवं रूपेण
तां दशां मम नेत्रगोचरं कृत्वा माम् अतितराम्=अत्यन्तमेव तरलीकरोति=
चपलवति मदीयं धैर्यं हासयतीत्यर्थः ।

एतयोः कुमारयोर्वर्षशब्दं सीताऽपत्यतां निश्चाययतः, मन्ये सा प्राणिति
किमेतयोरहमेव जनक इत्यादिर्विचारो मम धैर्यं विद्यावयतीति भावः ।
तादृशवयोऽन्विक्कुमारयुगलाद्यनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अनुप्रासश्च ।
घसन्ततिलकावृत्तम् ॥१५॥

चिन्ताशोकम्=चिन्तया शोकम्, चिन्तां शोकन्धेति वा ।

७

मो! मोः! कोऽत्र सन्निहितस्तत्रभवतोरिच्छाकुलकुलकुमारयोः कुशलवयो ।

उमौ—(आकर्ण्य) द्वावप्यावां सन्निहितौ ।

(पुनर्नेपथ्ये)

किमितीयतीं वेदां नियोगः प्रत्युदास्यते ?

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य

यासौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।

सा राघवधृतिपथातिथितां च नेया

कालश्च मध्यसवनस्य न लङ्घनीयः ॥१६॥

४

कोऽत्र सन्निहितः = समीपवर्ती । तत्रभवतोः = माननीययोः । इच्छाकु-
कुलकुमारयोः = इच्छाकुरासन्तानयोः ।

“ इयतीम् = एतावती वेलाप्रति, नियोगः = रामायणरथागायनरूपो
वाल्मीकिपुरादेश, । किमिति=कुतो हेतो, उदास्यते=उपेक्षयते भवत्यामिति
शेष ” इत्येवं व्याख्येयम्, । अन्यथा—“ इयतीं वेलाम् ” इति द्वितीया-
ऽनन्विताऽनुपपन्ना च भवेत् ।

वाल्मीकिनेति—वाल्मीकिना=एतन्नाम्ना मुनिवरेण = महामुनिना,
महारथस्य महान् रथो यस्य तस्य यौद्धैर्यस्य पुराणपुरुषस्य-पुराणश्चासौ
पुरुष पुराणपुरुषोऽनादिनिधनो विष्णुः तस्य विष्णोः अर्थान् तद्वतार-
भूतस्य श्रीरामस्य या कथा=रामायणाभिधाना, निबद्धा=“ मा निषद ! प्रतिष्ठा
त्वम् ”-इत्येवं महाकाव्यरूपतया प्रथिता, सा=तेकोत्तरचमकरिणी राघव-
धृतिपथातिथिताम्=राघवस्य रघोरन्ववायजस्य रामस्य (महानृपतः) युति-
पथस्य=करांमर्गस्य अतिथितामतिथेर्भवम्, नेया=प्रापणीया अर्थान् तस्य
महापुरुषस्य करणोचरीकरणीयम्, मध्यसवनस्य = मध्याह्नसन्ध्याभानस्य,
कालश्च=गमयोऽपि, न=नैव लङ्घनीय=अतिक्रमणीय । अत्राले इत कर्म न
श्रुत्यम्भवति “ कालः पिबति तद्रथम् ” इत्युक्तेः । एतेन “ राघवा यद्दद्यात्
आयन् ” इत्यपि न विस्मरणीयम् । वसन्तोविलम्बयन् ॥१६॥

थोतुमिच्छामि । सन्निधायन्तां सभासदः, प्रेष्यतामस्मदन्तिकं सौमित्रिः
अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं पादविहरयेनोपहरामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः

क्रियन्ताम् । सभासदः = पारिषदाः । प्रेष्यताम् = प्रहीयताम् । अस्मदन्तिकम् =
मत्सन्निधिम् । सौमित्रिः = सुमित्रासुतो लक्ष्मणः । चिरासनपरिखेदम् =
चिरपर्यन्तं स्थितिजनितं कष्टम् । पादविहरयेन = चङ्क्रमणेन भ्रमणेनेति
यावत् । उपहरामि = दूरीकरोमि ।

इति श्रीपरिडितदेवीदासतनुजनुया सारस्वतवंशावतंसेन सती-विष्णुदेवीगर्भजेन
स्यालकोटवास्तव्य-जैनन्यायविशारद-कवितार्किक [तन्त्रचक्रवर्ति]

दर्शनाचार्य-नृसिंहदेवशास्त्रिविरचिताया "सौरभोज्यासिनी"

इत्यपराग्याया "सौभाग्यवती" नाम-कुन्दमालाव्याख्याया

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशलवाभ्यामनुगम्यमानो रामभद्रो लक्ष्मणश्च)

सर्वे—(परिक्रामन्ति)

क—(उपश्रुय) जयत्वार्यः, एतस्सज्जमास्थानुमद्यत्पन्, एतदासनं च । (सर्वे उपविशन्ति)

क—इतस्तावदवबोक्रयतु देवः, एते राज्ञवाः पौरज्ञानपदाश्च देवं सम्भावयन्ति ।

रा—(दृष्ट्वा) किमिदमपरमस्मदन्तिक्रावतिक्रया तिरोधीयते ?

क—एतास्तिस्त्रां महादंभ्यः कौसल्याया महापतेः ।

एतद्भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां यधूत्रयम् ॥ २ ॥

सद्वृत्ते" इति च विश्वः । "साकं सत्रा समं सह । सार्धम्" "यज्ञः सर्वे ऽप्यरो य ग" इत्यमरः ।

अत्र—उपमानोपमेयसाध रणभर्भोगमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानान् पूर्णोपमालङ्कारः । "पारंष्ट्रतवं" साधारणो धर्मः । तत्र नियमवत्त्व-मुभयत्रापीत्यनुमन्धेयम् । अनुष्टुभि—“वक्त्र” नामछन्दः । “यक्त्रं नाद्या-क्षसौ स्यातामन्धेयोऽनुष्टुभि स्यातम्” इति वल्लभणात् । गुणादिकं पूर्ववन्तिनीयम् ॥ १ ॥

अनुगम्यमानः=अनुस्रियमाणः । सज्जम्=प्रस्तुतं तत्कालव्यवहारोपयोगीति यावत् । आस्थानमण्डपम्=समामण्डपम् । एतद्=पुरोवर्ति । आसनम्=सिंहासनं यदुपवेशने राज्ञ एवाधिकारः । राघवाः=लक्ष्मणायाः, पौरज्ञानपदाः=पौराद्य जानपदाश्च ते । तत्र—पौराः अयोध्याराजधानीनिवासिनः, जानपदाः=शस्त्रान्तर्गतदेशोदेरान्तरादायाताः । सम्भावयन्ति=सत्कारय प्रतिपालयन्तीत्यर्थः । दृष्ट्वा=सर्वत्र दृष्टिं पातायित्वा । रामः पृच्छति—“किमिदमितीति-अस्मदन्तिक्रा=अस्मत्सामीप्यात्, यवनिक्रया=जवनिक्रया तिरस्करिष्येति यावत् । “प्रतिपीर जवनिक्रा स्यात्तिस्करिणी च सा” इत्यमरः । “यवनिक्रा, जमनिक्रा” इत्यपि च पाठन्तरम् । “यवनिक्रा” इति युषातोर्नुंङि, स्वार्थे ङि, आपि, इत्ये च ङिङ् । सौत्यस्यामिति ष्टुपठिः । तिरोधीयते=माच्छासते ।

लक्ष्म—(कञ्चुकिनमुद्दिश्य) आर्य ! वैदेही-च न देवीषु सृष्ट्या-
यते, न वधूपु च ।

रा—(निश्चस्य) कञ्चुकिन् ! गच्छ त्वं स्वभूमिमध्यास्व ।

क—यदाह (निष्कान्तः)

रा—आर्यो ! प्रस्तूयताम् ।

कुशलवौ—

उपयेमे ततस्तिस्त्रो धर्मपत्नीर्महीपतिः ।

कौसल्यामथ कैकेयीं सुमित्रां च सुमध्यमाम् ॥ ३ ॥

“एता” इति । एताः तिस्रः कौसल्यायाः=कौसल्या आद्या यामु ताः मही-
पतेः=राजा दशरथस्य, महादेव्यः=महिष्यः (रायः) सन्तीति शेषः । एतद्
भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां त्रयाणामेव भ्रातृणाम्, वधूत्रयम्=जायात्रयं वर्त्त
इत्यर्थः ।

यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रासुतावित्येव जेष्ठानुगः क्रमः तथापि रात्रु-
घ्नस्य भरतेन सह विशेषसन्धारं बोधयितुमसौ नाहतः । “एतद्भरतसौमित्रि-
शत्रुघ्नानां वधूत्रयम्” इत्येवमपि वक्तुं शक्यत्वान्, परमत्रेऽपि “शत्रुघ्न-
लक्ष्मणौ” इत्युक्तेः वृत्तपाठस्वारस्यानुरोध एव तथापाठे हेतुर्म-तव्यः । केवले
छन्दानुरोधस्तु निर्हेतुकः । देवीषु=राज्ञीषु । वधूपु=जायामु । सृष्ट्यायते=पुनो-
न गणयते इति पृष्ठा लक्ष्मणस्य ।

स्वभूमिन्=स्वार्थीकारस्थानम्, अध्यास्व=आधयस्व, तत्रोपविशेत्यर्थः ।
“स्वभूमि” मित्यत्र “अधिशीष्ट्यासां कर्म । १।४।४६। इत्यनेनाधास्य कर्म-
सम्पत्ता । रामः कुशलवौ प्रत्याह—“प्रस्तूयताम्” इति । उपमन्वतां गीति-
रित्यर्थः ।

“उपयेमे” इति । ततो महीपतिः=उदयेऽट । सा धर्मपत्नीर्दशायति—
कौसल्यामित्यादिना । कौसल्या, कैकेयी, सुमध्यमां सुमित्राद्य । सुष्टु मध्ये
भयोऽपययः (फटिभागः) मर्याः सा तां दृशोःदरतिरित्यर्थः । “उपयेमे”
इत्यत्र “उपायमः स्वरूपे” (१।१।२९) इति सूत्रेण स्वरूपेऽप्ये
कामनेपदम् ।

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षम्) तात एव कथानायकतामुपनीतः कविना
(उभौ नमस्कृत्यासनादवतरतः)

कुशलभौ—कौसल्या सुपुत्रे रामं—

लक्ष्मणः—(प्रणमति)

कुशलधौ—कैकेयी भरतं ततः ।

सुमित्रा जनयामास यमौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥

रा—(लक्ष्मणमालिङ्गति)

कुशलधौ—उभयेमे ततः सीतां रामः सौमित्रिकर्मिलाम् ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजमुते उभे ॥ ५ ॥

तात=पिता दशरथः । कथानायकताम्=कथाया नायकः कथानायकः
तस्य भावस्तथा ताम्, कथायाः प्रधानभावम् । उपनीतः=उपनिबद्धः । कविना=
रामायणप्रणेना वाल्मीकिमुनिनेत्यर्थः । नमस्कृत्य=प्रणम्य ।

अत्र—स्ववितुर्नामध्वणकाल एव नमस्काराचारपालनेन मरणोत्तरमपि
पुत्रेण सह पिच्छणा सम्बन्धः शास्त्रसम्मत एवेत्यवमर्षो मर्यादापुरुषाचारद्वारा
कविना प्रदर्शितः, तदसुं सम्बन्धं निह्वाना. आद्यास्तिककर्मपरएषुस्वा

असहस्तवितेभ्या एव । आसनादवतरणेन परा पितृभक्तिरवतारिता ।

“कौसल्या” इति—कौसल्या=कौशलेदेशाधिपस्य राज्ञः पुत्री, रामम्=
सर्षोप्रजम्, सुपुत्रे=उत्सादयामास । ततः कैकेयी भरतं सुपुत्रे इत्यन्वेतव्यम् ।
सुमित्रा तज्जात्री दशरथस्य महिषी यमौ=यमजौ, शत्रुघ्नलक्ष्मणौ एतज्जामाभौ
द्वौ पुत्रौ जनयामास=प्रसूतवती ॥ ४ ॥

ततः=धनुर्भङ्गोत्तरं (स्वावसरे) रामः सीतां नाम (धर्मपत्नीम्) उपयेमे,
सौमित्रिः=लक्ष्मणः कर्मिलाम्, तथा=तद्भरतशत्रुघ्नौ उभे=द्वे कुशध्वजमुने-
कुशध्वजस्य जनकभातुः मुते पुत्र्यौ मायङ्गवी-धुतकीर्यौ नाम यथाक्रम-
मुपयेमाते इति वचनव्यत्ययेनान्यमः ॥ ५ ॥

बाल्ययौवनयोर्मध्ये वर्तमाना नृपात्मजाः ।

नवयोत्कण्ठया चैव कलत्रे दुःस्थितां (तिं) ययुः ? ॥६॥

लक्ष्म—रमणीयः ।

रा—अर्धं कालातिपातेन, गीयताम् ।

जरसा पलितस्तातः कांकपक्षधरा ययम् ।

जानुद्घ्नास्तदा तेऽपि साकेतोद्यानपादपाः ॥ ७ ॥

कुशलयौ—अथाभिपेकसम्भारे रामस्य समुपस्थिते ।

भरते मानुलं द्रष्टुं मातामहपुरं गते ॥ ८ ॥

बाल्येति—बाल्ययौवनयोः = बाल्यं शैशवं, यौवनं तादृश्यं तयोर्द्वयो-
र्वयसोः, मध्ये=सन्धौ, वर्तमानाः=विद्यमानाः, नृपात्मजाः=नृपस्य आत्मजाः
पुत्राः रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः, कलत्रे=स्वस्वदारेषु, नवया=नूतनया, उत्क-
ण्ठया=रुहुरुहिकया रतिरूपेण मानसोद्गारेणत्वर्थः स्त्रीसाम्निष्येन दुःस्थि (ताम्)
तिम्=दुःखेन कष्टेन स्थितिः दुःस्थिताः मनोविकारः तां, ययुः=प्रापुः । अर्थात्
कामोन्मथिता नभूयुः । “दुःस्थिताम्” इत्यनपाठः ॥ ६ ॥

एतच्छ्रुत्वा पूर्वानुभूतामवस्थां स्मरन् उच्यते आह—“रमणीय” इति ।
“रमणीय”मिति युक्तं भाति । भावार्थस्य विवक्षितत्वात् ।

अपे किं भविष्यतीति रुहुरुहिकया व्याप्तो राम तदादरां स्मरन्नाह—
“अल”मिति । अरसेति । तातः=पिता, जरसा=जरसा धार्द-
क्येनेति यावत्, पलितः = ब्रह्महृत् केरादौ शौक्यं प्राप्तः, ययन् = चत्वा-
रोऽपि सहोदराः कांकपक्षधराः = शिखण्डकपारिणो बाला एवाभूमेत्यर्थः ।
तेऽपि=पूर्वानुभूताः, साकेतोद्यानपादपाः = साकेतस्यायोध्याया उद्यानेषु उ-
द्यानेषु वर्तमानाः पादगृह्णाः, तदा = तस्मिन् काले, जानुद्घ्नाः = जानुहरिमाणा
आसन्, तत्कालसम्बन्धिष्येनस्तरयोऽपि तदानीमल्पकया बाला एवाभूयमित्यर्थः ।
जरसेति—“जरसा जरसन्यतरस्याम्” (१२।१०१) इति
ष्येण पक्षे जरसादेशः । “पलितं जरसा शौक्यं केरादी” इति, “पिपसा
अण” इति चामरः । पलितमस्यास्तीति “पलितः” ॥ ७ ॥

अथाभिपेकेति—अप विराट्गमयान् किञ्चिदुच्यते, रामस्य = राम-

रा—(आत्मगतम्) नियतं मय्यमाभ्या निन्द्यते । (प्रकाशम्) तमुद्दे-
शमुद्बुद्ध्य सीतापहरणात्प्रभृति गीयताम् ।

कुशलरौ—कालेन रूपसौन्दर्यं ध्रुत्वा शूर्पणखामुखात् ।

जहार देहं सीताया न ज्वारित्रं दशाननः ॥ ६ ॥

लक्ष्म—(राममवलोक्यति)

कुशलरौ—ननो वध्यार्णवे सेतुं निहत्य युधि रात्रणम् ।

सीतामादाय रामोऽपि माकेतं पुनरागतः ॥ १० ॥

नाम्ना ज्येष्ठस्य दाशरथे, अभियेकमम्भारे = अभियेकस्य यौवराज्यसम्बन्धि
नोऽभियवस्व सम्भारे उपकरणकलापे, समुपस्थिते = एकप्रता नीते सति
मातुलम् = मामकम्, द्रष्टुम् = सङ्गन्तुम्, भरते मातामहपुरम् = माताम-
हस्य मातु.पितुरश्वपतिनामकस्य पुर नगरम्, गते=याते सनि—“मातुर्माता-
महादेवम्” इत्यमर । अर्थात्—“मातुः पितरि ङामहच्” (वा० ४ ।
० । १६) इति वार्तिकेन मातृशब्दोत्तर ङामहचि, टिलोपे “मातामह” पद
विभ्यति ॥ ८ ॥

मय्यमाभ्या=वैकेयी । निन्द्यते=गर्ह्यते । तम्=वैकेयीश्वरसम्बन्धिनम्,
उद्देशम्=प्रकरणम्, उद्बुद्ध्य=वर्जयित्वा, सीतापहरणात् = रावणहृतासीता-
यलात्कारान् प्रभृति = आरभ्य, गीयताम् = गानपूर्वकं च व्यताम् । कालेनेति-
कालेन = यदा दण्डकारण्ये राम सीतालक्ष्मणभ्याः सहोवास तेन समयेन
शूर्पणखामुखान् = शूर्पणखाद्वारा, रूपसौन्दर्यम् = रूपस्य लक्षणम्, ध्रुत्वा=
आरभ्य, दशानन = रावण, सीताया. = जानक्या, देहम्, जहार = रामल-
क्ष्मणयो परोक्ष एव (मारीचद्वारा क्षलपित्वा) नष्टमप्रति—निन्द्ये, पर-
तस्या चारिण्यम् = सतीत्व, पातिव्रत्यरूपापरण न जहोरेत्यर्थे ॥६॥

“ततः” इति । तत = सीतापहारानन्तरम्, अर्णवे = समुदे, सेतुम्
अलिम्, वध्ता = विरध्य, युधि=गमरे रावणम् नष्टयित्वा निहत्य =
पातयित्वा, राम. = अयोध्याधिराजि, सीतम् आदाय = गृह्णित्वा पुन
स केनम् = अयोध्याम् अगतः = प्रत ॥ १० ॥

रा—अहो ! सङ्क्षेपः ।

कुशलार्थं—प्राप्तराज्यस्ततो रामो जनवादेन चोदितः ।

आहूय लक्ष्मणं ग्राह सीता निर्व्यास्यतामिति ॥ ११ ॥

वाष्पपर्याकुलमुखीमनाथां शोकविक्रवाम् ।

उद्बहन्तीं च गर्भेण पुण्यां राघवसन्ततिम् ॥ १२ ॥

सीतां निर्जनसम्पाते चण्डश्वापदसङ्कुले ।

परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ॥ १३ ॥

लक्ष्म—अहो ! अयशोभागी लक्ष्मणः ।

सङ्क्षेपः = महीयसोऽपि वृत्तान्तस्य सङ्क्षिप्य कथनमारच्यकरमित्यर्थः ।
 “प्राप्तराज्य” इति । ततः = साकेतप्राप्त्युत्तरकालम्, प्राप्तराज्यः = प्राप्त-
 मधिगतं राज्यं येन सः राज्यधूर्वोऽसौ रामः, जनवादेन = जनापवादेन
 (लोककृतनिन्दया) चोदितः = प्रेरितः सन्, लक्ष्मणम् = सौमित्रिं स्वभ्रा-
 तरम्, आहूय = आकार्य “सीता निर्व्यास्यताम् = वनम्प्रात नीयताम्” इति=
 एवम् ग्राह = ऊचे ॥ ११ ॥

वाष्पति—वाष्पै रसैः पर्याकुलं परित आकुलं विह्वलं मुखं यस्याः सा तां
 क्रन्दन्तीमित्यर्थः । अनायाम् = नास्ति नाथः शरणं यस्याः तां दीनामित्यर्थः ।
 शोकविक्रवाम् = शोकेन शुचा विह्वलां व्याकुलीभूताम्, गर्भेण च पुण्याम् = पवित्राम्
 साह्योदिदोषगन्धशून्याम्, राघवसन्ततिम् = रामापत्यम्, उद्बहन्तीम् = धरं-
 यन्ती कठारगर्भामित्यर्थः, एवम्भूतां सीताम्, निर्जनसम्पाते = निर्जने जन-
 शून्यः सम्पातो यत्र अर्थात् लोकसञ्चारविरहिणि, तथा—चण्डश्वापदसङ्कुले=
 चण्डाः क्रूरारच ते स्वापदाः हिंस्राः सिंह्याग्रादयः तैः सङ्कुले = व्याप्ते
 सिंह्याग्रादिहिंस्रजन्तुसङ्घपरिप्लुत इत्यर्थः । एतादृशे महारण्ये = अरण्या-
 न्याम् (महति भयावहे जङ्गले इति यावत्) परित्यज्य = विहाय, लक्ष्मणः=
 (अत्यन्तं भ्रातृजाया भक्तोऽपि) सौमित्रिः न्यवर्तत = स्वगृहम्प्रत्यागया
 विति युगमयोरन्वयः ॥ १२ ॥ १३

अयशोभागी = अपकीर्तिपात्रम् । अत्र = सीतानिर्वासनविषये । अय-

रा—कस्तवात्रापराधः, रामपराक्रमाः स्रक्वेते गृह्यन्ते । ततः ।

कुशलशै—पृतावती गीतिः ।

रा—(सेद्वेगम्) सौमित्रे ! कष्टमापतितम्—

उभौ—ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा ।

अप्रियाख्यानभातिन कविना संहृता कथा ॥ १४ ॥

कुशः—(अपवार्य) महाभागावेतौ सीतासङ्कथायामत्यन्तविपादिनां
तरमादनुयोच्ये । (लक्ष्मणमुद्दिश्य) अपि भवन्ती रामायणकथानायकौ
रामलक्ष्मणौ ?

लक्ष्म—कौ (तौ) ब्रेशभागिनौ ।

कुश—किं नीता त्वया सीता ?

लक्ष्म—(सलज्जम्) मया मन्दभाग्येन ।

कुश—किं सीता रामस्य धर्मपत्नी ?

लक्ष्म—अथ किम् ।

कुश—अथ सीतायास्तद्रमस्य वा विदितः कश्चिद्वृत्तान्तः ?

राध. = दाप. । रामपराक्रमा = रामस्य पराक्रमा = पराएवस्कुन्दनानि
वलात्कृत्यानीत्यर्थः । गृह्यन्ते = ग्रह्यन्ते गीत्यर्हेऽस्मिन् महाकाव्ये महाकविने
त्याशयः । अथवा—गृह्यन्ते = ज्ञानविषयीक्रियन्ते । एत वती = उक्तप्रत्या-
न्तेत्यर्थः । रामो लक्ष्मणं सम्बोधयति—“सौमित्रे !” इति । कष्टमापति-
तम् = दुःखमापतितम् । इतोऽप्ये सन्दर्भविधेददर्शनात्सीता कथारोपनां यातेया
भानीति कष्टमुक्तम् । ततः = तदनन्तरम्, निराशा = जीवनाशाशून्या जनका-
त्मजा = जानकी, प्राणैः = जीवनाथरभूतैरसुभिः परित्यक्ता = मृतेत्यर्थः ।
(एवम्) अप्रियाख्यानभातिन = न, प्रियमप्रियमनिष्टमित्यर्थः तरयाख्यान कथनं
तेन भातिन = प्रस्तेन, कविना = रामायणमणुष्या महाकविना, कथा = रामा-
यणो गथा, उासंहृता = अरुग नं नीता ॥ १४ ॥

महाभागो = महाशयै । अत्यन्तविपादिनां = अतिमत्रं प्रेताभाजौ । अनु-
योच्ये = प्रदर्शयति । रामायणकथेति—रामायणस्य कथा रामायणकथा
तस्याः नायकौ नेतायै अत्रापान्यं रामायणकथायामस्ति भावः । तितं विग

लक्ष्म—विदितो युष्मद्गीतेन ।

रा—किमितः पुनः कथयाणमावेदयति ? (विविन्द्य) एवं तावदनु-
योध्ये । आर्यै ! किमेव युवयोरागमावधिः ?

कुश—न वयं जानीमः ।

रा—कएवोऽनुयोक्तव्यः । सौमित्रे ! कएवमाह्वय ।

लक्ष्म—(निष्क्रम्य कएवेन सह पुनः प्रविष्टः)

कएव—(विलोक्य)

स एष रामो नयनाभिरामः

सीतासुताभ्यां समुपास्यमानः ।

दव्याख्यातम् । “विदित” इति । युष्मद्गीतेन = युवयोर्गीत्या सीतायाः
तद्गर्भस्य च वृत्तान्तो विदितः अर्थाद्गनवासविपदि सगर्भव सीता कथारोपता-
ज्ञतेति वृत्तं ज्ञातमेव ।

एतेन—अग्रे विद्यमानाऽपि रामायणी कथा सीतावसानान्तैव कुशलवाभ्या-
मधीतेत्ययमेव पद्यो गरीयानाभाति ।

युवयोः=द्वयोः (कुशलवयोः) आगमावधिः=आगमस्य अध्ययनसम्प्र-
दायस्य अवधिः = सीमा, आहोस्वित् = अथवा । सन्दर्भावधिः = सन्दर्भस्य
प्रन्धस्य सीमा । किमतः परं कविना काव्यमेव न प्राणायीति भावः । आगमा-
वधी सन्दर्भरूपे सीताजीवनसम्भावना, सन्दर्भावधिपदे तु कथावस्तुभूतायाः
सीताया अपि समाप्तिरेवेति रामहृदयम् । कुश उत्तरयति—न घयमिति ।

“स एष” इति । स एषः = पूर्वमनेकवारं दृष्टः सम्प्रति पुरोवर्ती, सीता-
सुताभ्याम् = कुशलवाभ्यां समुपास्यमानः = सम्यगुपभेद्यमानः सन्निधि
नीयमान इत्यर्थः, यदृच्छया = अकारणत एव पार्थास्थिताभ्याम् = पार्थे
समीपे स्थिताभ्यां स्थितिं कुर्वाणाभ्याम्, तिष्यपुनर्वसुभ्याम् = तन्नामकनक्ष-
त्राभ्यां (समुपास्यमानः) शीतरीरिमः = चन्द्र इव, नयनाभिरामः =
नयनोर्नययोः अभिरामः अस्तिचन्द्रः अत्यन्तं प्रियः “वर्तते” इति शेषः ।

यदञ्जया तिथ्यपुनर्वसुभ्यां

पार्श्वस्थिताभ्यामिव शीतरश्मिः ॥ १५ ॥

लक्ष्म—कएवोऽयमार्य ! सम्प्राप्तः ।

रा—(प्रणम्य) इदमासनमास्यताम् ।

कएव—(उपविश्य) यदि रामायणश्रवणकौतुकं कथ्यताम्, कुत्रा-
वाधिरभिहितः कुशलवाम्यामिति ।

लक्ष्म—“सीतां निर्जनसम्प्राप्ते” (इति पठित्वा)

एष कुशलवयोर्गीतसीमा ।

कएव—श्रूयतां ततः परम् ।

रा—का गतिः ?

कुशलवौ—रामदारायां भद्रं गायति ।

कएव—ततः श्रुत्वा स शिष्येभ्यो चाल्मीकिर्मुनिरुत्तमः ।

स्वर्यं सीतां समाश्वस्य निनाय स्व तपोवनम् ॥१६॥

इदमालोच्यन्—वर्षं “ तिथ्यपुनर्वसुभ्याम् ” इति पदं क्विना प्रयुक्तम् ?

यावता पुनर्वसू द्वे नक्षत्रे इति । नच—द्वयोः पुनर्वसोरेकीभावमाश्रित्य तयो-
किर्नाऽमाधीयसीति गदनीयम् “ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ” (११२।६१)
इत पाणिनिना छन्दस्येव द्वयोरेकवचनीयवैकल्पिकस्यानुशासनात् । “ लोके
तु द्विवचनमेव ” इति स्पष्टं दीक्षितैरपि व्याख्यातत्वाच्च । तस्माद्दृष्टाकरणलक्ष-
णहीनतया च्युतसस्कृतिर्दोषः । यदि तिथ्यस्थानी लक्ष्मणः, पुनर्वसू कुशलवा-
विस्युच्येत तदापि एकीभावस्याऽसम्भवाद द्विवचनानुसारेण । अत्रे परिष्कृत-
स्याः प्रमाणम् । उपमालहारः । वृत्तमुपजातिः ॥ १५ ॥

रामायणश्रवणकौतुकम् = रामायणकथाया आकर्षणस्य वृत्तहलम् ।
कृम = कस्मिन् प्रकरणे, अवाधिः = सीमा अभिहितः = कथितः किंवत्पुनर्वसू
कुशलवाभ्यां अकितमित्यर्थः । कागतिरिति—अवर्यं भद्रमद्रं श्रोतव्या-
मित्यर्थः । भद्रं गायति = कस्यां धावयति कएव इति शेषः ।

“ततः” इति । ततः = लक्ष्मणेन यने सीतात्यागः कृतः तदनन्तरम्,
शिष्येभ्यः = स्नानघण्ट्यादिकं कृत्वा शाधमभ्यर्त्तति निवृत्तेभ्यः महीयान्तेषु-

रा—अनुगृहीतं भगवता रघुकुलम्, अम्युद्धृतोऽस्मि भगवता ।

कुशलवौ—दिष्टया कुशलिनो रामदाराः (सर्वे हर्षं नाटयन्ति)

कुश—अपि (यि !) वत्स ! लव ! कासौ वाल्मीकितपोवने सीता नाम ?

लव—न काचित्, केवलं गीतिनिबन्धनान्येतानि सीता सीतेत्य-
चराणि ।

रा—ततस्वतः ।

कण्व—परिपूर्णे ततः काले द्यौरिवेन्दुदिव्याकरौ ।

सीतापि जनयामास सा यमौ तनयावुभौ ॥

लक्ष्म—जयत्वार्यः, दिष्टया वर्धतां राघवकुलम् ।

कुशलवौ—जयतु महाराजः पुत्रजन्मना ।

रा—(स्वगतम्) अपि नाम कुशलवौ स्याताम् ।

सिन्धुः, शुक्वा = समाकर्ण्य, सः—प्रसिद्धः, वाल्मीकिर्नाम, उत्तमः = सर्व-
मुनिषु श्रेष्ठः मुनिः = महामुनिरित्यर्थः, सीतां समाश्वास्य = धीरयित्वा, स्वयम् =
स्वयमेव, स्वम् = स्वकीयम्, तपोवनम् = आश्रमम्, निनाय = प्रापयामास ।

अनुगृहीतम् = अनुकम्पितम्, भगवता = दयानिधिना मुनिना, रघुकुलम् =
रघुवंशः सगर्भायाः सीतायाः परिश्रणादिति भावः । अत्रैव—अभ्यु-
दृष्टोऽस्मि = विपदः सकारादुद्धारं गमितोऽस्मीति । कुश लिनः = मङ्गलभाज,
रामदाराः सीतेत्यर्थः । न काश्चिदिति—एतेन कुशलवौ तदापि स्वमानृनामाभिज्ञान-
शून्याकिति विशेषम् । गीतिनिबन्धनानि = गीत्याधितान्येव, परमार्थतः तद्वाच्य-
भूता काचित्सीता नास्त्येवेति लवाशयः ।

“परिपूर्णे” इति । ततः = काले = गर्भसमये परिपूर्णे = पूर्णे प्राप्ते
अर्धार् दशमास्ये समये समतिक्रान्ते गति, सा सीता उभौ यमौ = यमलौ,
तनयौ = पुत्रौ, द्यौः = पुलोकः इन्दुदिव्याकरावेव = इन्दुश्च दिवाकरश्च इन्दु-
दिव्याकरौ सूर्याचन्द्रमणावित्यर्थः जनयामास = प्रसूतवती । रघोपमः कुशः,
इन्द्रपमो लवश्चेति विभावनीयम् । उपमा ॥ १७ ॥

आप नामेति सम्भाषनायाम् ।

जातापस्थोचिनामिति—ऋतःवस्थायां जन्मकाले यदुचितं जातकर्म

कएव--जातावस्योचितं कर्म विदधानो यथाक्रमम् ।

म अकार तयोर्नाम मुनिः कुश तयाविति ॥१८ ॥

रा--कथमेतावेव सीतातनयौ ? हा ! पुत्र ! कुश ! हा ! पुत्र ! लव !

लव--इयं सा देवीसम्भवा आर्यस्यात्मसङ्क्रान्तिः ।

कुशलवौ--कथमयं सः हा ! तात ! आयस्व । (सर्वे परस्परमा-
लिङ्गप मोहं गच्छन्ति)

कएव--(सविपादम्) किमेतत् कष्टमापातितम् ।

मया तु मन्दभागेन भद्रं तु किल गायता ।

रघुपत्नीराश्वत्वारो हितेनैकेन पातिताः ॥ १९ ॥

(निर्वार्य) दिष्टया आसोद्गम इव । अहमेतं वृत्तान्तं भगवते देव्यै
ष निवेद्यामि । (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः, ससम्भ्रमं सीता च)

वाल्मी--वत्से ! त्वरस्व, मा परिलम्बिष्यः; अत्रतिक्रियमाणा मूर्ख्या
निष्क्रान्तमापद्यते ।

संस्कारादि तत् कर्म यथाक्रमम्=क्रमपूर्वकम् विदधानः = कुर्वाणः सः मुनिः =
वाल्मीकिः तयो = द्वयो सीतातनययोः कुशलवाविति प्रसिद्धं नाम चकार =
व्यधान् । अर्थात् जंगम्यस्य "कुश" इति नाम कनिष्ठस्य "लव" इति नामाकरोन् ॥

देवीसम्भवा = देवी सीता सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्या मा, अथवा—
देव्याः सम्भव उत्पत्तिर्देव्याः सा । आर्यस्य = राज्ञः, आत्मसङ्क्रान्तिः =
आत्मनः स्वस्वरूपस्य सङ्क्रान्तिः सङ्क्रमः प्रतिबिम्बनमिति यावत् । "आत्मा
वै जायते पुन" इति श्रुतेः । मोहम् = मूर्च्छाम् ।

मया।त्वयि--मन्दभागेन = मन्दं भाग्यं यस्य तेन अल्पपुण्यवता,
भद्रन्तु = कल्याणं हितामिष्टमपि गायता = गान कुर्वता, हितेन = हितैषिण्यापि
सता एकेनैव चत्वारो रघुवीराः = वीर्यवन्तो राषवाः रामलक्ष्मणौ कुशलवौ
चेत्पर्यः, विनिपातिताः = पृथिवीतले मूर्च्छया शायिताः ॥ १९ ॥

आसोद्गम इव = शससधार इव लक्ष्यत इत्यर्थः । भगवते = वाल्मी-
क्ये । देव्यै = सीतायै । त्वरस्व = त्वरां कुरु । मा परिलम्बिष्यः = विलम्बं
मा विधेहि । माद्योगेष्ट्यो निरेषः ।

सीता—(१) कहेहि कहेहि परमार्थं, अपि धरन्ति राहवा ?

वाल्मी—समाश्वसिहि, धियन्ते राघवाः । किमेताञ्च पश्यति भव-
त्युच्छ्रितान् ?

सीता—(२) दृढं पचाहंवेहि तादेण ।

वाल्मी—(अन्वेषणमभिनीय)

मैथिलि ! प्रहिणु लोचने ततः (पुनः)

साधु धैर्यमवलम्ब्य यत्नतः (वर्तते)

त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना

साधु (पश्य) राघवकुलं निपातितम् ॥ २० ॥

सीता—(सज्जलम्) भयवं अणुणुण्णाददंशणा अहं अञ्जउत्तेण ।

वाल्मी—(तावटम्भम्) मयि स्थिते को वा अभ्यनुज्ञायाः प्रति-
वेद्यस्य वा । गच्छ, अभ्यनुज्ञातासि वाल्मीकिना मयैतद्दर्शने, उपसर्प
निःशङ्कमुपयन्तारम् ।

(१) कथय कथय परमार्थम्, अपि धियन्ते राघवाः ?

(२) दृढं प्रत्यायितास्मि तातेन ।

(३) भगवन् ! अननुज्ञातदर्शनादमार्यपुत्रेण ।

परमार्थम् = वस्तुतत्त्वम् । “अपि” प्रश्ने । धियन्ते=जीवन्ति । उच्छ्रु-
सितान् = श्वासान् । प्राणानां गतागताभ्यां जीवनमनुमीयत इति भावः ।
प्रत्यायितास्मि = राघवानां जीवनविषये विश्वासमापादितास्मि ।

“मैथिलि” इति । मैथिलि ! = हे ! जानकि ! यत्नतः = प्रयत्नेन
धैर्यम् = धैर्यताम्, अवलम्ब्य = आश्रित्य, ततः लोचने = नयने साधु यथा
तथा प्रहिणु = सञ्चारय । त्वत्कथेति--त्वत्कथा = त्वदीयो वृत्तान्त एव मात-
रिश्वा पवनः तेन, राघवकुलम् = चत्वारोऽपि राघवाः, साधु = अत्यन्तम्,
निपातितम् = भूम्यां स्थापितम् । “पश्य” इति शब्दे याक्यार्थस्य कर्मता ॥ २० ॥

अननुज्ञातेति—न अननुज्ञातमाज्ञात दर्शने यस्याः वा तादृशी आर्या-
शैष निषिद्धदर्शनास्मीत्यर्थः । तावटम्भम् = ताभिमानम् । अभ्यनुज्ञायाः

सीता—३ (विलोक्य) किं पुनं बहदि, सम्बहा इद्वि मन्दभाषा ।
(पतित्वा रोदिति)

वाल्मी—उत्तिष्ठ, समाश्वासय, ग्रहमपि रामलक्ष्मण्यावभ्युपपरक्षे ।
वत्स ! राम ! वत्स ! लक्ष्मण ! समाश्वसिहि ।

सीता—(४) जाद कुस ! जाद लव ! समस्सस समस्सस ।

(एवं सलिलसेकं नाटयति)

राम—(प्रत्यागम्य) आर्य ! कख ! अपि ध्रियते वैदेही ?

वाल्मी—पुरत एव वर्तते ।

रा—(विलोक्य) कथं भगवान् सम्प्राप्तः । (लज्जा नाटयति)

वाल्मी—अलं लज्जया, कलत्रविषया खल्वनुकम्पा ।

लक्ष्म—(आश्वस्थ) अपि प्रत्यागतसन्तु आर्यः स्यात् ।

रा—प्रत्यागतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

(३) किमेवं वर्तते, सर्वथा हतास्मि मन्दभाग्या ।

(४) जान कुस ! जात लव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

प्रार्तपधस्य वा स्वामीति शेषः । प्राङ्गणत्वात् तपस्वित्वान्महामुनित्वाच्च राज-
तोऽपि ममाज्ञाया एव प्राधान्यमिति भावः । नि राङ्गम् = राङ्गाशून्यं यथा तथेति
क्रियाविशेषणम् । उपयन्तारम् = पाणिप्रहीतारम् । किमयमिति—किञ्चित्कारो
ऽपि राधवा निरचेष्टा भूलले पविताः सन्ति ? (यथेवमेव तदा) मन्दभाग्या-
दुरदृष्टाऽह हतास्मि = मृतास्मि सर्वस्वनारादिति भावः । अभ्युपपरक्षे = राम-
लक्ष्मणयो र्भून्धर्मपनेतुं प्राप्ते भविष्यामि । अपांति प्रथे । ध्रियते = जीवति ।
वैदेही = सीता । पुरतः = तदाप्रतः । अलमिति—लज्जा न कार्येत्यर्थः ।
किन्तु—कलत्रविषया = स्त्रीविषया, अनुकम्पा = दया वर्त्तयेति शेषः ।

प्रत्यागतसन्तुः = प्रत्यागता पुनः प्राप्ते सन्तु चैतन्नं यस्य स. प्रया-
त्तचेतन इत्यर्थः । प्रत्यागतोऽस्मि = लब्धसन्तोऽस्मि ।

कुशलवौ—(समाश्वस्य) हा . तात ! परिब्रायस्व । (इति पादयोः पतित्वा रुदतः)

रामहादमणौ—(परिष्वज्य समाश्वसयतः) वरसौ ! अल्लभावेगेन ।

चाल्मी—हा ! तातदर्शनदुर्ललितौ ! कस्य क रुद्यते, प्रमृज्यतामश्रु ।

कुशलवौ—(बाष्पं प्रमृज्य राममवलोकयन्तौ स्थितौ)

सीता—(१) (अपवार्य) को एसो, जो सुझेहि एव्वं पेक्खिदो ?

राम—अहो ! औदासीन्यं वैदेह्याः; यदि या (यं) चिरकालोपनत-
मस्मत्सखिधानं मुखविकासेनापि न सम्भावयति ।

चाल्मी—(सकोपम्) हे राजन् ! धृतसौहार्दं ! महाकुलीन ! समी-
प्यकारिन् ! किं युक्तं तव प्रतिपादितां जनकेन, गृहीतां दशरथेन, कृत

(१) क एव; यो युवाभ्यामेव प्रेक्षितः ?

तातदर्शनेति—तातस्य स्वपितृरामस्य दर्शनेन दुर्ललितौ दुःसम्प्राप्तौ ।

“अयमेवावयोर्जनको यदङ्गलालनमुखमावाभ्यां नोपलब्धं, यत् सम्प्रति लब्धं
तदभ्रान्धेवेते स्मारं स्मारं कथोत्तरां दशां प्राप्तावित्याशयः । कस्य केति—
कस्य कृते क = कुत्र रुद्यते = विलप्यते भवद्गमामिति । येन निर्दयेन गर्भा-
वस्थायामेव परित्यक्तौ तत्कृते व्यर्धमेव रोदनमिति भावः । क एव इति ।
युवाभ्यामेव कः प्रेक्षितः । अर्थादयं भवता न कोऽपि बन्धुरस्तीति सिन्नम-
नस्त्रयाः सीताया उक्तिरियम् । औदासीन्यम् = विमनस्कता । चिरकालो-
पनतमिति—चिरकालेन दीर्घसमयेन उपनतम् = प्राप्तम्, अस्मत्सखिधानम् =
ममैव रामस्य समीपतामित्यर्थः । मुखविकासेन = मुपस्य आननस्य विकासेन
प्रसादेनापि, न सम्भावयति = नैव मानयतीत्यर्थः ।

धृतसौहार्दं । = धृतं धारितं मनस्येव कृतं सौहार्दं मुहद्भावो येन तत्त-
म्युचौ । महाकुलीन ! = महर्षे तत्कुलं महाकुलन्, तत्र भवत्तराम्बोधनम् ।
महाकुलशब्दात्—“महाकुलादभूवर्मा” (४ । १ । ४१) इत्यत्र अन्यत-
रस्यामित्यस्यानुश्रौ पदे सः । रामि तु वृद्धी गर्त्या “महाकुलीन” इति
भवति । “महाकुलकुलीनार्यसभ्यसञ्जनसाधवः” इत्यमरः । समीप्यकारिन् ।

मङ्गलामरुन्धल्या, विशुद्धचारित्रां वाल्मीकिना, भावितशुद्धिं विभावसुना,
मातरं कुशलवयोः, दुहितरं भगवत्या विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवा-
दमात्रध्रवणेन निराकर्तुम् ?

राम—(वैक्रव्यं नाटयति.)

वाल्मी—सौमित्रे । युक्मिदम् ? अथ वा कस्तवोपात्मन्भः, नियोज्य-
स्त्वं कनीयान् । (राममुद्दिश्य) अथ दशमीववीरवध्यावसाने सीताप्रति-
प्रहं प्रति कः प्रमाणीकृतो देवः प्रमाणेन ?

राम—भगवान् वैश्वानरः ।

वाल्मी—भोः ! प्रत्ययनिवृत्तेः किं कारणम् ?

= विरद्वलक्षणया “असमीक्ष्यकारिन्” इत्यर्थः । विभावसुना = वहिना ।
विश्वम्भरायाः = पृथिव्याः । जनापवादमात्रध्रवणेन = केवलमविचारितलोक-
कृतेनापवादेन । शिष्टं स्पष्टम् । वैक्रव्यम् = उत्तराष्टूर्तिरूपां व्याकुलताम्,
मुनिवचमस्तद्वत्त्वात् । नियोज्यः = आज्ञावशः परतन्त्र इति यावन् ।

दशमीवेति — दशमीवस्य रावणस्य ये वीराः अथवा — दशमीवश्चाखी
वीरः, तथा तस्य वा (वध्याया.) वधस्य अवसाने अन्ते यदा ससैन्यो
रावणो मृतस्तदनन्तरामित्यर्थः । “वध्यावसाने” इति पाठो युक्तो भवति ।
सीताप्रतिप्रहम्प्रति = सीताया अतीकरणम्प्रति । प्रमाणीकृत. = “परपुरय-
पृह्वामो सत्यपि संता शुडाऽशुना वेत्यत्र निर्णये” साक्षिभावेन स्वीकृतः ।
प्रमाणेन = प्रमाणभूतेन आरण्येण भवतेत्यर्थः । वैश्वानरः = हुतशरः ।

उक्तम् रामायणे—

चित्ता मेकुर सौमित्रे । व्यसनस्यास्य भेषजम् ।

मिथ्यापवादोपहृता, नाहं जीवितुमुत्सहे ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही परिभ्रम्य हुताशनम् ।

विदेश उवचनं दासं नि.उष्टेनान्तरात्मना ॥ इति ।

प्रत्ययनिवृत्तेः = विश्वासविनाशस्य । अधिस्त्रियते = तिरस्त्रियते ।

सीता--हृदि हृदि मम अधण्याप् किदे एवं अदिविखभदि
यंस्रवत्तो ।

(कर्णौ पिदधाति)

बालमी—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्षे

पवनसखा यदि देवता नियुक्ता ।

कथमिव भवतो निरङ्कुशोऽयं

हृदि निहितो नु पृथग्जनापवादः ॥ २१ ॥

राम—आयुज्यमानमिव ।

बालमी—कथं वीरहस्तेन मामतिवाहयति ।

(२) हा धिक् हा धिक् ममाधन्यायाः कृते एवमधिष्यते आर्यपुत्रः ।

कुशलवजननीति—कुशलवयोरजननी माता सीता तस्या विशुद्धिः विशेषेण शुद्धिः = कायेन वाचा मनसा च परपुरुषचिन्तनादिराहित्येन परः सतीत्वभावः, तस्या, साक्षे = साक्षिभावे, यदि (नाम) पवनसखा = पवनः समीरणः सखा सहायो यस्य सः पवनसखा = अनलः, देवता = देवः नियुक्ता = प्रमाणत्वेन स्वीकृतः (तर्हि) अयं निरङ्कुशः = निरवच्छिन्नोऽप्रतिहतप्रसरः, पृथग्जनापवादः = पृथग्जनानां प्राकृतानां (अप्रामाणिकानां) जनानामपवादः जानकीनिन्दापरो वादः, कथमिव = केन हेतुना, भवतः = तव हृदि = अन्तःकरणे, नु = निरचयेन निहितः = संलग्नः । अमिशुभायां प्रामाणिकैः प्रमाणीकृतयां तवैकविधोऽनादरो निःप्रमाणक एवेति भावः । एतेन दिव्यपरीक्षायामविश्वासी भवानेऽसापराध इति वस्तु व्यज्यते । पुष्पिताप्राभिधावृत्तम् ॥ २१ ॥

आयुज्यमानमिवेति । “आ” ईषदर्थे । किञ्चिन्मुनिं स्पृश्यमानमिव यथा स्यात्तथाऽभूदिति शेषः । द्वन्द्वधरोऽहं सर्वसमक्षे मुनिनाऽपि सता भवतैवं न वाच्य इत्याशयो रामस्य । वीरहस्तेन = बलवदस्तेन, माम् = मुनिमपि, अतिवाहयति = पराकरोति । अहो प्रभुताया अभिमान इति भावः ।

अनुकृतिसरले पृथग्जनानां

निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।

नरपतिहृदये न जातमाल्यं (?)

न हि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥ २२ ॥

वत्स ! किमनेन कण्डूयनेन, गृहाण कुशाक्षवौ, गच्छामः स्वमाधम-
पदम् (इति परिक्रामति) ।

रामलक्ष्मणौ—प्रसीदतु गच्छेत्तु भगवान् ।

—घाल्मी—(प्रतिनिवृत्त्य) वैदेहि !

तपोवनगतानामपि द्रष्टुं समाज्ञापयति, तत्परिचोष्यतामस्मात् । ।

अनुकृतीति—पृथग्जनानाम् = प्रकृतपुरुषाणाम्, (साधारणमहिम्नाम्)

अनुकृतिसरले = अनुकृत्या अनुकारेण सरले अर्थात् प्राकृतव्यवहारे कौटिल्य-
रहिते चेतामे = अन्तःकरणे, संश्रितं = सम्यक्स्थित, अनुरागः = प्रीतिः,
निवसति = नितरां वासं धत्ते न काश्चनापि विकृतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । नरपति-
हृदये = राज्ञो मनसि (तु) जातमाल्यम् = मलस्य भावो माल्यम्, जातं
माल्यं मलभावः किम्ता यस्य तद् यथा तथा संश्रितं = स्थितोऽनुरागः न
निवसति, अपितु मलभावं प्राप्तः सधैव निवसतीति काकु । राज्ञो हृदयनुरागो
नैकरसस्तिष्ठतीति भावः । एतदेवाह—नहीति । हीति योग्योऽयमर्थो यत्—
(सद्यो निवृत्तेषु) शिकतातटेषु, तिलस्य = तैलस्य सम्भव = उत्पत्तिः,
न, अस्ति = नैव विद्यते । यथा शिकतायां तैलस्याऽसम्भवः तथा राजमनसि
एकरूपेणाऽनुरागस्थितेरप्यसम्भव एवेति भावः ।

अत्र—“गोभिः श्रेणीत मत्सरम्” इतिषडौपचारिकं तैलरूपे कार्ये
कारणशब्दप्रयोगः ।

कण्डूयनेन = गात्रविधर्षणेन । लज्जाकुलस्य निरुत्तरस्य गात्रविधर्षणं स्वभावः ।
व्यासमययापनस्य किं फलम्, कुशलवौ ते पुत्रौ, सौ गृहाण, वयं यामः । पुत्र-
योर्मह्ये सीताग्रहणमर्षसिद्धमिति मन्यते मुनिः । “गच्छतु भगवान्” इत्यु-
क्तीरामस्य गर्वं व्यनक्ति । “द्रष्टुं समाज्ञापयति” इति । एवंमुनाद्युपेक्षां
दृष्ट्वा एव प्रह्वारान्तरेण, अथवा इनोप्यधिकं स्वाशय्यावलेसादिनि । ३

सीता—(१) अहं किं परिबोधेमि ।

यालमी—अपापा भवति ।

सीता—(सलज्जम्) जयवन्मगदा एवं भयामि-मन्दभाहृषी
विदेहराजतनया अभिन्नचारित्रेति ।

यालमी—समुद्घुष्यतां विकारानुरूपः प्रतिकार इति ।

सीता—पहवदि गुरुषिभ्योऽथो । (अञ्जलि बद्धा. दिशो विलोक्य)
सुख्यंतु भवन्तो लोअपाप्ता गम्यममञ्जुचारिणो देवदाथो गन्धर्वसिद्धवि-
ज्जाधरा जो अ प्पवाहपञ्चक्लीकिदसब्बलोअरहस्या चम्मीहविरसामित्तवसि-

(१) अहं किं परि...धयामि ।

(२) जनमध्यगता एवं भयामि मन्दभागिनी विदेहराजतनया अभिन्न-
चारित्रेति ।

(३) (प्रभवति गुरुनियोगः । (-) श्रुएवन्तु भवन्तो लोकपाला गग-
नमध्यचारिणो देवता गन्धर्वसिद्धविद्याधरा ये च प्रभावप्रत्यक्षीकृतसर्वलोक-

हृदिनिधाय मुनिराह—“तत्परिशोधयताम्” इति । “किं” पारिशोधयामि=
पुरा शोधित एव मयात्मा तत्राप्यनास्यैवार्यपुत्रस्य सम्प्रति शोधितेऽपि किं
फलित्यतीत्याशयः सीतायाः । मुनिस्तत्फलं निर्दिशति—“अपापा भवासं”
इति । एवमवस्थायां भौनायां त्वयि सर्वो लोक पापं सम्भावयेत्, तस्माच्छो-
धनमेवात्मनो गरीय इति भावः ।

विदेहराजतनया = जनकपुत्री । जनकस्य महाकुलीनस्य सदाचारवतः
पुत्र्याः नैसर्गिक्येव शुद्धिरिति, तत्र संशयश्चित्रीकरोति सीताम् । अभिन्न-
चारित्रा = न भिन्नं चारित्रं यस्याः सा अखण्डतपातिप्रत्येत्यर्थः । पतिस-
न्निधौ तद्विरहे च सर्वदेव गुहास्मीति हार्दं सीतायाः । समुद्घुष्यताम् = सम्य-
गुच्चैश्चार्यतामित्यर्थः । विकारानुरूपः = रामहृद्युपास्थितलोकपवादादरूपो यो
विकारः तद्योग्यः यद्दानुरूपो बलिरिति न्यायादिति भावः । प्रतिकारः = शप-
थरूप उपाय इत्यर्थः ।

प्रभवति = समर्थो भवति, गुरुनियोगः = गुरोरज्ञा । लोकपालाः = अष्टौ
लोकपाला इन्द्राद्याः । गगनमध्यचारिणः = अन्तरिक्षचराः । देवताः = देव-
रूपाः । गन्धर्वेति—देवयोनिविशेषाः । प्रभावेति—प्रभावेण = आज्ञानसि-

दृष्ट्वा मुहा महेस्त्रियो एसी सञ्जललोअसुहासुदकम्मसखी मध्वं राहव-
उत्तपिदामहो सहस्पररिंस अ सीदा चारित्तसुद्धिं अन्तरेण एव्वं सञ्जावणदि ।

व. लमी--पर्यन्तु भवन्तः महाप्रभावाकृष्टमपि ? सीतामाहात्म्यसं-
भृतमाश्चर्यम्

सर्वे—(सविस्मयम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् । एष हि देवीवचनस्य समन-
न्तर दत्तावधान इव निःशब्दप्रशान्तो निवृत्तसर्वात्मः कृष्ण एव देवावरे-
जज्ञो लोकः संप्रवृत्तः । तथा हि—

हस्या वाल्मीकिविश्वामित्रवसिष्ठप्रमुखा महर्षय एष सकललोकशुभाशुभकर्म-
साक्षी भगवान् राघवकुलपितामहः सहस्ररश्मिश्च सीता चारित्रशुद्धिमन्तरेण
एव सत्यापयति)

येन ऐश्वरेण भवेन प्रत्यङ्गीकृतानि = (करामलकवन्) भावात्कृतानि लोकानां
भुवनवर्तिनां चराचराणा रहस्यानि वृत्तविशेषा यैस्ते । एष. = गवानमध्यचारी
सर्वप्रत्यहः इत्यर्थः । स क्लेति = सकलानां विश्वेषां लोकाना लोकवर्तिनां
प्राणिनां यानि शुभाशुभानि सिताऽसितानि पुण्यपापरूपगणि कर्माणि तेषा
साक्षी = साक्षाददृष्टा भगवान् = भगवन्मूर्तिः, राघवकुलपितामहः = रघुकुल-
प्रवर्त्तकः, सहस्ररश्मिः = सूर्यः । चारित्र्येति — चरित्रशुद्धि विनोत्यर्थः ।....

एवम् = वक्ष्यमाणरीत्या, सत्यापयति = सत्येन शपथीकरोतीत्यर्थः ।
महाप्रभावेति — आकृष्टमाकर्षणं भावे क्तः, महाप्रभावाणां महेश्वर्याणा अपि
देवादीनामाकृष्टं यस्मात् तत्, सीतेति — सीताया माहात्म्येन सतीत्वेन
सम्मृतं परिपूर्णम्, आश्चर्यम् = अद्भुतम् । दत्तावधानः = दत्तमवधानं ध्व-
णार्थं विस्तृताग्यं येन सः । नि शब्दप्रशान्तः = निराब्धः अवाक्, प्रशान्तः
स्तिमितश्च । निवृत्तसर्वात्मः = निवृत्तः शान्तः सर्वात्मः सर्वाण्ये कार्याणि
अभ्यदर्शनध्वणादीनि यस्य सः, आरम्म. = कार्यम् । कृष्ण = धर्मः । स्था-
वरजगत्. = चराचरात्मकः, संप्रवृत्तः = भूतः ।

उदन्वन्तः शान्ताः स्तिमिततरकल्लोलवलय

निरारम्भो व्योम्नि प्रकृतिचपलोऽप्येष पवनः ।

प्रवृत्ता एतस्मिन्निभृततरकर्णा गजघटा

जगत् कृत्स्नं जातं जनकतनयोक्लाववहितम् ॥२३॥

सीता-(१) यदि मयुसत्रललोध्रमहत्थप्यञ्चधापूरिदगुरुशासनं उम्मु-

(१) यदि मया सकललोकमहार्थप्रत्ययापूरितगुरुशासनम् उम्मुलि-

उक्तं वर्णयति—“उदन्वन्तः” इति । उदन्वन्तः = समुद्राः,
शान्ताः = परित्यक्तजलोच्छलनाः, हेतुगर्भं विशेषणमाह—कीदृशः उदन्वन्तः—
स्तिमिततराः अतिशयेन स्तब्धताङ्गताः कल्लोलानां महतां तरकाणां वलया
प्राताः (संगूहाः) येषां ते । प्रकृतिचपलः = प्रकृत्या निसर्गेण चपलः
चम्बलः सदागतित्वात्, अपि = एवम्भूतोऽपि पवनः = समीरणः,
व्योम्नि = गगने, निरारम्भः = निर्गत आरम्भः स्यन्दनारम्भिका क्रिया यस्मान्
स तथाजातः पवनोपि निस्पन्दो जात इत्यर्थः । एतस्मिन् = देव्याः
सत्यापनसमये (एषा) गजघटा = गजानां कारणां घटा समूहः,
निभृततरकर्णा = निभृततरा अत्यन्तं स्तब्धीभावं प्राप्ता कर्णाः भ्रात्राणि
यस्याः सा तां हरी, प्रवृत्ता = जाता । तात्कालिकमुक्ताऽनुक्तं सर्वं वृत्तान्तं पिरडी-
कृत्याह—जगदिति । (किं बहुना) जनकतनयोक्तौ = जनक तनयायाः
सीताया देव्या उच्यते वचने (प्रवृत्ते सति) कृत्स्नम् = सर्वम्, जगत् = प्राय-
प्राणि जातम्, अवहितम् = सावधानम्, जातम् = भूतम् । सीता देवी किं वच-
तीति श्रवणकुतूहलितया अन्याः सर्वाश्चेष्टाः परित्यज्य तदभिमुखीभूय शान्तं
वर्तते इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २३ ॥

सकललोकेति—सकललोके = सर्वगन्धुवने महार्थप्रत्येन
= अर्थप्रत्ययोऽर्थप्रत्ययः महार्थासावर्थप्रत्ययो महार्थप्रत्ययस्तेन, अर्थात्
परया अर्थया अपूरितमनुष्ठितं गुरुशासनं गुरोः पितुः शासनं
राज्यं परित्यज्य चतुर्दशवर्षपर्यन्तादण्डकारण्यनिपातार्थमाज्ञा येन स-सर्वं,

धण्डरं राहवकुलपेन्द्रं तुमं उज्जिभ्र पद्भ्वदाविरुद्धेय भावेय अण्यो को
 वि यत्र येहिं यिन्वयिणो, यत्रयेण आक्षविदो, द्विभ्रप्य वा चिन्तिदो,
 एदिद्या सखवअणेय सखबळीअपच्चक्षुदीसमायादिव्वरूपधारिणी
 मध्रवदी महप्पहावा चित्तशुद्धिं मे लोअस्स पञ्चासीकरोतु (पञ्चडीकरोतु)
 सिअमहामहीहरसहस्सविरहदसेदुबन्धविभक्तमहासमुद्धम् सुरासुरभुययोक्क-

(सर्वे संप्रमं नाटयन्ति)

तमहामहीधरसहस्रविरचितसेतुबन्धविभक्तमहासमुद्धं सुरासुरभुवनैकधनुर्धरं राध-
 वकुलनन्दनं त्वामुज्जिभ्रवा पतिव्रताविरुद्धेन भावेनान्यः कोपि नयनान्या निर्व-
 र्णितः, वचनेनालपितः, हृदयेन वा चिन्तितः, एतेन सत्यवचनेन सकललो-
 कप्रत्यक्षदृश्यमानदिव्यरूपधारिणी भगवती महाप्रभावा चित्तशुद्धिं मे लोकस्य
 प्रकाशिकरोतु ।

उ-मूलितेति—उन्मूलितानामुत्खानिताना महता महीधराणा पर्वताना सह-
 श्रेया विरचितो निर्मितो य. सेतुबन्ध. तेन विभक्त = द्वैधीभावं प्रापित महा-
 समुद्रो येन स तम्, सुरासुरभवनैकधनुर्धरम् = सुरासुराणां देवासुराणां भुवने
 अर्थान् स्वर्गे पाताले च एकमद्वितीयं धनुर्धरं धानुष्कम्, यत्तदशरिप्रलोकया
 कोऽपि धनुर्धरो नास्ति तमिति भावः । एतादृशम् — राधवकुलनन्दनम् = रघु-
 वंशकेतुमित्यर्थः । त्वाम् = स्वपतिं रामम्, उज्जिभ्रवा = त्यस्मा पतिव्रताविरु-
 = सतीभावविपरीतेन, भावेन = सहस्रलेन, निर्वर्णितः = दृष्टः, वचनेन =
 वाचा, आलपितः = वार्त्ताकृतः, वा = अथवा हृदयेन = मनसा, चिन्तित =
 ध्यातः । तदा—एतेन = मद्बुद्धारितेन, सत्यवचनेन = श्रुतवाक्येन । सक-
 लेति—सकलै समग्रे लोकैर्जनैर्दृश्यमानं नेत्रगोचरीक्रियमाणं दिव्यं यद् रूपं,
 तस्य धारिणी अर्थान् दिव्यं रूपं धारयित्वा, भगवती = पूजनीया सकलस-
 राधायत्वान्, महाप्रभावा = दिव्यशक्तिः विप्रह्वैवतावन्, मम चित्त-
 शुद्धिम् = मानसी पवित्रताम्, प्रकाशिकरोतु = सर्वसमचे प्रकटयतु ।
 सम्भ्रमम् = विस्मयताम् ।

घा—किमेतदव्यक्तभीषणं लोकस्य रसान्तरमाविर्भूतम् ।

नादः पातालमूलात्प्रभवति ककुभः

(तुमुलं) पूरयन् व्योमरन्ध्रं,

पात (१) क्लिष्टा इवैते दिशि दिशि

गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।

यद्भानन्दाः समन्ताल्लवणजलधया मथ्यमाना इवालन्

सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनेधिम्मलिलैः स्वानि वेत्त्वावनानि ॥२४॥

अव्यक्तभीषणम् = अव्यक्तञ्च तद्भीषणम्, स्फुटं दुष्टमशक्यत्वादव्यक्तम्, पूर्वम-
दृष्टचरत्वादलौकिकत्यान्महाप्रतापत्वाच्च भीषणम् । रसान्तरम् = रसा पृथिवी,
अन्या रसा रसान्तरम् । दृश्यमानजडपृथिवीतो विलक्षणं एतदधिष्ठातृदेवस्वरू-
पमित्यर्थः ।

तत्सदाभिमानिदेवानां विप्रह्वस्वं निसर्गसिद्धदिव्यैश्चर्यवत्त्वश्च उत्तर-
सीमांसायां—प्रतिपादितं तत एव द्रष्टव्यम्

“नाद” इति—ककुभः = दिशः, पूरयन् = पूर्णाकुर्वन् टङ्कारयन्नि-
त्यर्थः, तथा व्योमरन्ध्रम् = व्योम आकाशमेव रुन्ध्र आकाशत्मकं महाच्छि-
दञ्च पूरयन्, पातालमूलात् = रसाललात्, नादः = ध्वानः प्रभवति = उत्पन्नो
भवति । सर्वदिगन्तव्यापी नादः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । एते = पुरो वर्तमानाः,
गिरयः = पर्वताः, पातक्लिष्टा इव = पातेन पतनेन क्लेशज्ञता इव दिशि दिशि =
सर्वांस्तु दिशामु, मन्दमन्दाः = शनैः शनैरित्यर्थः चरन्ति = ध्वानेन ध्वानेन
पुरितादृष्टाङ्गं कुर्वन्तरचलन्त इव भवन्तीत्यर्थः । लवणजलधयः = हारोदाः
सागराः बद्धानन्दाः = बद्धः प्राप्त आनन्दो यैः आनन्दभरिताः सन्तः वेगात् =
रंहसः सीमाम् = (स्वीयां) मर्यादाम्, उल्लङ्घ्य = अतिक्रम्य, उदनिधिस-
लिलैः = समुद्रजलैःअर्थात् स्वीयैरेव पानीयैः, स्वानि = स्वकीयानि, वेत्त्वाव-
नानि = तीरवनानि तटोद्यानवर्तिनोभूभागान्; मथ्यमानाः = विलोड्यमाना
इव, ध्यासन् = अभूवन् ।

सिताया सत्यापने कृते मति भूदेव्यामाविर्भवन्त्यां पृथिव्या अभ्यन्तरं
महान्नादोऽभूत्, पर्वताश्च चकम्पिरे, समुद्राः स्वां मर्यादामतिक्रमुरचेत्यर्थः ।
सम्पत्कृतम् ॥ २४ ॥

सीते । त्वामुद्दिश्य प्रादुर्भूतानि सर्वलक्षणानि पुनरप्यावर्ततां सत्यम् ।
सं—(“जइ मए सञ्चललोअ” इत्यादि पठति)

(नेपथ्ये)

स्वस्ति गोम्यः, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः, स्वस्ति राघवकुलाय ।

आकृष्टा मिथिलाधिराजतनयासत्येन पातालत-
स्तोयान्मञ्जनलीलया तनुमिमां हित्वात्मनः स्थावराम् ।

साक्षात्क्षित्तदिव्यमूर्तिमहिमा योगेन विश्वम्भरा

लोकं मध्यमम्बुराशिरशना देवी समारोहति ॥ २५ ॥

सर्वे—(आकर्ण्य विस्मयं नाटयन्ति)

सीतामुद्दिश्य=सीताम्प्रतीत्यर्थः । सर्वलक्षणानि=सर्वाणि सीतासतीत्वानुमोद-
नकराणि विहानि । पुनरपि=भूयोऽपि, सत्यम्=तदेवसत्यापनवाक्यम्, आव-
र्तताम्=आवृत्त्वा पठन्तु भवतीति शेषः ।

आकृष्टेति—“विश्वम्भरा देवी मध्यमं लोकं समारोहति” इति
क्रियाकारकसम्बन्धः । (इयम्) अम्बुराशिरशना=अम्बुराशिः सागर एव
रशना काञ्ची यस्याः सा विश्वम्भरा=पृथिवी, देवी = दिव्यशक्त्युपेता, मिथिला-
धिराजतनयासत्येन = मिथिलाधिराज = मिथिलादेशार्धेश्वरो जनकः, तस्य
तनया पुत्री जानकी, तस्याः सत्येन स्वसतीत्वप्रतिज्ञाबोधनेन सत्यवचनेन पाता-
लतः = रसातलान् आकृष्टा = आकर्ष्य नीता सती, इमाम् = सर्वलोकप्रय-
साम्, आत्मनः = स्वस्य, स्थावराम् = अधिभौतिकी जडाम्, तनुम् =
नानानन्दनीप्रभृत्यनेकपदार्थजातमद्भुता मूर्तिम्, मञ्जनलीलया = स्नान-
लीलया अभियेकम्याजेन तोयात् = जलादिव हित्वा = त्यक्त्वा, साक्षा-
दिति—साक्षात् सर्वप्रत्यक्षं लक्षिता = प्रतीता या दिव्या मूर्तिः तस्या महिमा
महत्वं यस्याः सा, योगेन समर्प्यविशेषेण, मध्यमम् = मध्ये भवं भूलोकम्,
समारोहति = आकृष्टा भवति । भूर्भूलोके दिव्यं रूपं प्रकटीकरोतीत्यर्थः । शास्त्र-
सर्विकीर्तनं कृतम् ॥ २५ ॥

वा—कथमदृष्टपूर्वा अश्रुतपूर्वा इयमाश्चर्यपरम्परा वृत्तिः ।

एतज्ज्योतिरुदेति नागभवनात्संवासायन्ताश्चर—

न्माल्यैः शीतलपद्मगन्धिसुभंगः पातालवाता दिशः ।

एषाविर्भवति क्रमेण वसुधा राजन् ! दधानाञ्जलि

सौमित्रे ! प्रणमादरात् कुशलवौ ! पुष्पाञ्जलिः कीर्यताम् २६

सर्वे—(यथोक्तं नाटयन्ति) ।

(ततः प्रविशति पातालोद्भेदं नाटयन्ती पुष्पवर्षाभिर्नारीभिः सह समानोदात्तोज्ज्वलयेपामिष पृथ्वी-)

सर्वे—(कृताञ्जलयः)

अदृष्टपूर्वेति—पूर्वं न दृष्टा, नच पूर्वं श्रुता । वृत्तिः = अवस्थितिः
एतादृशो वृत्तान्त इत्यर्थः ।

एतज्ज्योतिरिति—नागभवनात् = नागानां सर्पणां भवनात् पाता-
लात्, -एतत् = पुरश्चलुर्विषयः, ज्योतिः = दिव्यं महः, उदेति =
उदीर्तं भवति । पातालवाता = नागभवनात्प्रचालिताः पवनाः, माल्यैः =
पुष्पदामभिः चिरात् = चिररात्राय दिशः = काष्ठाः संवासयन्तः = सुरभयन्तः
“प्रवान्ति” इति शेषः । कथम्भूताः पातालवाताः—शीतलपद्मगन्धिसुभगाः—
शीतलो हृदयशान्तिः कृत् पद्मानां कमलानां गन्धः सौरभं येषु ते शीतलपद्म-
गन्धाः तेच सुभगाः प्रिया इति । मन्दाः सुगन्धाः शीतलाश्वेत्यर्थः । हे !
राजन् ! राम ! एषा वसुधा = धरा, अञ्जलिम् = करपुटम्, दधाना =
कुर्याणा क्रमेण = क्रमशः, आविर्भवति = प्रकटी भवति, पृथिव्याः पतीराजेति युक्तं
भूदेव्या रामपुरोऽञ्जलिधारणम् । हे ! सौमित्रे ! लक्ष्मण ! आदरात् = सस्कारपूर्व-
कम् प्रणम = प्रह्वीभव । हे ! कुशलवौ ! पुष्पाञ्जलिः = कुमुमानामञ्जलिः,
कीर्यताम् = प्रक्षिप्यताम् । धरां देवीं प्रति पुष्पवर्षणं विधीयतामित्यर्थः । वृत्तं
पूर्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

पातालोद्भेदम् = पातालस्फोटम् । पुष्पवर्षाभिः = कुसुमवृष्टिभिः, तथा
नारीभिः = अन्याभिर्देवीभिः सह । कीदृशीभिर्नारीभिरित्याह—समानेति
समानस्तुल्यः उदात्तः उद्भटः सम्यन्तासूचकः उज्ज्वलः शुद्धो भासुरो देवो
नेपथ्यं यासां तास्याभिः ।

त्वं विभर्षिं जगत्कृत्स्नं शेषमूर्ध्ना त्वमुह्यसे ।
काम्यान्भिमतान् देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा ॥ २७ ॥

उन्नतौ विन्ध्यकैलासो तव देवि ! पयोधरौ ।
जाह्नवी द्वारयष्टिस्ते समुद्रा रत्नमेखलाः ॥ २८ ॥

यज्ञाङ्गानां समुत्पत्तयै वासवस्त्वां प्रवर्षति ।
रत्नानामापधीनां च त्वां प्रसूतिं प्रवक्षते ॥ २९ ॥

नमो भगवत्यै विश्वम्भरायै । (प्रणमन्ति)

पृथ्वी—(दिशो विलोक्य) अहो ! अनतिक्रमणीयं शासनं प्रति-
निवृत्तानां पतिवतानाम् ।

त्वामिति । (हे ! पृथिवि ! देवि !) त्वं कृत्स्नम् = समग्रम्, जगत् =
नदनदीमहीधरकलापोपेता संसारम्, विभर्षिं = धारयसि, त्वम् = त्वमेव
शेषमूर्ध्ना = शेषस्यानन्तभोगिनो भगवतो मूर्ध्ना शिरसा, उह्यसे = धार्यसे ।
पुरा = पृथोरवतारकाले, देवाः = इन्द्राद्याः । सुराः अभिमतान् = इष्टान्
काम्यान् = भोगान् त्वामेव दुदुहुः = दुग्धवन्तः । इदधार्पवचुनमूलं श्रीभागवतादि-
पुराणेषु सम्यगुपबृंहितम् ।

हे ! देवि ! उन्नतौ = उच्चत्रायवन्तौ, विन्ध्यकैलासौ तव पयोधरौ =
स्वनौ “ वक्षते ” इति शेषः । जाह्नवी = जहो कन्या भागारथी गङ्गा, तै =
तव, द्वारयष्टिः = माला (अस्ति) । (एवम्) समुद्राः = भवेऽपि सागराः
रत्नमेखलाः = रत्नजटिताः काञ्च्यः (सन्ति) ।

यज्ञाङ्गानामिति—वासवः = इन्द्रः यज्ञानामिष्टिसप्रसोमादीनां यागाना
यानि अङ्गानि साधनानि बीजपशुप्रमृतीनि तेषाम्, समुत्पत्तयै = सम्यग् आवि-
च्छेदेन प्रवृत्तयै त्वम् प्रवर्षति = सिञ्चति । रत्नानाम् = हीरकादीनां मणीनाम्
शोषधीनाम् = गृह्य्यादीनां त्वाम् = त्वामेव, प्रसूतिम् = उत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम्
प्रवक्षते = कथयन्ति वेदविदो मुनय इति शेषः ॥ २७, २८, २९ ॥

अनतिक्रमणीयम् = अनुज्ञच्छनीयम् । शासनम् = आज्ञा । प्रतिनि-
वृत्तानाम् = पतिगृहमायातानाम् ।

व्याप्य द्यावापृथिव्यौ प्रतिहतगतयो यत्र भानोर्मयूखाः-
गाम्भीर्याक्षीणवेगो नियमयति गतिं यच्च बोद्धुं गच्छमान् ।
यत् स्थानं विप्रकर्षात् परिमिततपसां योगिनामप्यगम्भं
तस्मादाकृष्य साहं जनकतनयया दूरमारोपितास्मि ॥ ३० ॥

तत्तामेवाभिभाषिष्ये । वस्ते ! भैथिलि ! कर्तव्यतां केनार्थयसि ?

सीता—(सविस्मयं विलोक्य) भगवदि, का तुमं ?

पृथ्वी—किं न मां वेत्ति भवती ?

(१) (भगवति का त्वम्)

व्याप्येति—द्यावापृथिव्यौ=योश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ रोदसी
व्याप्तिं नीत्वा भानोः=सूर्यस्य मयूखाः=गमस्तयः (किरणाः) यत्र=यस्मिन्
प्रदेशे प्रतिहतगतयः=प्रतिहता निरुद्धाः गतिर्येषां ते निरुद्ध (गति) वेगाः
“भवन्ति” इति शेषाः, यं प्रदेशं प्रति सूर्यकिरणा अपि गन्तुं न प्रभवन्ति
तत्सत्यलोकाख्यं धामेत्यर्थः । गाम्भीर्याक्षीणवेगः=गाम्भीर्येण अर्क्षीणो न क्षीणः
क्षयं न प्राप्नो वेगो रह्ये यस्य सः गच्छमान्=गच्छः यत्=स्थानम्, गतिम्=
गमनम्, बोद्धुम्=धारयितुम्ः नियमयति=नियतीकरोति अर्थात् यत्स्थानम्प्रति
गन्तुं गच्छोऽपि न प्रभवति, परिमिततपसाम्=परिमितं तपो येषां तेषामप-
कयोगानाम् योगिनाम्=समाधिभाजामपि विप्रकर्षात्=दूराद्देतोः अगम्यम्=
गन्तुमयोग्यमप्राप्यम् धूममार्गेण गतानां चन्द्रलोकादेव परावृत्तिश्रुतेरितरेषां
तपोरहितानान्तु केव कथा । तस्मात्=स्थानात्सत्यलोकास्यात् आकृष्य=आक-
र्षणं नीत्वा जनकतनयया=सतीमूर्धाभिषिक्तया जानकया साऽहम्=वेदशास्त्र-
प्रसिद्धमाहाभाम्या (महानुभावा) दूरम् आरोपितास्मि=इहानीतास्मि ।
महान् वाचामगोचरोऽस्याः पतिप्रताधुरीणायाः प्रभव इति भावः । सम्भरा ३०

तामेव=सीतामेव । अभिभाषिष्ये=आकारयिष्ये । केन=निमित्तेन, कर्त-
व्यताम्=कार्यताम्, अर्थयसि=प्रार्थयसे किन्ते कार्यमस्तीत्यर्थः । वेत्ति=जानाति ।

मामामनन्ति मुनयः प्रणवद्वितीयां

मत्तः प्रसूतिरखिलस्य चराचरस्य ।

मध्येव सिद्ध्यति तपोऽवनिदेवतां त्वं

जानीहि जानकि ! तवान्तिकमागतां माम् ॥ ३१ ॥

अपि च, वस्ते, ज्ञायतामिदमपि ।

अभ्युद्धृतिश्च सहसा ममैवेयमनुष्ठिता ।

पुरा महावराहेण त्वत्प्रभावेन साम्प्रतम् ॥ ३२ ॥

मामिति—मुनयः=वेदान्तराद्धातमननशीलाः महर्षयः प्रणवद्वितीयाम्= प्रणव श्रोकारो द्वितीयः सार्धो यस्याः सा ताम्, मम शक्तिरूपत्वान् प्रणवस्य च शिवरूपत्वात् शक्तिशक्तिरभेदाच्च अविभागेन वर्तमानत्वादिति भावः स्पष्टमिदं शिवार्कमणिदीपिकादिग्रन्थेषु । अखिलस्य=समीपस्यचराचरस्य=म्यावरजत्रमात्मकस्यास्य संसारस्य मत्त=मात्सकारादेव प्रसूतिः=उत्पत्तिः, पुरुषस्य (प्रणवस्य) बीजरूपत्वात् क्षेत्ररूपत्वाच्च ममेतिभावः । मध्येव=सकलाधारभूतायाम् तपः=योगादि सिद्धवति=फलितं भवति निराभ्रयाणामासनादिधारणानुत्पत्ते । हे ! जानकि ! संति ! तव अन्तिकम्=समीपम्, आगताम्=आयाताम्, अवनिदेवताम्=देवरूपां पृथिवीम्, त्वं जानीहि=अवगच्छ, नान्यं कमपिसाधारणं जनमिति भावः । वपन्तितिलकावृत्तम् ॥ ३१ ॥

अभ्युद्धृतिरिति—इयं मम अभ्युद्धृतिः=समुद्धारः, पुरा=वाराहे कल्पे यदा हिरण्याक्षः सकलां मही रसातलम्प्रति निनाय, साम्प्रतम्=इदानीम्, त्वत्प्रभावेन=त्वदीयेन पाटिमलप्रतापेन महामा=मण्डिलेव, अनुष्ठिता=सम्पादिता, अनुकम्पाम्=दयाम्, अभ्यास=कृत्वा । चारित्र्याविकलत्वेन=चरित्रमेव चारित्र्यम्, आविकलस्य अस्तित्वस्य भावोऽविकलत्वेन च, चारित्र्याप्रविकलत्वं चारित्र्याविकलत्वं तेन अर्थावृत्तप्रतनेत्यर्थः । अभिलाषिणा=साक्षात्कृता शतासीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सीता—(अञ्जलिं वध्वा) भगवदि, अनुकम्पं अज्ज्वासिम् जह
 एष एषं चारित्राविकलत्वेण अहिलविक्रदा तह कोभस्स पद्मासीअदुं ।

पृथ्वी—तथास्तु । (समन्तादवलोक्य)

ऋषयो दानवाः सिद्धा यत्तगन्धर्वकिन्नराः ।

मानवा लोकपालश्च भवन्वद्यद्विताः क्षणम् ॥ ३३ ॥

रामं दाशरथिं मुक्त्वा न जातु पुरुषान्तरम् ।

मनसापि गता सीतेत्येवं विदितमस्तु वः ॥ ३४ ॥

(आकाशात् पुष्पवृष्टिः दुन्दुभिष्वनयश्च)

सर्वे—(सहर्षम्) अहो ! विस्मयः । वसुन्धरासम्पादितशुद्धिमनु-
 वर्तयन्ति बहुविधान्भेतानि प्रादुर्भवन्ति—

(१) भगवति, अनुकम्पां अप्यास यथा त्वयैवं चारित्राविकलत्वेना-
 भिलक्षिता तथा लोकस्य प्रकाशयताम् ।

तथा=तेनैवरूपेण । लोकस्य=जनस्य “ पुस्त ” इति शेषः
 प्रकाशयताम्=स्पष्टीक्रियताम् ।

“ ऋषयः ” इति । ऋषयः=त्रिसिष्टवाल्मीकिप्रभृतयः दानवाः=इन्द्रादयो
 बलिप्रमुखाः, सिद्धाः=देवयोनिविशेषाः.....यत्तगन्धर्वकिन्नराः=तत्र यज्ञाः
 कुवेराद्याः, गन्धर्वाः तुन्द्रुप्रभृतयः, किन्नराः देवगायकविशेषाः एतेऽपिसर्वे
 देवयोनिभेदा एव, मानवाः=मनुष्याः लोकपालाः=अष्टाभिन्द्राद्याः सर्वे चते
 क्षणम्=क्षणमात्रम् अवहिताः=दत्तावधानाः, भगवन् ॥ ३३, ३४ ॥

राममिति—दाशरथिम्=दाशरथस्य प्रमुखं पुत्रं रामम्=रामन.मानम्,
 मुक्त्वा = विहाय, जातु = कदाचित् मनसाऽपि = सङ्कल्पेनापि किमुत वाचा
 कायेन वा, पुरुषान्तरम् = अन्यो रामभिन्नः पुरुषः पुरुषान्तरम् = रावणा-
 दिकमित्यर्थः न गता = नैव प्राप्ता, इति = अनुना प्रकारेण एवम् = सिद्धान्त-
 रूपतया वः = युष्माकम्, विदितम् = ज्ञातम्, अस्तु = भवतु ॥

वसुन्धरेति—वसुन्धरया पृथिव्या सम्पादितां साधितां शुद्धिर्नैर्मन्यं
 यस्याः सा तां सीतामित्यर्थः । अनुवर्तयन्ति = अनुभोदयन्ति
 एतानि प्रादुर्भवन्ति = प्रकटयन्ते अनुवर्तयन्तीति रात्रन्तम् । एतेदेव दश-

आशामुखे त्रिदशदुन्दुमयो घ्वनन्ति
 व्योमनः पतन्ति कुसुमानि निरन्तराणि ।
 आकस्मिकोऽप्युपरि धार्यत एव देव्याः
 केनाप्यवध्यवितते गगने वितानः ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये)

जयति दशरथः स सत्यसन्धो
 जयति तथैकघनुर्यरश्च रामः ।
 जयति रघुकुलं कलङ्कमुकुं
 जयति चरित्रगुणोन्नता च देवी ॥ ३६ ॥

यति—“आशामुखे” इति । आशानां दिशा मुखे त्रिदशदुन्दुमयः = त्रिदशाना देवाना दुन्दुमयः वायुविशेषाः घ्वनन्ति = शब्दायन्ते, व्योमनः = आकाशान् निरन्तराणि = निरवच्छिन्नानि उत्तरोत्तरमाविरतप्रपातरूपाणि कुसुमानि = पुष्पाणि पतन्ति आकाशादनारतं पुष्पशृष्टिर्जायते इत्यर्थः । अवध्यवितते = अरभ्यमत्तएव तद् विततं व्यापकं तस्मिन् गगने = व्योमनि, आकस्मिकः = अस्मादुत्पन्नः अज्ञातकारण इत्यर्थः वितानः = उल्लोचः केनापि = आनर्दिष्टेन अष्टेन च (अलौकिकमाहमशालिना) देव्याः = सीताया, उपर्याप धार्यते = गन्तान्यत एवेत्यहो महाधर्ममयं देवी सतीत्वमिति भावः । वगन्तनिलका वृत्तम् ॥ ३५ ॥

जयताति—सः = प्रसिद्ध पुराणपुरयः सत्यसन्धः = सत्यप्रतिज्ञ-
 क्केत्यै प्रतिज्ञातवरप्रदानान्, दशरथः = नाम राजा, जयात् = गर्वोत्कर्षेण
 वर्तते । यस्य कुले एतादृशी कुलवधूः सतीप्रमुखेति भावः । तथा एकघनुर्यरश्च =
 अद्वितीयो धानुषः रामः जयति, कलङ्कमुकुम् = जनापवाददापाहितम्,
 रघुकुलम् = रघुवंशः जयात्, चरित्रगुणोन्नता = चरित्रगुणैः सती वकाररसक-
 रादाचराद्गुणैः उन्नता देवी = सीता च = अत्र जयान गर्वोऽप्य भवान्,
 अदम्यलमिदं सर्वमित्यर्थः । पुष्पिनाम्ना ॥ ३६ ॥

पृथ्वी—अपि शुद्धिमती वैदेही ?

सर्वे—(कृताञ्जलयः)

या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती

छाद्यतेऽन्यजनवादवारिदैः ।

जानकी भगवति ! त्वयाद्य सा

चन्द्रिकेव शरदा विशोचिता ॥ ३७ ॥

(प्रणमन्ति) अपि नाम आश्रयं मिथुनं भूयः संयुज्यते ।

पाल्मी—भो ! भोः ! कौसल्यामातः ! संभाव्यतां सीता परिशुद्धि-
परिमहेष्व ।

वास्त्वयमिति—या स्वयम् = स्वयमेव प्रकृतिनिर्मला = प्रकृता
निसर्गोष्ण निर्मला महारूपा शुद्धा, सती=अव्यभिचारिणी सत्यपि, अन्येति-
अन्ये च ते जना अन्यजनाः = प्राकृताः पुरुषाः तेषां वादाः तत्कृता अपवाद-
एव वारिदाः भेषाः तैः साधारणजनकृतापवादरूपैर्मेषादित्यर्थः छाद्यते =
प्राप्तिपते, हे ! भगवति = महामहिमशालिनि ! पृथिवि ! देवते ! सा जानकी
अद्य स्वया शरदा = शरदनुना चन्द्रिका = कौमुदीव विरोधिता = नैर्मन्य
प्रकाशिता ।

यथा—स्वभावशुद्धाऽपि चन्द्रिका भेषादिप्रावरणदोषेण अशुद्धेव भवति
शरदा च भेषादावरणनिवृत्त्या निर्मलीक्रियते तथा निसर्गनिर्मलाऽपि जानकी
प्राकृतपुरुषकृतापवादरूपेण दोषेण निर्मलेवाभात् गेदानी त्वया तद्दूरीकरणेन
शुद्धिं नीतेति फलितायैः । उपमालङ्कारः ।

राम--यदाज्ञापयन्ति गुरवः । वस्तु ! लक्ष्मण्य ! क्रियतां पादप्रणाम ।

सीता--(अञ्जलिं बध्वा सहर्षम्) जेदु भ्रंभवतो ।

वाल्मी--अहो ! उदात्तशालीनः प्रतिग्रहप्रकार ।

लक्ष्मण--(सहर्षं सलज्जं च) आर्ये ! वध्म्यः पातकी लक्ष्मण्यः प्रणमति ।

सीता--कीस तुयु अण्णा खिदिअदि, एव्वं अण्णगुरुयिओअवदी चिरं जीव ।

वाल्मी--वस्तु ! राम ! अनेन गृहीता वैदेही, स्वयमाभाष्य पाणिना पाणौ संगृह्य नियुज्यतां यज्ञाधिकारे ।

राम--(लज्जा नाटयति)

वाल्मी--अहं लज्जया, यज्ञाहं विना किं वा अपूर्वं दारारथे सर्व-साधिकं पाणिग्रहणमिति ?

राम--समाचारोऽयं गुरुनियोगश्च (सीता पाणौ गृहीत्वा) भद्रे ! वैदिहि !

अपत्यमिष्टं च घदन्ति देवाः-

फलद्वयं दारपरिमहस्य ।

(१) जयत्वार्यपुत्रः ।

(२) कुतस्त्वया आत्मा निन्दते, एवमारमगुरुनियोगवती चिर जीव ।

उदात्तशालीन = उद्भटः सदाचारपूर्वकथ । प्रतिग्रहप्रकारः = परित्यक्त्वाया सीताया पुनः स्वीकरणम् ।

वध्म्यः = वधमर्हति, हन्तुं योग्य इत्यर्थः । कुत कस्मादेतोः किमर्थमित्यर्थः ।

एयमिति--एवरूपेण, आत्मनो यो गुरुर्ज्येष्ठो भ्राता, तस्य नियोगवती आशङ्कर सन् । चिरजीव = आयुष्मान् भवेत्वाशी ।

स्वयमाभाष्येत्यनेन त्रियः सन्काणीया इति सूचयति । अपूर्वमिति लोकोत्तरमतीत्युपापत्तत्वात् । मम चर = सपत्नहार । गुरुनियोग = गुरोर्नियोग आशा, किंवा--गुरुर्महान् प्रराप्त्यो नियोगः ।

अपत्यमिति--देवाः = विद्वांसो गृहस्थनिप्रनृतयः दारपरिमहस्य = दाराणां परिमहस्य स्वीकरणस्य अर्षन् पाणिनीयनस्य पत्नद्वयम् = द्वे फले

सौरभोज्ञासिनीसहितायाः कुन्दमालायाः

पूर्वं तयोस्त्वय्युदपादि हृद्यं

वहस्र वासे भवने द्वितीयम् ॥ ३८ ॥ (१)

सीता—जं श्रंश्रुत्तो घ्राणवेदि । उच्छ्वसितो मे अत्मा । प्रत्यागता मे प्राणाः ।
गदा मे प्राणाः ।

पृथ्वी—अधिघ्नमस्तु यद्धानां काले वर्षतु वासवः ।

निरातङ्गाः प्रजाः सन्तु सीतारामसमागमात् ॥ ३९ ॥

(अन्तर्धानं नाटयन्ती निष्कान्ता)

राम—कथमन्तर्भूता वसुमती !

वाल्मी—अनतिदीर्घसन्निधाना हि देवताः ।

(१) यदार्थपुत्र आशपयति । उच्छ्वसितो मे आत्मा । प्रत्यागता मे प्राणाः ।

वदन्ति = कथयन्ति । किन्तु—अपत्यम् = सन्तान्तः । इष्टम् = यागादिकं
पारलौकिकं कर्म, औरदितस्य गृहस्थाश्रमविहितयागादिकर्मस्यनधिकारा-
दिति भावः, ।

तयोः = द्वयोः कर्तव्योर्मध्ये पूर्वम् = अत्रलक्षणं कर्तव्यं, हृद्यम् = हृदय
द्वारे कुशलवस्त्रम्, त्वयि उदरादि = उदरम्, भवने = (सम्प्रति) गृहे
वासे = निवासे सति, द्वितीयम् = इष्टार्थं कर्तुं वहस्र=सम्पादय (प्राप्नुहि) ।
उपजातिः ॥ ३८ ॥

आत्मा = अन्तःकरणम् उच्छ्वसितः = राजीवः सम्प्रसन्नः । प्रत्यागताः =
पुनरायाताः । भवद्विरहं गृहकल्पैवात्मिति भावः ।

अधिघ्नमिति—यद्धानाम् = अग्निष्टोमादीनाम्, अधिघ्नम् = विनाशः
अस्तु निर्विघ्नं यथा अनुष्ठिता भवन्त्वित्यर्थः । वासवः = इन्द्रः काले = स्वर्ग-
मये वर्षतु = वर्षेण भूमिं पिबतु येन यज्ञात्तन्मूत्राणां पुत्रोर्भक्षणां निरन्तराया
प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । सीतारामसमागमात् = सीतारामयोः समागमात्
गमिन्तनोद्भवोः, प्रजाः = निरातङ्गाः = निरागयाः निर्भयाश्च सन्तु ॥ ३९ ॥

अन्तर्धानम् = अन्तर्हितम् । अन्तर्भूता = निरोधानं प्राप्ता । प्रवदन् =
प्रमुदितम् ।

राम—भगवताहमप्यनुज्ञातो लक्ष्मणमभिपेक्षुमिच्छामि ।

लक्ष्म—(अञ्जलिं बध्वा) यदि प्रसन्नमार्येण, तेन तनयसङ्क्रामिणा युवराजशब्देन विभज्यतां चिरकालानुचरः सौमित्रिः ।

वाल्मी—इक्ष्वाकुकुलसदृशमभिहितम् ।

राम—का गतिः, अनतिक्रान्तैव रामेण लक्ष्मणप्रार्थना । अवरयं चेदिदं कर्म वत्सस्य, तदहमेव तत्प्रतिपत्स्ये । सौमित्रे ! आनीयतामभिपेक्षसम्भारः ।

लक्ष्म—आर्य ! सम्पादितं सर्वमभिपेक्षसमयोजितं व्यग्रहस्ताभिर्देवताभिः । पश्य—

एष च्छुभ्रं वहति भगवान् वासवश्चन्द्रगौरं

देवीं वालव्यजनयुगलं जह्नुकन्या शची च ।

अम्भोगर्भान् कनककलशान् धारयन्ति प्रजौघा-

श्चित्रं नैतत् प्रणयसुलभाः सम्पदस्तद्विधानाम् ॥४०॥

तनयसङ्क्रामिणा = तनये कुशादौ सङ्क्रमभाजा युवराजशब्देन, चिरकालानुचरः = चिराय दास्यमाचरन् सौमित्रिः = लक्ष्मणोऽर्पादहमेव विभज्यताम् = वरदघ्नताम् । अर्थात् येऽयं मयि चिराय राज्यभारो धारितं म इदानीं पुत्रयोर्वारणीयः । इक्ष्वाकुकुलसदृशम् = इक्ष्वाकुवंशानुरूपम् । एयमेवेक्ष्वाकूणां समुदाचारे यद्योग्ये पुत्रे राज्यभारमर्पायित्वा स्वयं स्वस्था भवन्तीति । अनतिक्रान्ता = नोत्क्रान्तिता । वत्सस्य = लक्ष्मणस्य । प्रतिपत्स्ये = विधास्ये । लक्ष्मणकार्यमहमेव करिष्ये । आनीयताम् = उपस्थाप्यताम् । अभिपेक्षसम्भारः = राजपदार्पणकालीनक्रान्तापुपकरणकलापः । व्यग्रहस्ताभिः—कार्यकुशलाभिरित्यर्थः ।

तदेव दर्शयति—“एष” इति । एष भगवान् वासवः = इन्द्रः चन्द्रगौरम् = शशिभवलम्, क्षुभ्रम् अतपत्रम्, वहति = धारयतेऽपुत्रयोरभिपेक्षार्थमित्यर्थः । देवी = दिव्यशक्तिमती जह्नुकन्या = जह्नुवी गङ्गा, शची = इन्द्राणी च वालव्यजनयुगलम् = चामरद्वन्द्वम्, वहन् इति त्रिभङ्गिभ्यल्लयेनान्वयः । प्रजौघाः = प्रजानामौघाः प्रजाजनसङ्घाः

राम—आवयोस्तर्हि वेप्राधिकारः ।

लक्ष्म—अनुगृहीताभियोगः संविभागः ।

राम—लक्ष्मण ! वेप्रां धारय । (वाल्मीकिमुद्दिश्य) भगवन्नभिपि-
च्यतां नसा ।

वाल्मी—(कलशमादायोपसर्पन्) भो भोः साकेतनिवासिनः पांराः !
नानादिगन्तवासिनो राजानः ! विभीषणसुग्रीवहनुमत्प्रभृतयो महारथाः !
शृण्वन्तु भवन्तः—

मैथिलीतनयः श्रेष्ठः कुशो नाम महारथः ।

अभिषिक्तोऽद्य साम्राज्ये मान्यतामस्य शासनम् ॥४१॥

अनेके प्रजाजना इत्यर्थः, अम्भोगर्भान् = अम्भांसि जलानि गर्भे मध्ये येषां
तान्, कनककलशान् = कनकस्य = सुवर्णस्य कलशान् घटान् सौर्वणकुम्भान्
धारयन्ति = वहन्ति । ननु—कथं मनुष्याणां कृते देवताः स्वयं व्यग्रा भवेयु-
रित्याशङ्क्याह—एतत् देवताकर्तृकमभिषेकसामग्रीसङ्कलनं विग्रम् = आध-
यरूपं न, नास्त्येव तद्विधानम् = तादृशालौकिकपुण्यभाजां कुशलवसदृशा-
नाम् । सम्पदः = सम्पत्तयः, प्रणयमुलभाः = प्रणयेन प्रेम्णा मुलभा
अनायासलभ्या भवन्तीतिशेषः । अदृष्टचेष्टितमेवजातीयकं यत्प्रेम्णा वशीभूय
देवा अपि स्वयं मनुष्यकार्याणि साधयन्तीति भावः । एतच्च बहुधा पुराणो-
पाख्यानादिषु दृश्यते । मन्दफान्ता । ४० ॥

आवयोः = द्वयोः रामलक्ष्मणयोः । वेप्राधिकारः = वेप्राऽधिकारः आवां
द्वारपालौ भवेवेत्यर्थः । अनुगृहीत-भियोगः = अनुगृहीतोऽनुकम्पिताभियोगो-
ऽनुष्ठानं यस्य स तादृशः । संविभागः = कार्यवण्टनं नाम । मया सह
मदीयकर्तव्यं विभज्यानुष्ठानेनाहमनुकम्पित ष्टेति लक्ष्मणाशयः । अभिषि-
च्यताम्.....नसा = दुहितुः सुतः । वाल्मीकिः गीताया
पितृभेति भावः ।

मैथिलीति—मैथिलीतनयः = गीतासुतः श्रेष्ठः = सुपैरोग्यः महारथः
कुशो नाम अद्य साम्राज्ये = पकवसि वे अभिषिक्तः = इत्याभिषेकः, अद्य =
इत्यास्य शासनम् = असा नियोगो वा मान्यतम् = प्रमार्णकियतम् ॥ ४१ ॥

पुरन्दरस्य यत् स्वर्गे पाताले यच्च वासुकेः ।
पृथिव्यां यच्च मान्धातुस्तदस्तु तव मङ्गलम् ॥ ४२ ॥

(अभिषेकं नाटयति)

(नेपथ्ये कलकलः)

जय जय महाराज ।

सीता—विभ्रं मे दिदृष्टिषा संदृष्टं ।

रामः—पूर्णांशे ब्रह्मण्यस्य मनोरथाः ।

सर्वे—(हर्षं नाटयन्ति)

राम—(कुशमुद्दिश्य) राजन् ! त्वयाहमभ्यनुज्ञातो यौवराज्ये ब्रह्म-
मभिषेक्तुमिच्छामि ।

कुश—यदाज्ञापयति देवस्तातः ।

राम—प्रकामम् (कलरामानीय)

महाराजकुशस्यायं लवो नाम प्रियानुजः ।

मया तद्वचनादेव यौवराज्येऽभिषिच्यते ॥ ४३ ॥

सर्वे—(यथोचितं हर्षं नाटयन्ति)

(१) प्रियं मे दिष्टिषा संदृष्टम् ।

कुशमभिमुखीभूयाद्—पुरन्दरस्येति = पुरन्दरस्य = इन्द्रस्य यत्
स्वर्गे = नाकलोके, यच्च वासुके = नागाधिपस्य पाताले, यच्च पृथिव्या
मान्धातुः = वृत्तयुगालहारभूतस्य सूर्यवरीयस्य एतन्नामो भूपालस्य मङ्गलं
वर्तते, प्रावर्तितं वा तत् = तदेव मङ्गलम् = कन्याणम्, तव अस्तु =
भूयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

“त्वयाहमभ्यनुज्ञातोः” इति कुशस्य प्राहराज्याधिकरत्वान् रामस्य तम्प्र-
त्युक्तिः । कुश. तमेव पितृभारं माननयन्नाह—“यदाज्ञापयति” इति ।

महाराजेति—महाराजकुशस्य अयं प्रियानुजः = प्रियो भ्राता लवो
नामास्तीतिशेषः । मया = रामेण तद्वचनादेव = तदाज्ञापय, यौवराज्ये = युव-
राजत्वे अभिषिच्यते = अभिषिक्तः कियते ।

सौरभोह्लासिनीसहितायाः सुन्दमालायाः

वाल्मी—किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

रामः—त्वद्दर्शनेन विधिना परिशुद्धवृत्ति-
र्जाता महाध्वरसखी मम सैव पत्नी ।

न्यस्तं च सूनुयुगलं भुवनाधिकारे

किं स्यादतः प्रियतमं गुरुणाभिधेयम् ॥ ४४ ॥

वाल्मी—तथापीदमस्तु—

स्थाणुर्वेधास्त्रिधामा मकरवसतयः पावको मातरिश्वा
पातालं भूर्भुवस्त्वश्चतुरुदधिसमाः साममन्त्राश्च वेदाः ।

भूयः = अन्यत्, प्रियम् = इष्टम्, उपहरामि = सम्पादयामि ।

त्वद्दर्शनेनेति । विधिना = दैवेन त्वद्दर्शनेन = भवदालोकेन परिशुद्ध-
वृत्तिः = परितः शुद्धा वृत्तिर्यस्याः सा सर्वथाऽव्यभिचारिणी, सैव = पूर्वपरि-
चिता पत्नी = पाणिगृहीता मम महाध्वरसखी = महांश्वासावप्वरो यज्ञोऽध-
मेधाख्यो नाम तस्य सहधर्मचारिणी फलमोकी जाता, सूनुयुगलम् = पुत्र-
द्वयम् भुवनाधिकारं = भुवनस्याधिकारः प्रजापालनं तत्र न्यस्तम् = अभिपि-
क्तम् । अतः प्रियतमम् = अत्यन्तमिष्टं किं गुरुणाऽभिधेयम् = प्रतिपाद्यं
स्यात् । अत्रैव सर्वमागतमिति भावः । वमन्ततिलका ॥ ४४ ॥

स्थाणुरिति । स्थाणुः = सदाशिवः, वेधाः = प्रजापतिर्विद्या, त्रियामा-

त्रीणि धामानि यस्य स त्रिधामा विष्णुः, मकरवसतयः = मकराणां नकाणां
वसतयो वासभूताः सप्त सागराः, पावकः = बहिः, मातरिश्वा = पवनः, पाता-
लम् = नागलोकः, भूर्भुवःस्वः = भूरादिलोकत्रयम् अर्थात् भूलोकः, भुवर्लोकः,
स्वर्लोकश्च, चतुरुदधिसमाः = चतुःसमुद्रतुल्याः भम्भीरार्थप्रतिपादकत्वान्
वृद्धणो निश्वासरूपत्वाच्च, साममन्त्राः = गीतिप्रधानमन्त्रसहिताः वेदाः =
चत्वारोपि ऋगाद्या वेदाः, षडुचनान्त वेदपदेनैव चतुर्णां वेदानां षड्व्यो
साम्नामपि गृहीतत्वात् पृथक्साममन्त्रपदोपादानशुचा सम्मितत्वात्साम्नां प्राधान्यं

सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणततपसः पीठिनस्तापसाश्च
श्रेयांस्यस्मिन्नेन्द्रे विदधतु सकलं वर्धतां गोकुलं च ॥४१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

पद्योऽङ्कः

कुन्दमाळा समाप्ता ।

ख्यापयितुम् । सम्यगिति—सम्यक् धर्मीचीनतया संसिद्धया अग्निमाद्यैश्व-
र्यलाभेन विद्यया शास्त्राभ्यासेन, अथवा-विद्यया = ब्रह्मविद्यया ताभ्यां परिणतं
परिपक्वं तपो येषां ते ब्रह्मधोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाश्चेति फलितम्, एतादृशाः—
पीठिनः = कुलपतयः (वर्तमानकाले महन्तपदवाच्याः)

तापसाः = तपस्विनः (एते सर्वे) अस्मिन् नेन्द्रे = सम्प्रत्येव प्राप्तराज्या-
धिकारे कुरारूपे राजनि, श्रेयांसि = भद्राणि महलानि, विदधतु = कुर्वन्तु,
सकलम् = भुवनवर्ति गोकुलम् = गवा मजः वर्धताम् = समेषुता रुद्धिं प्राप्नोतु,
गवा वृद्धयैव सकलराष्ट्रसम्पत्तिरुद्धेरिति भावः । समधर ॥४१॥

रसवस्त्रचन्द्रोन्द्रे (११८६) वैक्रमे वृषसन्तुके ।

भाद्रे भासे दले शुभ्रे सिंहाके शशिवासरे ॥ १ ॥

पद्यां तिथौ तथा योगे वैधृते विदुषां वराः ! ।

पञ्चमे जाजम्भेन्द्रे भारते सति शासति ॥ २ ॥

“सौरभोज्ञासिनी” नाम “सौभाग्य” हृदयङ्गमा ।

टीकेयं कुन्दमाळायाः पूर्तिं नीता शुभावहा ॥ ३ ॥

साहित्यरसविद्व्याः गुणं वाऽगुणमेव वा ।

कथयेयुर्महान्दर्पस्ते हि नः प्रभवो यत्त ॥ ४ ॥

किन्तु सारसुधानन्दकन्दाखादपराङ्मुखाः ।

ये कदाचिद् गुणारूपात्प्रश्रुत्वा सन्मनो व्यथा ॥ ५ ॥

उमेशे रमेशे न मे भेदभाव-

स्तयोः कण्ठयो रर्षिता कुन्दमाला ।

सटीका मुदं धारयेद्दर्शकाना-

मियं भावना मे फलेद्भवदात्री ॥ ६ ॥

इति श्रीपरिडितदेवीदासतनुजनुषा सौरखतवंशावतंसन सती विष्णुदेवीगर्भजेन
स्यालकोटवास्तव्य-जैनन्यायविशारद कवितार्किक [तन्त्रचक्रवर्ति]
दर्शनाचार्य नृसिंहदेवशास्त्रिविरचिताया "सौरभोल्लासिनी"
इत्यपराख्याया "सौभाग्यवती" नाम कुन्दमालाव्याख्याया
पद्योऽङ्कः ।

समाप्ता चेषं सौरभोल्लासिनी "सौभाग्यवती" टीका ।

साहित्यविन्दुः ।

इसके लेखक हैं—सर्वतन्त्रस्वतन्त्र प्रतिभ-पं० छज्जूराम शास्त्री, कविरत्न विद्यासागर महोदय, साहित्य शास्त्र के विषयों को सरल रीतिसे समझाने वाला ऐसा ग्रन्थ आज तक कहीं भी नहीं छपा। इस छोटीसी पुस्तक को पढ़कर विद्यार्थी साहित्यशास्त्री बनसकता है। भारत के बड़ २ महामहोपाध्यायों तथा प्रिंसिपलों ने इस पुस्तक की मुद्रकण्ड से प्रशंसा की है। मूल्य ॥२)

नूतन शिवराजविजय पताका ।

यह विशारद परीक्षा में नियत "शिवराजविजय" की अत्यन्त सरल, विस्तृत और सुबोध संस्कृत टीका है। शिवराज विजय जैसे कठिन ग्रन्थ को इस टीका ने अत्यन्त सुगम कर दिया है। मूल्य २॥)

न्यायसिद्धान्त-मुक्तावली कारिकावली सहित ।

कवितार्किक—“नृसिंहदेव” शास्त्री कृत अत्यन्त सरल और सविस्तर टिप्पण और प्रश्नोत्तरावली सहित सजिल्द छप कर तय्यार हुई है। छपाई ने मुम्बई के मुद्रण को भी मात कर दिया है। मूल्य १॥)

विद्यार्थियों से १) डाक व्यय पृथक् ।

मिलने का पता—

मेहरचन्द लक्ष्मणदास

संस्कृत पुस्तकालय, सैदमिह्रा बाज़ार,

(घांच) लोहारी दरवाजा के बाहर, लाहौर ।

पंजाब यूनिवर्सिटी

की

प्राज्ञ, विशारद और शास्त्री

तथा

हिन्दीरत्न, भूषण और प्रभाकर

एवं

अन्य सर्व संस्कृत तथा हिन्दी पुस्तकों का

प्राप्तिस्थान—

मेहरचन्द्र लक्ष्मण दास

अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय, सैदमिह्रा बाजार

लाहौर ।